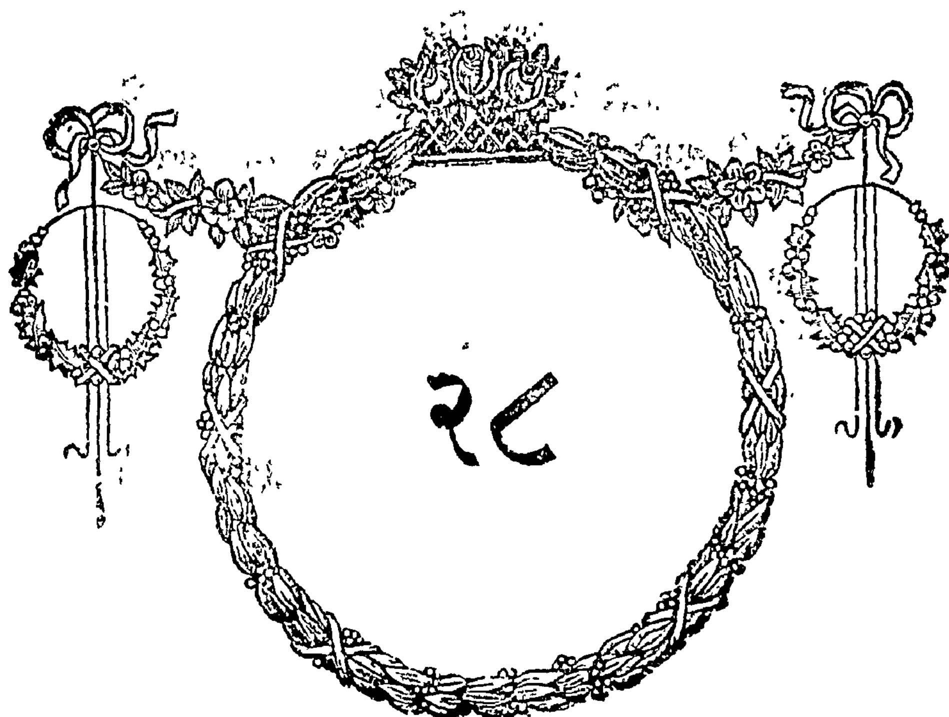
ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા
પુષ્પ : : અઠ્ઠાવીસમું

પેશાવરથી મોસ્કો

લેખક:

એક મુહાજરીન

પ્રગટકર્તા

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦–કેળાપીઠ

સુરત

સવા] [રૂપિયા

સ્ત્રી:શક્તિ ગ્રંથમાળા: ૧

વંધ્યા

એકજ અભિપ્રાય વાંચો

સ્ત્રી જાતિની બાલકભૂખને અતુલક્ષીને આવું આખું વાર્તા પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં રચાયલું મારા જાણવામાં નથી. માનવ જીવનની અનેક કરૂણકથનીઓમાં સંતાનરહિતપણું એ પણ એક મુખ્ય છે અને માનવી તથા કલાકાર તે કથનીને છૂપી રાખવા મથે છે એથી તે વધારે કરુણાજનક બની જાય છે. વાર્તાનું આખું મધ્યબિન્દુ માતૃત્વની ઝંખના છે......વાર્તાની ઘટના એની કલાને ઉંચું સ્વરૂપ અપાવે છે. વિષયની પસંદગીમાં આ વાર્તા આપણા સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે.

રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઇ

પ્રથમાવૃત્તિ **સને ૧૯૩૨**

ગાંડીવ **સાહિત્ય મંદિર** તરફથી **નટવરલાલ વીમાવાળાએ** ગાંડીવ મુદ્રણાલય કેળાંપીઠ **સુરતમાં** છાપી ને પ્રગટ કરી.

ત્રિવેણી સંગમ

પેશાવરથી મોસ્કો : એ એક વિચિત્ર વસ્તુ છે. એ એક પ્રવાસવર્ણન છે; એથીએ ચઢી જાય એવી એ એક સાહસિકા (Adventure Story) છે, ને તેય વળી સાચી સાહસિકા છે; તેનેય ઝાંખી પાડે એવો એ એક દેશ દેશની પરિસ્થિતિ વિષે રસભરી હકીકત આપનારો માહિતી સંગ્રહ છે. એકજ પુસ્તકમાં આવો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે. આવી ત્રિવિધ રચનાને પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. વાંચકનેય તે વાંચતાં તેટલો જ આનંદ થશે એવી આશા અસ્થાને નથી. એનો લખનાર એક મુહાજરીન છે જેણે ૧૯૨૦ની સાલમાં આ અદ્‌ભુત સફર કરી હતી. એ સફરનું વર્ણન લખી એણે ખરેખર સાહિત્યની અને પ્રજાની સેવા બજાવી છે.

આ પુસ્તક ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર પર તા. ૭–૧–૩૨ ને રોજ સરકારી સીલ પડયું ને ચોકી પહેરો બેઠો તે પૂર્વે છપાઇને તૈયાર થઇ ગયું હતું. માત્ર પ્રસ્તાવના ને બાંધણી જ બાકી હતાં. પરંતુ સીલને લીધે તે બહાર ન પડી શક્યું એટલું જ નહિ પણ સીલ-

ગાળામાં ઉધાહરાણીના મુખસ્પર્શનો લાભ ઓછો-વત્તો પણ એને મળી ચૂકયો. કોઇ કોઇ નકલો એ વાતની સાક્ષી પૂરશે. તેવી નકલો નભાવી લેવા વાંચક વર્ગને વિનંતિ છે.

આ પુસ્તકના છેલ્લા પૃષ્ઠોમાં રશિયા વિષે ઘણી માહિતી છે. જે દેશમાં રોજ જ કંઇ ને કંઈ ફેરફારો થયા કરતા હોય તે દેશ માટે કાલે મળેલી માહિતી આજે જૂની ને છેક ભૂતકાળના જેવી થઇ પડે એમાં નવાઈ નથી. એ દષ્ટિએ આ પુસ્તકમાંની માહિતી પણ કંઇક વાસી લાગશે. તેમ છતાં તે **લેખકના સ્વાનુભવો** છે—સાંભળેલી, કે કોઈ બીજી ભાષા પરથી ઉતારેલી વસ્તુ નથી, એટલે એમાં જીવંત તત્વ છે એમ વાંચકોને જરૂર લાગશે; અને એ જીવંત તત્વ પૂરતીજ એની મહત્તા છે. વાંચકોને પોતાને નવી મળેલી માહિતીનો ઓપ તેના પર ચઢાવી દેવાનું મુશ્કેલ નહિ જ પડે એવી શ્રદ્ધા છે.

ન. વી.

પેશાવરથી

મોસ્કો

(૧)

ઈ૦ સ૦ ૧૯૨૦ની સાલમાં, હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી સમુદ્રમાં "હિજરત"નું જે પ્રચંડ મોજું **નવલોહીયા જુવાનો** ઉછળ્યું તેનાથી પંજાબના અસંતુષ્ટ નિર્ધન ખેડુતો દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા. નાના નાના વેપારી કે દુકાનદારો તો શું? પણ દેશના કેટલાયે સુશિક્ષિત લોકો જેમને સ્વાતંત્ર્યનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો એવા પણ દૂર દૂર જઈ વસ્યા. પંજાબના અભિમાની, જ્ઞાની ને હોશિયાર, રાજદ્વારી પુરૂષો જે પોતાને સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી કહેવડાવતા હતા તેમને પણ તે મોજા આગળ મૂગે મ્હોંડે નમતું આપવું પડયું. તે સુશિક્ષિત-વર્ગ હિંદુસ્થાનની રાજકીય ચળવળનો જમણો હાથ નહિ તો ડાબો હાથ તો હતોજ. હિંદુસ્થાનના અહિંસક અસહકારના કાર્યક્રમમાં તેમની ખરી સહાનુભૂતિ નહોતી. અહિંસક અસહકારને તે વર્ગે બુદ્ધિપૂર્વક કબૂલજ કર્યો નહોતો; અને તેટલા કારણને લઇને અહિંસક અસહકારના માર્ગે સ્વરાજ મળશે એવી તેમને કદિ શ્રદ્ધા બેઠીજ ન હતી. એવા અસહકારના કાર્યક્રમનાં મૂળ તત્વોની બાબતમાંજ તે વર્ગ તદ્દન અસંતુષ્ટ હતો. નવીન કલ્પનાથી પ્રેરણા પામેલા, ને ચઢતા લોહીના એ તરૂણોને એ કાર્યક્રમ બિલકુલ આકર્ષક ન લાગ્યો. તે તેમને સત્વ વગરનો જણાયો; પરંતુ હિજરતની ચ-

ળવળથી તેમને દૂર દૂરના દેશોમાં જઈ તે દેશના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવાની અમુલ્ય તક મળી. તેમણે અફ્ઘાનીસ્થાનના અમીર તરફથી મળેલા નિમન્ત્રણનો અચ્છો ઉપયોગ કરી લીધો. હિંદુસ્થાન છોડી અફ્ઘાનિસ્તાન આવેલા લોકોનું એ અમીરે સારૂં સ્વાગત કર્યું; દેશત્યાગી હિંદી લોકોનું પોતાના દેશમાં સ્વાગત કરવાને તે એકપગે તૈયાર હતો.

હિજરતનો ઉદ્દેશ

પ્રથમ હિજરત એ એક ધાર્મિક ચળવળ હતી. તુર્કસ્થાનની ખિલાફત સંબંધમાં અંગ્રેજ સરકારે જે અન્યાયભર્યું ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું તેથી ચીડાઇ ગયેલા મુસલમાનોએ—મુસલમાન કોમને માટેજ ઉભી કરેલી એ ચળવળ હતી. બ્રિટિશ અમલ હેઠળ જેઓ સુખી ન હોય, જેઓને તેમના રાજ્યથી અસંતોષ હોય તેઓએ તાબડતોબ બ્રિટિશ રાજ્યનો ત્યાગ કરી પરદેશની કોઇ પણ મુસલમાની સત્તા હેઠળ જઈ રહેવું એવો તે ચળવળનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ હતો.

હિજરતનો જન્મ

ખિલાફતની ચળવળથી ધર્મઘેલા મુસલમાનોનાં માથાં તદ્દન ફરી ગયાં હતાં, અને તેનાજ પરિણામે 'હિજરત'નો જન્મ થયો. હિજરતની એટલે દેશત્યાગની ચળવળ ખિલાફતમાંથીજ ઉદય પામી. આ ચળવળની જે છોળ ઉત્પન્ન થઈ તે છોળથી ૩૬૦૦૦ મુસલમાનો અફ્ઘાનિસ્તાન તરફ ચાલ્યા ગયા. અર્થાત્ ૩૬૦૦૦ હિંદી મુસલમાનો તે હિંદી મટીને પરદેશી બન્યા.

શરૂઆત

ચળવળની શરૂઆતમાં વીસ વીસ, ત્રીસ ત્રીસ માણસોનો એકેક કાફલો—એવા કાફલાબંધ લોકો બહાર નીકળતા હતા; પરંતુ છેવટના ભાગમાં તેમની સંખ્યા બેહદ વધી ગઈ.

સેંકડો માણસો તે કાફલામાં સામેલ થવા લાગ્યાં. આ પુસ્તકમાં જે હેવાલ છે તેનો સંબંધ પહેલી સાત ટુકડીઓ સાથે છે, અને તે સાત ટુકડીઓમાંજ ચળવળથી ઘસડાઈ ગયેલા અનેક સાહસિક લોકોનો સમાવેશ થયેલો હતો. હું, શૌકત ઉસ્માની આમાંની ત્રીજી ટુકડીમાં હતો. હિંદુસ્થાન છોડ્યા પછી હિંદુસ્થાનનો સરહદનો પ્રદેશ અને અફઘાનિસ્થાનનું પહેલું મહત્વનું શહેર જલાલાબાદ છે, એની વચ્ચેનાં સ્થળોએ અમે વધારે વખત ન વીતાવતાં સીધા જલાલાબાદ જઈ પહોંચ્યા.

નાદિરખાન

જલાલાબાદમાં જનરલ નાદિરખાને* અમારૂં ઘણું સરસ સ્વાગત કર્યું. નાદિરખાન અફઘાનિસ્થાનના યુદ્ધમંત્રી અને જલાલાબાદના ગવર્નર હતા. સર્વ અફઘાન અમલદારો કરતાં તેમણે અમારાં ચિત્ત બહુજ આકર્ષી લીધાં. નાદિરખાન ઘણા સભ્ય અને સુશિક્ષિત પુરૂષ હતા. તેમની મુખમુદ્રા કોઈ પણ માણસનું મન હરણ કરી લે એવી હતી. તેઓ શરીરે કાંઈક પાતળી કાઠીના અને ખૂબ ઉંચા હતા. તેમણે પગે લશ્કરી ઢબના બૂટ પહેર્યા હતા. ઇજાર પણ લશ્કરી ઢબનીજ હતી. તેમની વાણી વિશ્વાસ અને આદર ઉત્પન્ન કરે એવી હતી. તેમની ભાષામાં એક પ્રકારની અધિકાર શક્તિ હતી. દૂર હિંદુકુશની ડુંગરાળ ગુફાઓમાં રહીને પણ તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજપ્રકરણનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. યૂરોપની રાજનીતિનું ધોરણ તેઓ સંપૂર્ણ સમજી ગયા હતા; તેના દાવપેચની તેમને પૂરેપૂરી માહિતી હતી. હિંદુસ્થાનના તે સમયના રાજપ્રકરણનો તેમનો અભ્યાસ જબરદસ્ત હતો; બલ્કે કોઇ પણ હિંદી મનુષ્યને આશ્ચર્યચકિત કરી દે એવો હતો. અમારા રાજકીય વાદવિવાદમાં 'હિંદુસ્થાને કેવી રીતે વર્તવું' એનું તેમણે અમારા

* જે અત્યારે બચ્ચા-સાકુને હઠાવીને અમીર બન્યા છે.

આગળ એટલું તર્કથી, યુક્તિપ્રયુક્તિથી અને દાખલા દલીલ સાથે પ્રતિપાદન કરી આપ્યું કે અમે સૌ છક થઈ ગયા. તેમના તે રાજકીય ધોરણની અમારે પ્રશંસા જ કરવી પડી.

છાપાના તંત્રી

યુદ્ધમંત્રી અને ગવર્નર હોવા છતાં નાદિરખાન એક પત્રના તંત્રી હતા. તે પત્રનો ઉદ્દેશ "પૂર્વ તરફનાં રાષ્ટ્રોમાં ઐક્ય સ્થાપન" કરવાનો હતો, અને તેજ ધોરણે તે ચલાવવામાં આવતું હતું. પત્રનું નામ ઈતિહદ્-ઈ-મશ્રકી (Itihad-i-Mashraqi) હતું. પત્રના એકાદ પૃષ્ટ પર જો સહજ નજર નાખીએ તો તંત્રીની વિદ્વત્તા અને લાયકાતની તત્કાળ ખાત્રી થઈ જતી. નાદિરખાન અષ્ટાવધાની હતા. તેમની બુદ્ધિ બહુ વિલક્ષણ હતી. અફઘાનિસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

હીરાની ખાણો

બરાબર બે અઠવાડીઆં સુધી નાદિરખાનની મેમાનગીરી ભોગવ્યા પછી અમે ઘોડા પર બેસી કાબુલ જવા નીકળ્યા. બે ટુકડીઓ મળી અમે પચાસ જણ હતા. જલાલાબાદ પછી અમારો પહેલો મુકામ જગ્દલક (Gagdalak) માં થયો. એ ગામ પર્વતની હાર પર આવેલું છે અને તેની સામેજ હીરાની ખાણો છે. અત્યારે જો કે તે ખાણોમાં કામ ચાલતું નથી. તોપણ ત્યાંના લોકોનું કહેવું એવું હતું કે તે ખાણો ખરેખર સાક્ષાત્ કુબેરના ભંડાર જેવી છે.

અમીર સાથે મુલાકાત

કઠિન પર્વતોની હારમાં થઈ ચાર દિવસનો પ્રવાસ કર્યા પછી અમે કાબુલ જઈ પહોંચ્યા. તે ઈ૰ સ૰ ૧૯૨૦ના જુનની ૩૭ તારીખ હતી. અમીર બાદશાહે જાતે હાજર રહી અમારૂં સુંદર સ્વાગત કર્યું; અને પછી તેઓ એક

ઉચ્ચ આસન પર બેઠા. "બિરાદરો" એવા સંબોધનથી તેમણે પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરી. તેઓ બોલ્યા--

"ભાઇઓ, અફઘાનિસ્તાન દેશ એ તમારો દેશ છે. હું તો લોકોને માટે લોકોએજ નીમેલો એક રક્ષક છું. હું તમારૂં એક ભાઈ તરીકે સ્વાગત કરૂં છું. હું :મારી પાસે હશે તે સર્વ સાધનોથી તમારૂં રક્ષણ કરીશ. ટૂંકામાં સર્વ રીતે હું તમારૂં કષ્ટ મટાડવા પ્રયત્ન કરીશ. મારી પાઠશાળાઓ અને લશ્કરી સંસ્થાઓ તમારે માટે ખુલ્લી છે. તમારામાંથી જેમના પર સરસ્વતીની કૃપા હોય તેઓને માટે વિશ્વવિદ્યાલયો ખુલ્લાં છે; તેમને મોટા મોટા દરજ્જાની નોકરીઓ પણ આપવામાં આવશે; અને જેઓ બુદ્ધિમાં પાછાત હોય તે લશ્કરી સંસ્થામાં જોડાઈ જાય. પરંતુ તમે દૂર દેશથી પ્રવાસ કરી આવ્યા છો એટલે ઘણા થાકેલા હશો જેથી તમને થોડા આરામની જરૂર છે. તેટલા માટે મેં જુદીજ વ્યવસ્થા કરી છે. તમને કાંઈક હવાફેર થવી જોઇએ. તમને **જબલ્-અસ્-શિરાજ** એટલે 'પ્રકાશ પર્વતનાં શિખર' ઉપર રાખવાની મેં ગોઠવણ કરી છે. ત્યાં તમે રહેજો. બે મહિના ત્યાં મારા મેમાન તરીકે તમારે રહેવાનું છે; પછી પાછા આવતા રહેજો; ને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કામ સ્વીકારી લેજો; તે બાબત હું તમારી મરજી પર છોડું છું." વગેરે

પુનઃ એક વાર અમે વેઠેલા કષ્ટ માટે અને દર્શાવેલા ત્યાગ બદલ અમને અભિનંદન આપી અમીર સાહેબે પોતાનું ભાષણ ખતમ કર્યું; અને અમે પણ તેમણે અમારા સંબંધમાં જે સહાનુભૂતિ બતાવી તે માટે તેમજ અમારૂં ઉત્તમ સ્વાગત કર્યું તે માટે તેમનો આભાર માન્યો.

અમીરનું ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી અમને એક ગેસ્ટ હાઉસમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તે મકાન જૂનુંપુરાણું હોવા છતાં ખૂબ મજબૂત અને વિશાળ હતું. તેનો કેટલોક ભાગ તે વખતે મેન્શેવિક વંશના રશિયન શરણાગતોના તાબામાં હતો; એટલે બાકીના ભાગમાં અમને મુકામ આપવામાં આવ્યો.

ગેસ્ટ હાઉસ

સાંજે વાળુ કર્યા પછી અમે સૌ 'જબલ્-અસ્-શિરાજ' વિશેજ ચર્ચા કરવા લાગ્યા. "અમીરે જે આપણને જબલ્-અસ્-શિરાજ જવાનું કહ્યું તે જરૂરનું છે કે કેમ? આપણે ત્યાં જવાની શી જરૂર છે? આપણે ત્યાં જવુંજ શા માટે?" એવા એવા પ્રશ્નોની વાટાઘાટ અમારા વચ્ચે શરૂ થઈ.

આટલા સમય સુધી અમારામાંના ઘણાખરા એક ખાસ કલ્પનાથીજ ઘેરાયલા હતા; અને તે કલ્પનાની અસર હજી કેટલાકના મન પરથી સંપૂર્ણ રીતે નાબુદ થઈ નહોતી. તે કલ્પના એટલે 'નાપાક' હિંદુસ્થાનનો ત્યાગ કરી કાબુલ જઈ પહોંચવું તે. કાબુલ એજ તેમનું છેવટનું ધ્યેય હતું. કાબુલ એજ કેટલાકે પોતાનું લક્ષ્યસ્થાન ઠરાવેલું હતું. અનાતોલિયા-એટલે એશિયાઈ તુર્કસ્થાન જવાનો વિચાર ઘણા થોડાના જ મનમાં હતો. જેમને તેથી પણ આગળ જવું હતું તેઓએ પોતાનો નિશ્ચય પોતાના મનમાં ઘેરથી નીકળતાં પહેલાંજ કરી રાખ્યો હતો. માત્ર તે તેમણે કોઈના આગળ જણાવ્યો ન હતો.

નાપાકનો ત્યાગ

પરંતુ 'અનાતોલિયા કે કાબુલ?' નો વાદ શરૂ થયો તેમાં અનાતોલિયા જનારાઓનોજ વિજય થયો. "આપણે તો અનાતોલિયા જવું છે, આપણે તો અનાતોલિયાજ જવાના. આ-

ખિલાફતને ખાતર

પણે હિંદુસ્થાનથી નીકળ્યા છીએ તે અનાતોલિયા જવાનેજ નીકળ્યા છીએ; કાબુલમાં રહેવા નીકળ્યા નથી. આપણે ખલિફા માટે લડવું છે, આપણે ખિલાફતનું રક્ષણ કરવું છે. આપણે તેને માટે આપણાં મસ્તક હાથમાં લઇને નીકળ્યા છીએ. આપણે ખલિફાને ખાતર મરવું જોઇએ; આપણે ત્યાંજ જવું જોઇએ, આ અમીર આપણને નાહક અવળે રસ્તે શું કરવા લઈ જાય છે? આપણા માર્ગે આગળ જવા દેવાને બદલે આપણને હવા ખાવા માટે જબલ્-અસ્-શિરાજમાં શા માટે મોકલે છે? આપણે હવાખાવા માટે આવ્યા નથી? આપણે તો પ્રાણ વિસર્જન કરવા આવ્યા છીએ; આપણે હવા ખાઇને શું કરવી છે?

"સોના જેવા આપણા બે મહિના આપણને આડે રસ્તે ફાવે ત્યાં લઇ જઇને શું કરવા ગુમાવરાવે છે.

અમીર વિશે શંકા અમીર સાહેબને આપણા વખતની કિંમત નહિ હોય, પણ આપણને તો છે! આપણને બે મહિના રોકી રાખવામાં અમીરનો કાંઇ પણ ગૂઢ હેતુ હોવો જોઇએ. તે હેતુ માટેજ આપણને તેણે અટકાવી રાખેલા હોવા જોઇએ. આપણને આગળ જવા દેવા નહિ હોય; નહિ તો અમીર તેજ વખતે તેવો હુકમ આપણને કેમ ન આપે? એને બે મહિના આપણું શું કામ હશે? અને એના અમલદારો આપણી સાથે જે વર્તન ચલાવે છે તે પણ એની સૂચના પ્રમાણેજ, તેણે ઉચ્ચારેલા મીઠા મીઠા શબ્દો પ્રમાણે છે કે શું? અમીરે કાંઇ પણ કહ્યા સિવાય આ ગેસ્ટહાઉસના મુખ્ય અમલદાર આપણી સાથે આમ બેદરકારીથી, ઉદ્ધતાઇથી શા માટે વર્તે? અમીર તો આપણને મેમાનગીરી સ્વીકારવાનું કહેતા હતા, અને આપણી ખોરાકીનો સામાન આપણે પોતાને પૈસે લાવવો પડે છે! તો એ મેમાનગીરીની રીત કેવી? આવોજ આપણો સત્કાર કે? અમીર

તે દિવસે શું કહેતો હતો? અને આજ પ્રત્યક્ષ શું જોઇએ છીએ? **इदं तृतीयम्**! એ શું? કદાચ એમાં અમીરનો હેતુ આપણી કસબબ્તી કરવાનો તો નહિ હોય? અમીરનું મન શુદ્ધ હશે? કે વચલા અમલદારોજ આમ કરતા હશે? પણ તેમાં આપણે શું કરીએ? આપણે અમીરને ખડખડાવીને આનો જવાબ પૂછીશું. તેની સંમતિ વિના આ અમલદારો આવું મનસ્વી વર્તન શી રીતે ચલાવી શકે? કાંઇ નહિ. એ અમીરનોજ આ બધો પ્રપંચ છે; અને તેટલાજ માટે તેણે આપણને અટકાવી રાખવાને બે મહિના હવાફેર જવાની યુક્તિ કાઢી છે. અમીરને માટે આપણને સંપૂર્ણ સંશય ઉપજે છે." એ માથા ફરેલ ધર્મઘેલા જુવાનો આ પ્રમાણે બોલ્યા તેથી બાકીના લોકોના મનમાં પણ અમીરના સંબંધમાં ધીમે ધીમે ભ્રમ થવા લાગ્યો. તેમનાં મન પણ શંકાશીલ બની ગયાં.

ખરાબ સ્વપ્નાં!

આ પ્રમાણે અમીરની અને તેના અમલદારોની દુષ્ટ વર્તણુંકના સંબંધમાં અમે સર્વ વિચારમગ્ન થતાં ધીમે ધીમે રાત્રિનું સામ્રાજ્ય શરૂ થયું—અને તે વધતી જતી કાળી ઘોર રાત્રિની સાથેજ કાળામલિન વિચારોથી જાતજાતના ભય અમારા મનમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. અમીરના દુષ્ટ વિચાર વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરીને અમને બ્હીવડાવવા લાગ્યા. રાત્રિ દુષ્ટ વિચારોનેજ જન્મ આપે છે; દુનીઆનાં કાળાં કૃત્યો બધાં રાત્રેજ બને છે; તે મુજબ રાત્રિ પડી એટલે અમને ખરાબ ભયંકર સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં; અને તેમાંનું એક સ્વપ્ન તો આબેહુબ સાચુંજ પડ્યું—

જાણે એક શયતાન, મૌલવી ઓબાય દુલ્લાહનું રૂપ લઇ અમારી સામે ઉભો રહ્યો. મૌલવી ઓબાય દુલ્લાહ એ હિંદ સમાજ વિનાશક સંસ્થાનો એક મુખ્ય પ્રતિનિધિ હતો. હિંદુસ્થાન સંબંધે અમીરનો સલાહકાર પણ તેજ હતો. ઉપરાંત તે અફઘાનિસ્તાનની
[illegible]

પેન–ઇસ્લામિસ્ટ ચળવળોનો નેતા હતો. લાંબી દાઢી અને ધીમે ધીમે આવેલી વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે નાગરિકને છાજતું ડહાપણ પણ તેની સાથે ચાલી આવ્યું હતું. તે પોતાને સાક્ષાત બૃહસ્પતિનો અવતાર માનતો હતો. જગતનો સર્વ જ્ઞાનભંડાર મારાજ ભેજામાં ભરેલો છે એમ તેને લાગતું હતું; અને તેટલાજ માટે અમને બે ચાર શિખામણની વાતો કહેવાને આટલી રાત્રે તસ્દી લઇને અમારી પાસે આવ્યો હતો. તેણે અમને ત્યાંના રાષ્ટ્રીય ચળવળના મુખ્ય નેતાઓ વિષે માહિતી આપી, અને તેમની ભયંકર આત્મઘાતક ચળવળથી તદ્દન દૂર રહેવા સંબંધી મહત્વનો ઇસારો કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ અમારા હિતને ખાતર અમારામાંથી કેટલાકને એક બાજુએ લઇ જઇ તેમને યુક્તિ, લાંચ અને ધમકી બતાવી પોતાના પક્ષમાં મળી જવા સમજાવ્યા. તેની દૂરદર્શી અને હિતકારક સલાહમાં તેણે અમને તત્કાળ જબલ્–અસ્–શિરાજ જવાને કહ્યું.

શયતાનની આંખો

તે વખતે એ શયતાને જે મુખમુદ્રા ધારણ કરી હતી તે ખરેખર અવર્ણનીય હતી. દૂરદર્શીપણું અને ચાલાકી એ બે સદ્ગુણો (?) તે શયતાનની મુદ્રા પર તે વખતે સંપૂર્ણ રીતે તરી આવેલા જણાતા હતા. તેની તે કપટી આંખો અમારી હિલચાલ તરફ એક સરખી ફર્યા કરતી હતી. તેની દૃષ્ટિમાં અમને તે વખતે કાવત્રાખોરપણું ઓતપ્રોત ભરેલું જણાઇ આવ્યું. કોઇક જાદુગર જેમ મંત્રપ્રયોગ કર્યા પછી પોતાની શક્તિનો પ્રભાવ જોતો હોય તેમ તે અમારા તરફ જોતો હતો. એનાં એ સર્વ લક્ષણો ઉપરથી અમારા મનમાં એને વિષે અવિશ્વાસ અને શંકા ઉત્પન્ન થયાં. તેનું બોલવું ભાવિ શંકા સૂચવતું હતું.

તોપણ અમે યે કાંઇ ઓછા ઉસ્તાદ નહોતા. એની જા-

અમારો નિશ્ચય

ળમાં ન સપડાવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. અમે તેને સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે "અમે જે આટલા પહાડ પર્વત ઓળંગી આવ્યા છીએ તે જ્ઞાનની લાલસાથી આવ્યા છીએ, તમારા પક્ષમાં ભળવા માટે નહિ! અમારે સત્ય જ્ઞાનની શોધ કરવી છે. અમારા અંગત સાહસથી પ્રસિદ્ધિમાં આવવું કિંવા અમારા અપૂર્વ સાહસની દુની-આમાં જાહેરાત થાય, અથવા જગતમાં અમને કીર્તિ અને ધન મળે એટલા માટે કાંઇ અમે અહીં આવ્યા નથી. તેવો અમારો મૂળથીજ ઉદ્દેશ નહતો; એટલે અમે કોઇના કહેવાથી કોઈના પક્ષમાં જઈ ભળવાના નથી. તમારા તત્વજ્ઞાનનો અમે અભ્યાસ કરીશું, અને તે અમારી બુદ્ધિને ગમશે, ગ્રાહ્ય લાગશે તો તમને અમે અમારા ગુરૂ બનાવીશું. અમે તરૂણ હોવા છતાં એટલા નાદાન નથી કે સહજ વારમાં ફસાઈ પડીએ. તમારો માર્ગ અને તમારી સલાહ એ બંને ઘણાં ઉત્તમ હશે, પણ આજે અમારાથી તેનો સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી."

શયતાનને અમારૂં બોલવું ઠીક ન લાગ્યું. તેણે પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું અને મોં ફેરવી એકદમ ત્યાંથી પલાયન કર-વાની વૃત્તિ જણાવી. એમને મૂગા મૂગા ચાલ્યા ગયા સિવાય બીજો માર્ગજ ન હતો. તે આખરે ત્યાંથી પસાર થઇ ગયો.

ત્રિપુટી વચ્ચે તડાતડી

બીજે દિવસે ત્યાંની રાષ્ટ્રીય ચળવળના મુખ્ય અગ્રેસર કાજી અબ્દુલઅલીએ સ્વદેશ છોડી આવેલા લોકોને અને કાબુલમાં વસનારા હિન્દી-ઓને પોતાને ત્યાં જમવા તેડ્યા. આપણા બુઢ્ઢા વાનર મુલ્લાંસાહેબ ઓબાયદ્દ પણ ત્યાં નિમંત્રણ મળતાં હાજર થયા હતા. ત્યાં બીજા પણ મુલ્લાં આવ્યા હતા. તે યુવાન અને મહત્વાકાંક્ષી હતા. તેમનું નામ મૌલવી

અબ્દુલ હક હતું. તુર્કસ્થાન જઈ ખલિફાના વાજબી હક્ક માટે લડવાને તૈયાર થયેલા અમારામાંના કેટલાક જણનો તેમણે પક્ષ લીધો હતો. કાજી અબ્દુલઅલી, મુલ્લાં ઓબાયદુલ્લાહ અને મૌલવી અબ્દુલ હક એ ત્રિપુટી વચ્ચે અમારા વિષે વાદવિવાદ શરૂ થયો. દલીલબાજીથી તેમનામાં મોટા ભાગલા પડવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. તે એક ત્રિપુટી યુદ્ધ હતું એમ કહીએ તો પણ ચાલે. તે યુદ્ધમાં અમારામાંથી કોઇએ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કાંઇ પણ ભાગ લીધો નહિ. પ્રેક્ષક તરીકે માત્ર અમે તે જોઇ રહ્યા હતા.

પરવાનો જોઇએ

તે ત્રણ જણા તો એકમેક પર જાતજાતના આરોપ અને પરસ્પર નિંદાનો વરસાદજ વરસાવી રહ્યા હતા. પળે પળે તે યુદ્ધનું સ્વરૂપ તીવ્ર થવા લાગ્યું. મુલ્લાં સાહેબ અને અબ્દુલ હક એકેકથી હારે નહિ એવા યોદ્ધા હતા. બંનેની જોડી ઉમરમાં નહિ તોયે, વાણીની ચપળતા બતાવવામાં ખરેખર સરખી હતી. તેમનું વાગ્યુદ્ધ ઝામતાં કાજી અબદુલવલી સ્વસ્થ બેઠા. તેઓ ઘણા સમજુ હતા. તેમની વિચારસરણી દલીલોથી ભરેલી હતી. તેથી બીજાઓની માફક અમને પણ તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થઈ. કેટલીક વારે શયતાન મુલ્લાં સાહેબે કાજીને પોતાની સહકારી શિરજોરી બતાવી તેની દલીલો તોડી પાડવા માંડી. તેથી અમને ઘણો સંતાપ થયો. તેની શિરજોરીનો યોગ્ય નિર્ણય કરવાનું કામ અમે સ્વીકારી લીધું. જબલ્-અસ્-શિરાજ જવાની અમારી નારાજી સંબંધી અમે તેને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચોકખે ચોકખું જણાવી દીધું; અને વિશેષમાં કહ્યું કે તુર્કસ્થાન જવા માટે પરવાનો આપવો એ તમારી ફરજ છે, ત્યાં જવાની તમારે અમને પરવાનગી આપવીજ જોઇએ. આખરે અબદુલ હક સાથે અમારા વિચાર મળતા આવતાં મૌલાનાને યુદ્ધ છોડી રણસંગ્રામમાંથી ભાગી જવું પડ્યું. તેમની સંપૂર્ણ હાર થઈ.

પરંતુ રણસંગ્રામમાંથી નાઠેલો યોદ્ધો કાંઈ સ્વસ્થ બેસે છે?

નાઠેલો યોદ્ધો

મૌલાનાનું પણ તેજ પ્રમાણે થયું. તેમને એમ લાગવા માંડયું કે હવે શું કરૂં ને શું ન કરૂં? તેના શરીરમાં સંતાપથી લાહ્ય લાહ્ય બળવા લાગી. બાણનો મારો માણસ સહન કરી શકે છે પણ શબ્દનો મારો કદિ સહન થઈ શકતો નથી. એ નિયમ પ્રમાણે એ શયતાન તુર્તજ અમીર પાસે ગયો અને આંસુ પાડી રડતાં રડતાં સર્વ હકીકતનો પાઠ તેણે વાંચી સંભળાવ્યો. તેણે અમીર આગળ એવું આબેહુબ ચિત્રજ ખડું કર્યું, કે કોઇક ચિતારો પોતાનાં ચિત્રમાં પણ તેનો ભાવ ભાગ્યેજ લાવી શકે!

કાજીના વાગ્યા બાર

અમીરની ક્રોધ દૃષ્ટિ એકદમ કાજી પર ઉતરી. અને તેને બીજેજ દિવસે સવારે દરબારમાં હાજર રહેવા હુકમ મોકલ્યો. તેના પર જબલ્–અસ્–શિરાજ જવા સંબંધી અમીરે કરેલા હુકુમનો ભંગ કરવાનો તથા દેશત્યાગી લોકોને ઉશ્કેરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. અને ફરમાન કર્યું કે કાં તો તમે ફરીથ તે લોકોને જબલ્–અસ્–શિરાજ તરફ કુચ કરવા સમજાવો અગર તમે પોતે જેલમાં જવા તૈયાર થાવ.

અમારી મુંઝવણ

હવે અમે અમીરનો હુકમ ન પાળીએ તો કાજી પર કેવો પ્રસંગ આવે, કેટલું સંકટ આવે–એનો પૂર્ણ વિચાર કરી અમે કાજીની વિનંતીને માન આપ્યું અને જબલ્–અસ્–શિરાજ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કાજીએ પણ એ ઉપકારના બદલામાં અમને અભય વચન આપ્યું કે એક મહિના અંદર તમને તુર્કસ્થાન જવાનો પાસપોર્ટ હું મેળવી આપીશ.

ખરેખર અમે અમારી જિંદગીમાં આ વખતે પહેલીજ

જબલ્-અસ્-શિરાજ

વાર પગે ચાલીને ચાળીશ માઈલની મુસાફરીએ નીકળ્યા. ચોથે દહાડે અમે જબલ્-અસ્-શિરાજ જઈ પહોંચ્યા. તે સ્થળે અગાઉ જે બે ટૂકડીઓ ગઈ હતી તેનાં માણસોએ અમારૂં ઘણા ઉત્સાહથી સ્વાગત કર્યું. અત્રે અમારા અનુભવની વાત આગળ ચલાવતા પહેલાં અમારા "હદપારીના સ્થળ" સંબંધી અને ત્યાંના અમલદારો અમારી સાથે કેવી રીતે વર્ત્યા હતા તે સંબંધી વાંચકને કાંઈક ખ્યાલ આપવો ઠીક પડશે.

કુદરતનું ચિત્ર

જબલ્-અસ્-શિરાજ પાંચસો ઘરની વસ્તીનું ગામ છે. શિંગડાં જેવી નાની નાની ટેકરીઓ પર તે વસેલું છે. આઘેથી કે નજીકથી જોઈએ તો પણ જબલ્-અસ્-શિરાજ જાણે કુદરતનું કોઈક સુંદર ચિત્રજ ન બનાવ્યું હોય એમ લાગે એટલું બધું તે રમણીય છે. એની ત્રણ બાજુએ ઉંચા ઉંચા પર્વતો આવેલા છે. તે પર્વતો શિયાળામાં ભયંકર થંડા પવનથી આ ગામનું રક્ષણ કરે છે. ચોથી બાજુએ દૃષ્ટિમર્યાદા પહોંચે ત્યાં સુધી લીલોતરીનું મેદાન છે તેથી તે પ્રદેશ જાણે લીલા સમુદ્રથી જ છવાયલો હોય એમ લાગે છે.

એશિયાનું સ્વીટ્ઝર્લાંડ

ગામના મધ્ય ભાગમાં થઈને કાબુલ નદીની એક શાખા વહે છે. જબલ્-અસ્-શિરાજની હવા ખરેખર બહુ સરસ છે. કાબુલની આજુબાજુ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ જેટલો પ્રદેશ સુંદર મનાય છે તેમાં જબલ્-અસ્-શિરાજ સૌથી ઉત્તમ સ્થાન છે. ગામની આસપાસના ભાગમાં ડુંગરાની ઉતરણી પર ઉત્તમ દ્રાક્ષ પાકે એવી પુષ્કળ જમીન છે. કુદરતના "હૃદય ભાગ" તરીકે સ્વિટ્ઝર્લેંડના ઘણા ગુણાનુવાદ ગાવામાં

આવે છે. સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં તેની બરોબરી કરે એવું દુનિયામાં એક પણ સ્થળ નથી એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ અફ્ઘાનિસ્થાન એક બાજુએ આવેલું હોવાથી તે ગણત્રીની બહાર રહ્યું છે; લોકોની નજરમાં તે હજી આવ્યું નથી. જો તે એક ખૂણામાં અને દૂર ન હોત તો દુનિઆનો કોઇ પણ દેશ તેના સૌંદર્યની બરોબરી કરી શકત નહિ.

જબલ્–અસ્–શિરાજ પર ગવર્નરની સત્તા ચાલે છે. લશ્કરી સેનાપતિના અધિકાર પણ તેનીજ પાસે છે.

લશ્કરી છાવણી

જબલ્–અસ્–શિરાજ લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્વનું સ્થળ છે, એટલે ત્યાંના કિલ્લામાં થોડુંક લડાયક લશ્કરી સૈન્ય હંમેશાં રાખવામાં આવે છે.

અમારો ખોરાક

અમારા ખોરાક સંબંધી કહીએ તો જણ દીઠ દોઢ શેર લોટ રોજ ત્યાં અમને આપવામાં આવતો. જો કે એટલા બધા લોટની અમારે જરૂર ન હતી પણ ત્યાં ખાવાની બીજી વસ્તુઓ મળતી નહિ તેથી ખપ જેટલો લોટ રાખી લઇ બાકીના લોટમાંથી અમે તેલ, ઘી, અને માંસ ખરીદતા. અમારો આ બધો વ્યવહાર અદલાબદલીથી ચાલતો. રસોઈ કરવાને જોઇતું બળતણ પણ અમે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અદલાબદલીની પદ્ધતિથી ખરીદી શકીએ એમ હતું. પરંતુ જંગલમાં જવાનું અમને બહુ ગમતું સાહસિક આત્માને તેથી કાંઈક ચેન પડતું. એટલે જં જતાં મજા કરતા કરતા અમે બળતણ લઇ આવતા.

અમલદારોએ અમારે રહેવાની સરસ હતી.

ચોકીદાર કે જાસુસ?

એ માળતું તેની વ્યવસ્થા

ચોકીદારો મૂકેલા હતા.

બે હેતુઓ

ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે દેશ છોડી આવેલા મુસલમાનોને જબલ્-અસ્-શિરાજ મોકલવાના હેતુમાં કાંઇક ગૂઢ અર્થ સમાયેલો હતો; તેમાં રાજનીતિનો કોઇક અજબ દાવપેચ હતો. એ દાવપેચમાં બે રાજદ્વારી હેતુ ખાસ કરીને જણાઈ આવતા હતા. એક હેતુ એ કે આ સ્વદેશત્યાગી મુસલમાનોની મનોદશાની બારીક તપાસ કરી તેમનાં મન અફઘાન મનોદશાને અનુકૂળ કરી નાખવાં, અને બીજો હેતુ એ હતો કે હિંદી ખબરોનો પ્રચાર કરનાર કોણ કોણ છે તે શોધી કાઢવું. અને એકંદર રીતે જોતાં સરકારનું એ ધોરણ આબાદ ફતેહમંદ પણ નીવડયું. કેમકે ઘણા શકમંદ લોકોને પકડવામાં આવ્યા. પરંતુ એ ઉપાય ચાળીશ હદપાર થયેલા માણસો સામે બીલકુલ લાગુ પડયો નહિ. તેમના સંબંધમાં એ ધોરણ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડયું; કારણ કે તે લોકો ઉપર જણાવેલા બેમાંના કોઇ પણ પક્ષમાં સામેલ થયા નહતા.

શૂરા ચાળીસ વીર

તે ચાળીશ જણ કોણ હતા? તેઓ દેશને માટે ઝઝુમનારા ચાળીશ વીરો હતા. દેશાભિમાનથી તેમનાં હૃદય પ્રફુલ્લિત થયેલાં હતાં. તેમને કોઇ પણ આફતની ચિંતા ન હતી. તેમની બધી પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વતંત્રતાને ખાતરજ ચાલતી હતી. સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા એજ તેમના મનમાં એક લગની લાગી હતી. સ્વતંત્રતા દેવીની તેમણે ઉપાસના શરૂ કરી હતી. તેમની પ્રાર્થના એટલે માતૃભૂમિની મુક્તિ માટેની પ્રાર્થના હતી. તેમને ઋણ ફેડવાનું હોય તો માત્ર માતૃભૂમિનુંજ હતું. માતૃભૂમિ સિવાય બીજું કાંઇ તે જાણતા ન હતા. તેઓ પઠાણો સાથે ભળતા પણ નહિ, તેમ તેમનો તિરસ્કાર પણ નહિ કરતા. તેમણે અફઘાનિસ્થાન પાસેથી કશાની

ઇચ્છા કરી નહિ, તેમ પોતાને મદદ ન કરવા માટે તેમને દોષ પણ ન દીધો. તેમના પ્રત્યે જે વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું તેની વિરૂદ્ધ તેઓ કદિ પણ બબડાટ કરતા નહિ. તેમનું લક્ષ બીજીજ તરફ પહોંચ્યું હતું.

કાજીની કબુલાત!

કાબુલથી જબલ્‌–અસ્‌–શિરાજ જવા નીકળતી વખતે કાજીએ જે વચનો અમને આપ્યાં હતાં. તેના આધારે અમે કાજીના પરવાનાની ત્યાં ગયા પછી ઘણા દિવસ સુધી રાહ જોઇ. અઠવાડીઆં પર અઠવાડીઆં પસાર થઇ ગયાં. પણ કાબૂલથી કાંઇ ખબર આવી નહિ. થોડા વખતમાં અમને આ એકાંત-વાસમાં કાંઇ પણ કામ ધંધા વિના રહેવાનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. પછી અમારો એક કાફલો આવ્યો તેણે એવી ખબર આણી કે કાજીને બાબરની કબર આગળ પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે.

પરવાના માટે અરજી

એ ખબર સાંભળી અમને ઘણી ચિંતા થઇ; અમને તે અસહ્ય થઇ પડી. અમે એક અરજીનો મુસદ્દો તૈયાર કરીને તે અમીર પાસે મોકલવા માટે ગવર્નર તરફ રવાના કર્યો. એ અરજીમાં અમે અમીર સાહેબને વિનંતિ કરી હતી કે કાજીને તત્કાળ છોડી દેવા. તથા અમને તુર્કસ્થાન જવા માટે જલદીથી પાસ પોર્ટ આપવો. તે માટે અમે કાયદેસર માંગણી કરી હતી. તે અરજી પર ૩૦૦ હિજરતી લોકોએ સહીઓ કરી હતી.

અકબર કુરેશી!

અમે કાંઇ માત્ર તે અરજી કરીનેજ અટક્યા નહિ; પણ અમારામાં વ્યવસ્થાશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાની તથા પદ્ધતિસર સંગઠન કરવાની પણ અમે બધાએ શરૂઆત કરી દીધી. સ્વદેશ-

ત્યાગી લોકોની અમે એક સમિતિ ઉભી કરી અને બહુમતીથી તેના કાર્યવાહક મંડળ અને પ્રમુખની ચૂંટણી કરી. અકબરખાન કુરેશી વધુ મતે પ્રમુખ ચૂંટાયા. તે બહુ શક્તિશાળી, તેમજ કર્ત્તવ્યપરાયણ અને ઘણા સહનશીલ પુરૂષ હતા. બોલ્શેવિઝમના તત્વનો હિંદુસ્થાનમાં પ્રચાર કરવાના આરોપ સર ૧૦ વર્ષની સખત મજુરીની સજાનો ભોગ થયેલા હિંદીઓમાં તે પ્રથમ હતા.

હિંદનું કમનસીબ

એમને આ સજા ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૧ની સાલમાં થઇ હતી; અને આજે તેઓ સી. પી. જેલમાં હાથ કડી સાથે પડેલા છે. પરંતુ ભારે અફસોસની વાત છે કે તેમના મિત્રો પણ આજે તેમને વિસરી ગયા છે. હિંદુસ્થાનના એક પણ નેતાએ તેમને સજા થયાથી માંડીને આજ દિવસ સુધીમાં તેમના છૂટકારા માટે કિંવા સરકારના અન્યાય સામે મોંમાંથી એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નથી! આગેવાન ગણાતા વર્તમાન પત્રકારોએ પણ તેમના વિષે એક લીટી સરખીયે પોતાના પત્રમાં કદિ લીધી નથી. હિંદની સ્વતંત્રતા માટે ૧૦ વર્ષની સજા ભોગવનાર એક કર્તવ્યનિષ્ઠ હિંમતબાજ દેશપુત્રનું તેના દેશબંધુઓને આજે સ્મરણ પણ ન હોય એ કેવા કમનસીબની વાત છે? અસ્તુ.

સંગઠનને લીધે

મુહાજીરિનોમાં જાગૃતિ લાવવાના કામમાં, અને તેમને ભર નિદ્રામાંથી જગાડવાના કામમાં અમારી એ યોજના ઘણી મદદરૂપ થઇ. થોડા વખતમાં તે યોજનાનું સુંદર પરિણામ અમારી નજરે પડયું. તે યોજનાથી મુહાજીરિનોના ભરણપોષણના પ્રશ્નનો નિકાલ થઇ શક્યો નહિ, તો પણ તેમનાં અંગબળ અને આરોગ્ય, તેમજ તેમનામાં રમતગમતનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં તેનાથી ઘણી મદદ થઇ. અમારામાંના કેટલાકે સિપાહીગીરી કરેલી

હતી. તેમના હાથ નીચે અમે લશ્કરી કવાયતનો અને મરદાની રમતો રમવાનો આરંભ કર્યો. હૃદયનો ઉત્સાહ થતાં સાધનોની ખોટ પડતી નથી તેનો અનુભવ અમને આ વખતે થયો. અમે સરખા માપની લંબાઇની પણ જાડી લાઠીઓ મેળવી. તેનાથી અમારી બંદુકોની આબાદ ગરજ સરી અને બે મહિના પૂરા થતા પહેલાં તો અમે બધા હદપાર થયેલા લોકો જાણે હથીઆરબંધ પાવરધા સૈનિકો બની ગયા.

ભરપૂર પગારની ઓફર

અમને આટલા જલદી તૈયાર થયેલા જોઇને અફઘાન સિપાહીઓ પણ અમારા તરફ આશ્ચર્યથી જોવા લાગ્યા. અમારી પરેડ જ્યારે ચાલતી ત્યારે ગવર્નર પણ કોઇ કોઇ વાર જાતે હાજર રહેતા; એટલુંજ નહિ પણ અમારી લશ્કરી તાલીમ, કવાયત, ખેલ, વ્યવસ્થા, શિસ્ત, (Discipline) અને લશ્કરી ઢબછબ જોઇ તે કહેતા "તમે લોકો અફઘાન લશ્કરમાં દાખલ થાવ તો તમને સરકાર ભરપૂર પગાર આપશે." પરંતુ અફઘાન સરકારના નોકર થવાની અમે ના પાડતા.

બીજી અરજી

બે અઠવાડીઆં સુધી રાહ જોવા છતાં જ્યારે અમે કરેલી અરજીનો કાંઇ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે અમારી ધીરજ ખૂટવા માંડી; અમારી આશાની ઇમારતો તૂટવા લાગી. અરજીનું શું થયું તે જાણવા સમિતિ મારફત કેટલાક પ્રતિનિધિઓને ગવર્નર પાસે મોકલવામાં આવ્યા. પણ તેઓએ અરજીની વાત કાઢતાંજ ગવર્નર સાહેબે કાને હાથ દીધા અને કહ્યું "તમારી અરજી અમને મળી નથી." તેઓ સાહેબે ભેદનીતિ અખત્યાર કરવામાં કાંઇ બાકી રાખી નહિ. અરજી પહોંચી ન હતી તો પણ અમારામાં ફાટફૂટ કરાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; અને તે ઘણે અંશે પાર પણ પડ્યો.

કેમકે અમારી સાથે જેઓ પેશાવર છોડી આવ્યા હતા તે અમારાથી છૂટા પડ્યા. આથી અમારૂં સંખ્યાબળ ઘણું ઘટી ગયું. બહુમતીનું બળ ઓછું થઇ ગયું. અમે બીજી અરજી મોકલી તે વખતે તેના પર ૧૯૮ સહીઓ થઈ. અમારામાં ફાટફૂટ પાડવાનો પ્રયત્ન થવાથી બીજી અરજીમાં અમે ભાષા બહુ કડક વાપરી હતી.

ગવર્નરની બાજી

બીજા બે અઠવાડીઆં અમે જેમ તેમ કાઢ્યાં, પણ અમારી અરજીનો જવાબ ન મળ્યો. જવાબ આપવાની બાબતમાં અમીરની જે ઘોળાઘોળ અને ઢીલ થઈ તેથી અમારા ક્રોધાગ્નિમાં દરરોજ ઘી હોમાવા લાગ્યું. અમે ઘણા ઉશ્કેરાઈ ગયા. અમને લાગ્યું કે અમે મોકલેલી અરજી કાં તો ગવર્નર અહિંજ દબાવી રાખતો હોવો જોઇએ, કે કચરાની ટોપલીમાં નાખતો હોવો જોઇએ, અગર તો અમીરના અમલદારો અમીરનાજ કહેવાથી કાંઇક દૂરદર્શી વિચાર કરી અમને તે અરજીનો જવાબ નહિ આપતા હોય! કારણ કે જવાબ ન આપવામાં અમીરનો કોઈ પણ રાજદ્વારી ગૂઢ હેતુ હોવો જોઇએ, તે વિના બીજું કાંઈ કારણ સંભવતું ન હતું.

મુદ્દો સમજાયો

આગળ જતાં અમારો એ તર્ક ખરો પણ પડ્યો; કેમકે જવાબ ન આપવાનું મહત્વનું કારણ સીમલા સાથેનો પત્ર વહેવાર; હિંદની સરકાર સાથે વાટાઘાટ ચાલતી હતી તેને લીધેંજ અમને તે મુદ્દત દરમ્યાન ઉત્તર મળી શક્યો નહિ. વાટાઘાટ પૂરી થતાં સુધી હિંદી દેશત્યાગી લોકોને જરા પણ આઘા પાછા થવા દેવાનાં ન હતા. અફઘાનિસ્થાનના લોકોને પોતાની સ્વતંત્રતા કબૂલ રખાવવાના કામમાં તેમનો ઉપયોગ કરી લેવો હતો; અને તે દિશામાં તેમના પ્રયત્નો ચાલુ હતા.

પરંતુ હિંદુસ્થાનની દૃષ્ટિએ દેશત્યાગી મુસલમાનોની એ ચ-

હિજરતનો ગેરલાભ

ળવળ શું બરાબર હતી? નહિ! હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ મુસલમાનોની દેશત્યાગની ચળવળ પ્રગતિને અટકાવનારી બલ્કે પાછી હઠાવે એવી હતી. હિંદ બહારના મુસલમાનોની અને હિંદી મુસલમાનોની તે ચળવળમાં જેમ જેમ સહાનુભૂતિ મળવા લાગી તેમ તેમ હિંદી મુસલમાનો હિંદી રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થવા માંડ્યા અને તેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળથી અલગ થયા. તેમણે પરદેશની ધાર્મિક ચળવળને માત્ર મહત્વ આપ્યું. તેથી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં તેમનું ધ્યાન રહ્યું નહિ. આને લીધે રાષ્ટ્રીય ચળવળને જે ભારે નુકશાન થયું છે તે કદિ પણ ભરપાઈ થઈ શકે એમ નથી--નિદાન આજે તો તે અસંભવિત છે.

ત્રીજી અરજી

અંતે ત્રીજી અરજી—છેવટનો ખરીતો મોકલ્યો;—જેની ભાષા કોઈ પણ સરકાર—જેને જરા પણ સ્વાભિમાન હોય તે ક્ષણવાર પણ સહન ન કરે—તેના માટે ભયંકર શિક્ષાજ કરે—એવી જાતની હતી. એ અરજી અમીર પાસે મોકલવા માટે સમિતિએ ગવર્નર તરફ રવાના કરી. તેનું લખાણ ખરેખર ધમકી, ઉદ્ધતાઈ અને બેપરવાઈભરેલું હતું છતાં મારે કહેવું જોઇએ કે અમીરે ધરેલી ધીરજ અને સહનશીલતા ઘણી પ્રશંસાપાત્ર હતી. તેણે પોતાની શાંતિનો જરા પણ ભંગ થવા દીધો નહિ. અને અમને તરતજ અફઘાનિસ્થાનમાંથી હદપાર કરવાનો હુકમ આપ્યો; એટલું કરીનેજ તેણે પોતાના મનનું સમાધાન કરી લીધું.

શાપ કે વરદાન?

પણ અમને તો અમીરનો ક્રોધ પેગંબરની દુવા સમાન થઇ પડ્યો. શાપમાંજ વરદાન મળી ગયા જેવું થયું. તે વખતની અરજી પર (૮૨) બ્યાશી જણાની ફક્ત સહીઓ હતી. તેમાં ૪૦

રાષ્ટ્રીય પક્ષના (Nationalist) અને ૪૨ અમારા ધર્મઘેલા મુસલમાન ભાઇઓ હતા. તેમના પરજ હવે ખિલાફતની છેવટની આશા હતી. તેમના પરજ ખિલાફતનો બધો આધાર હતો. તેઓજ ખિલાફતને અમૃતનું પાન કરાવી મરણથી બચાવે—એમ હતું !

હદપારીનો હુકમ

જુલાઈ માસમાં એક સુંદર:બપોરના વખતે અમને હદપાર કરવાનો તે હુકમ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. ગવર્નર તે હુકમ વાંચતાં ધોળો પુણી જેવો થઈ ગયો. તેનો ચહેરો બહુ બેડોળ લાગતો હતો. તેણે તે હુકમ દુઃખ અને ક્રોધથી વાંચ્યો તો ખરો પણ તે વખતે પણ તેણે પોતાની મુસદ્દીગીરી ચલાવવાની છેવટની તક જવા દીધી નહિ. તેણે અમને અમારી સારાસાર બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની વારંવાર ભલામણ કરી કહ્યું, "અફ્ઘાનિસ્થાનમાંજ રહેવામાં શા ફાયદા છે તેનો મનમાં ફરીથી વિચાર કરો. અફ્ઘાન સરકારની મહેરબાની મેળવવામાં કેટલા લાભ છે તે બાબત ધ્યાનમાં લાવો—"

સમતોલ સંખ્યા

તેની વાક્ચાતુરીથી અમારામાંથી બે જણ ભોળવાઈ ગયા. તેઓ અફ્ઘાન સરકારને મળી ગયા એટલે તે જતા રહેતાં અમારી સંખ્યા જે વિષમ હતી તે સમ થઈ. ૪૦–ને ૪૦ જ રહ્યા.

ધર્મચૂસ્ત અફ્ઘાન

ફરીથી પ્રવાસ શરૂ કરતાં પહેલાં આ સ્થળે ખિલાફત વિષે ખુદ અફ્ઘાન લોકોની શી માન્યતા હતી તે જણાવવું જરૂરનું છે. હિંદી મુસલમાનોને ખિલાફત, ખિલાફત જેવું જે કાંઈ લાગતું હતું તેનો અફ્ઘાન પ્રજાની દૃષ્ટિએ કાંઈજ અર્થ ન હતો. હિંદી મુસલમાનોના થનથનાટનો તેમને કાંઈ હેતુજ સમજાતો ન હતો. ખિલાફત માટે આ હિંદી મુસલમાનો આમ કેમ કરે છે

તેનુંજ તેમને આશ્ચર્ય લાગતું હતું. ખિલાફત સંબંધે અફ્ઘાનિસ્થાનની માન્યતા તદ્દન જૂદીજ હતી. જેમને ખિલાફતની ચળવળનો બ્રિટિશ સરકાર વિરૂદ્ધ તીવ્ર શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવો હતો એવા ઘણા થોડાજ અફ્ઘાન મુસલમાનોની તે ચળવળ પ્રત્યે અંતરની સહાનુભૂતિ હતી. સાધારણ રીતે, કોઈ ધર્મચુસ્ત અફ્ઘાનને પણ દેશ કરતાં તો ધર્મ (મિલ્લત) વધારે કિંમતી લાગતોજ નથી. એ લોકોની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ અગાઉ હતી તેવીજ તે વખતે પણ હતી. બલ્કે તેમની દેશપ્રીતિ આજે પણ વધતી જાય છે.

પૂર્વ દેશનું રાષ્ટ્રીયત્વ

જે કોઈ અફ્ઘાનને ખલિફા પ્રત્યેના તેના કર્તવ્ય સંબંધી અમે પૂછતા તે તે અમને એવો જવાબ આપતા કે તે સાંભળીને અમને અત્યંત દુઃખ થતું. તેમનો ઉત્તર ઘણોજ ઉદ્ધતાઈ ભરેલો હતો. પૂર્વ તરફના લોકોમાં રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના શી છે તે (આપણા હિંદી મુસલમાન નેતાઓને અને ધર્મ ધુરંધરો જેમને હિંદ બહાર કોઈ મુસલમાની સામ્રાજ્ય સંબંધી સ્પપ્નમાં આવે છે તેમણે) જોવી હોય તો તેમણે અફ્ઘાનિસ્તાન જઈ એકાદ ગરીબ ખેડુત પાસેથી તેના રાષ્ટ્રીયત્વનો પાઠ લઇ લેવો. ઘેટાં બકરાં પાળનારા અફ્ઘાન પણ હિંદી મુસલમાનોને પૂર્વ તરફના રાષ્ટ્રીયત્વનો પાઠ આપવામાં આબાદ ગુરૂ બની શકે છે. તેમના હાથ નીચે રહી એક વાર તે પાઠ અવશ્ય શીખી લેવો—એટલુંજ નહિ બલ્કે અનેક વાર તે ગોખી નાખવો જરૂરનો છે. 'હું અમારા મૌલાનાઓને કહું છું કે તેમણે મારી સાથે અફ્ઘાનિસ્થાન, તુર્કસ્થાન અને અઝારબેજાનમાં આવવું, અને હિંદી મુસલમાનોમાં ખલિફા માટે જે ભક્તિ, જે ઉત્સાહ, જે ઉમંગ, જે આસ્થા છે તેનાથી અર્ધી પણ ત્યાં તેમણે બતાવી આપવી.'

ખિલાફતની ચળવળ જેવો અનર્થકારક માર્ગ લેવાના કાર-

ગંભીર ભૂલ

ભેજ હિંદી મુસલમાનો બીજાં મુસ્લીમ રાષ્ટ્રોનો ખોટો ગર્વ કરીને તદ્દન અંધ-બેહોશ બની ગયા છે. હિંદ બહારનાં મુસલમાની રાજ્યના પ્રેમથી તેઓ તદ્દન ઘેલા બની જતાં તેમને હાથે કદિ પણ ન સુધરે એવી, કદિ ન મિટાવી શકાય એવી ગંભીર ભૂલો થઈ છે. અને તેમના આળસને લીધે આખી હિંદી-મુસ્લિમ જાતિ, અને આખો સમાજ પોતાની અસલ જન્મભૂમિ-પ્રત્યેના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થયાં છે. માતૃભૂમિ-જન્મભૂમિ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય તેઓ ચૂકી ગયા છે. હિંદના મુસલમાનોને હિંદુસ્થાન હજી કાફિરસ્થાનજ લાગે છે. અને અજ્ઞાનથી તેના બીજા વતનીઓ સાથે હજી પણ તેજ પ્રમાણે વર્તે છે.

જમાનાની સાથે

હિંદુસ્થાન કરતાં તો અરબસ્થાન જેવાં સંપૂર્ણ મુસલમાન રાષ્ટ્રો આજકાલ રેલ્વે, તાર વગેરે આધુનિક વ્યવહારનાં સાધનોનો અને શાસ્ત્રીય સંશોધનોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા લાગ્યાં છે. ત્યારે હિંદુસ્થાનેજ શામાટે તેનાથી દૂર રહેવું? જે પવિત્ર અરબસ્થાનમાં અગાઉ ઊંટ પરજ લોકો મુસાફરી કરતા, તે ઠેકાણે આજે સેંકડો મોટરોની દોડાદોડ ચાલુ થઇ છે. આજે આપણા દેશમાંથી એકેક ઊંટ ઓછું થાય છે તો ધર્મઘેલા મુલ્લાંઓ અને મૌલવીઓ આંસુ પાડે છે! તેમને ખબર નથી કે અરબસ્થાનના પવિત્ર મુલ્લાંને અને કાજીઓને તો આધુનિક વાહનોથી--મોટર અને વિમાનોથી ઘણો આનંદ થાય છે.

અરબસ્થાનમાં નવો યુગ

ઇબ્ન સાઉદે તો પોતાના દ્વીપકલ્પમાં યંત્રોનો ખડખડાટ દાખલ કરી કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી ક્રાન્તિ ઊભી કરી છે. અરબસ્થાનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાને લીધે આજે મુ-

લ્લાંઓ અને મોલવીઓની ધાર્મિક ઘેલછા ગુપચુપ દબાઈ ગઈ છે. ત્યાં રાજદ્વારી, અને લશ્કરી દૃષ્ટિએ મહત્વની, તેમજ ધર્મ સંબંધી ક્રાન્તિ થતાંજ જૂનો ધર્મ બાજુએ રહ્યો છે અને નવીન યુગધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આધુનિક નવા નવા સુધારા આગળ બધી જૂની બાબતો હાસ્યજનક ગણાવા લાગી છે. ઉદ્યમની જ્યાં આગળ નોબતો વાગે છે ત્યાં મુલ્લાંઓની ધર્મ સંબંધી પીપુડીનો અવાજ કોઇને સંભળાતો નથી.

વાહીયાત વાતો

આપણી હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ ઉલટીજ છે. હજી આપણા મુલ્લાં અને મૌલવીઓ ભૂતકાળનાં સ્વપ્નમાંજ રમે છે. તેમની આંખોનાં પડળ હજી ઉઘડ્યાં નથી; અને તેથી તેઓ હજી પોતાના દેશબંધુઓને અરબસ્થાન, મેસોપોટેમિયા, તુર્કસ્થાન (અને બીજે ક્યાં તે પ્રભુ જાણે) જઇને ત્યાં કાયમને માટે રહેવાનું કહે છે. તેમનાંજ રાજ્યો સંપૂર્ણ ઉદય પામતાં હોય તે વખતે તેમણે જાતે પર્વતની પેઠે અચળ રહેવું અને બીજાને તેવો ઉપદેશ કરવો એ કેટલી આશ્ચર્યની વાત છે! અસ્તુ.

પુસ્તક છોડ્યાં

પછી અમે અમારો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. ત્યારે અમારી પાસે જે ફાલતુ સામાન હતો તે અમારે વેડફી નાંખવો પડ્યો. માત્ર જે વસ્તુઓ સહેલાઇથી પીઠ પર ઉંચકી જવાય એવી હતી તેજ વસ્તુઓ દાબી દાબીને કોથળામાં ભરી. પછી ચાર ચાર જણની હાર કરી અમારા મુકામથી અમે કૂચ શરૂ કરી. વેડફી નાંખેલા સામાનમાં મુખ્યત્વે અમારાં પુસ્તકોજ હતાં. તે છોડી જતાં અમને ઘણી દિલગીરી થઇ. પરંતુ સંયોગો એવા હતા કે તેમ કર્યા વિના છૂટકોજ ન હતો. અમારી પાસેનાં બધાં પુસ્તકો અમે કાબુલના કિતાબખાનાના પુસ્તકાલય ખાતે અર્પણ કર્યાં.

અમારો બધો સામાન ઘણી બારીકાઇથી તપાસવામાં આવ્યો. દરેક પોટલું જોવામાં આવ્યું. બધો સામાન તપાસાઈ રહ્યા પછી અમે નીકળ્યા. તે વખતે ગવર્નરની મુખમુદ્રા ઘણી સ્નેહભરી જણાતી હતી. અમે કૂચ કરતા હતા તે વખતે તે અમારા તરફ ઘણી ગંભીર નજરે ઘણી વાર સુધી જોઇ રહ્યો.

ગવર્નરની સહાનુભૂતિ

ખાંધ પર બંધુકો લેરવી ધીમે ધીમે અમે જબલ્‌–અસ્‌–શિરાજની રજા લીધી. અમારા પગ જો કે અમને આગળ લઈ જતા હતા તોપણ અમારાં મન અમને પાછાં ખેંચતાં હતાં. કેમકે તે એક રીતે જબલ્‌–અસ્‌–શિરાજ છોડવાને તદન નારાજ હતાં. ખરૂં જોતાં તે સ્થળે અમને હદપાર કરેલા હતા છતાં પણ કોણ જાણે કેમ, જબ્–લ્‌અસ્‌–શિરાજમાં અમારૂં દિલ ચોંટી રહ્યું હતું. ત્યાંની આરોગ્યદાયક હવાથી અમારી તબીઅત સુધરી હતી. શેતુરનાં ઝાડ અમને હંમેશા ફળ આપતાં હતાં; તેમનો અમને કેટલો બધો આશ્રય મળતો હતો! તેમની શીતળ છાયામાં કલાકના કલાક બેસતાં અમે રાજછત્રની છાયા કરતાં વધારે સુખ અનુભવ્યું હતું. અમે તે ઝાડ નીચે બેઠા હોઇએ તે વખતે અમારી ચોમેર ફળના ઢગલેઢગલા પડતા. જબલ્‌–અસ્‌–શિરાજનાં અરણ્ય એટલે વનદેવતાનુંજ રહેઠાણ હતું. પછી તેને છોડીને જતાં કોને દુઃખ ન થાય ?

જબલશિરાઝનું આકર્ષણ

વળી ત્યાંના લોકોના ખિલાફત સંબંધી વિચારોમાં અને અમારા વિચારોમાં જો કે ઘણોજ તફાવત હતો તોપણ તે લોકો ઘણાજ દયાળુ અને સારો આદરસત્કાર કરે એવા હતા,

દયાળુ લોકો

તેમના વિચાર બહુ ઉંચા હતા. અમને તો તેમણે આદરસત્કારથી મુગ્ધ કરી દીધા હતા. તેમનો વિયોગ અમને ઘણો અસહ્ય થઇ પડ્યો. પરંતુ અમે કોઇક ઉચ્ચ ધ્યેયથી નીકળ્યા હતા. અમારા કર્ત-વ્યનું પુનઃ અમને ભાન થયું હતું. એટલે અમે જબલ્-અસ્-શિરાજની અતિ કષ્ટે રજા લીધી. ખરે અમને ઘર છોડી નીકળતી વખતના જેટલુંજ તે વખતે પણ દુઃખ લાગ્યું.

ગુલબહારમાં મુકામ

સૂર્યાસ્તના સુમારે અમે ગુલબહાર નામે ભરચ્છક વસ્તીવાળા ગામે જઈ પહોંચ્યા. અમારો ભોમીઓ અમને એક મુસાફરખાનામાં લઈ ગયો. ત્યાં તે રાત અમે સુખે અને સુરક્ષિતપણે વીતાવી. અમારામાંથી બાર જણને તે રાત્રે પહેરો ભરવા નીમવામાં આવ્યા. દરેક પહેરા વખતે બે બે માણસો પોતાની બંદુકો ખભે મૂકી પોતાના ભાઇઓનું રક્ષણ કરતા હતા. આ પ્રમાણે તે રાત્રે છ કલાક સુધી બધાએ વારાફરતી પહેરો ભર્યો. તે ઠેકાણે અમે જાણે છાવણી નાંખી પડ્યા હોઇએ એમજ લાગતું હતું; અને અમે પહેરેગીરોની હુંફ પર કોઈ ચોર લુંટારાની ધાસ્તી ન રાખતાં તે રાત આનંદે ઉંઘમાં કાઢી.

આગળ ચાલ્યા

સવારમાં અમારે જોઇતી ખોરાકીની ચીજો ગુલબહારમાંથી ખરીદી લાવી અમે આગળ પ્રવાસ શરૂ કર્યો. અમારો એ પ્રવાસ ઘણો કઠણ હતો. કાબુલથી ગુલબહાર સુધીનો પ્રદેશ જો કે બહુ ડુંગરાળ ન હતો તો પણ ગુલબહારની આગળ જતાં અમારે બરફથી છવાયલા હિંદુકુશ, અંદરાલ અને ગોરબંદનાં ગગનચુંબિત શિખરો પર થઇને જવાનું હતું.

ગુલબહારથી તાશકુર્ગ સુધીનો પ્રદેશ પર્વતો અને જંગલોની

કુદરતી રચના હારથી જોડાયલો છે. ગગનચુંબિત પર્વત અને તેમાંનો સાંકડી ખીણો, વાંકાચુંકા પગરસ્તા, ઉભા ચઢાવ, બાજુમાં સિંહના જેવી ઘુઘવાટ–ગર્જના કરી વહેતી ભયંકર નદીઓ ઈત્યાદિથી અફ્ઘાનિસ્તાનનો પ્રદેશ ભરપૂર છે. ઉંડાં કોતરો અને જાણે પ્રચંડ અજગરની માફક મોં ફાડી બેઠેલી ગુફાઓ જોઈ પ્રવાસી ગભરાઇજ જાય તેવું છે. અફ્ઘાનિસ્થાનના તે વનપ્રદેશ સાથે હિમાલયનાં જંગલો અને તરાઈના ડુંગરોની પણ સરખામણી થાય એમ નથી. તે ઠેકાણે એટલી વાંકીચુકી ટેકરીઓ છે કે છાતી ઠોકી કહેનારા હોશીઆર મોજણીદાર (સર્વેઅર) ને પણ તે ભૂલાવવામાં નાંખી દેછે. કેટલેક ઠેકાણે રસ્તા એટલા સાંકડા અને વાંકાચુકા ચઢાવ ઉતારવાળા છે કે તેના પર થઈને એકની પુંઠે એક માણસને જવાનું પણ ઘણું મુસ્કેલ થઈ પડે.

યુદ્ધના અવશેષો ગુલબહાર છોડ્યા પછી અમે તે વિકટ રસ્તે ચઢવા લાગ્યા. તે પર્વત પર કેટલેક ઠેકાણે યુદ્ધના રહેઠાણનાં છિન્નભિન્ન અવશેષો અમારા જોવામાં આવ્યા. આકારમાં ત્રણ જબરા હાથી જેવડા મોટા એક પર્વતના શિખર પર કેટલાક અક્ષરો કોતરેલા જણાયા; પણં અમારામાં શિલાલેખ ઉકેલે એવા કોઈ સંશોધક ન હોવાથી તે અક્ષરો અમે વાંચી શક્યા નહિ.

મોં ફાડેલો રાક્ષસ ! આ પ્રમાણે સતત બાર માઈલ સુધી રસ્તામાં ચાલતાં ક્યાંય એકાદ નાનો સરખો પણ ઢોળાવ ન આવ્યો; છતાં એ લાંબો વિકટ ચઢાવ પણ અમે ચઢી ગયા. તે પછી અકસ્માત્ એક ભાંગેલા કોતરનો ઉતાર આવ્યો અને અમને એક જબરદસ્ત તોફાની નદીનાં દર્શન થયાં. નદી ખળખળાટ વહેતી હતી. તેનાં પાણીને

લીધે બધા રસ્તા અદૃશ્ય થયા હતા. રસ્તા પર પાણી પાણી થઈ રહ્યું હતું. તેને સામે કિનારે જવાને નદી વિના બીજો માર્ગ ન હતો. માત્ર એક પર્વત પરથી ત્યાં જઈ શકાય એમ હતું; પણ તેનો ફક્ત અમે વિચારજ કરી શક્યા. તે વિચારને અમલમાં લાવી શકાય એમ ન હતું. ટૂંકામાં તે પર્વત ઘણોજ વિકટ હતો. કોઈક રાક્ષસની માફક મોં વકાસી તે અમારા માર્ગની વચ્ચે ઉભો હતો. અમારા ભોમીઆ તો તે ભયંકર નદી જોઈ ગભરાઈજ ગયા અને અમને જબલ્–અસ્–શિરાજ તરફ પાછા વળવાની સલાહ આપવા લાગ્યા.

વિજય કે મોત ?

નદીના અંતરાયથી અમે સૌ વિચારમાં પડી ગયા. ને તોફાની નદીની અમને બહુ ચીડ ચડી. તેના ઘુઘવાટથી અમારા સૌનાં મન વ્યાકુળ થઈ ગયાં. અમે એક સભા ભરી અને તે તોફાની નદી કેમ પાર ઉતરવી તે વિષે સૌએ પોતપોતાના વિચાર જણાવ્યા. કેટલાકે કહ્યું "પાછું જવું એજ સારૂં છે." પણ પ્રશ્ન એ હતો કે વિજય સારો કે મોત સારૂં ? નદીને જીતીએ તો જગત્ જીત્યા. અને સામે પાર જમીન પર ન પહોંચતાં નદીમાં તણાઈ જઇએ તો પણ સ્વર્ગ મળે—એટલે બેમાંની એક બાબત અમારે સાધવાની હતી—કાં તો જય મેળવવો, અગર તો બહાદૂરીથી મોતને શરણ થવું. પણ પાછા જવાની વાત નહિ. વધુ મત એવોજ થયો.

નેપોલિયનને પગલે

એ બાબત પર શંકા અને પ્રશ્નોત્તર ઘણા થયા. પોતપોતાને ફાવે તેવી દલીલો સૌએ રજુ કરી. જેઓ પાછા જવાની વિરૂદ્ધ હતા તેમણે નેપોલિઅનનો દાખલો આપતાં જણાવ્યું—"નેપોલીયને આલ્પ્સ પર્વત પોતાના લશ્કર સાથે કેવી રીતે ઓળંગ્યો

હશે ?" કેટલાકે અલેકઝાંડરનાં પરાક્રમોની યાદદાસ્ત કરાવી. આમ સૌમાં વાદવિવાદ થયા પછી નદીમાં ઝંપલાવવાનોજ સૌએ નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ પાછા જવું એટલે હાર ખાવી, શરણે જવું; અને નદીના ભયંકર પ્રવાહમાં ભુસ્કો મારવો એટલે તત્કાળ મૃત્યુજ; મૃત્યુને ભેટવાનુંજ; તાત્કાલિક મોત મેળવી અમર કીર્તિ લેવી સારી કે અક્ષય અપકીર્તિ સારી ? આપણે કયી વસ્તુ સ્વીકારવી ? પૃથ્વીનું રાજ્ય અને સ્વર્ગ મેળવવું સારું કે અહિંથી નાસી જવું સારું ?–ઈત્યાદિ શંકાઓ અને દલીલો પાછી આગળ આવી.

ભોમિયા નાઠા

પણ આખરે સૌએ પાછા જવા કરતાં માનભર્યું મોતજ સ્વીકારવાનું પસંદ કર્યું. એક પગલું પણ પાછા ન હઠવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી. બહાદુરીથી મોતની સામા થવામાંજ સૌને આનંદ લાગ્યો. તે સાહસિક કૃત્યથી અમારાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં. અમારા ભોમિયા તો અમને અમારા નસીબ પર છોડી ચાલ્યા ગયા. પછી નદીના પાણીનો સુમાર કાઢતાં અમને સમજાયું કે અમારામાં જે સૌથી ઉંચો માણસ હતો તેના ઘૂંટણપૂર પાણી રસ્તામાં હતું.

માનવીઓનું તોરણ

પછી નદી ઉતરવાનો રસ્તો નક્કી કરી દેવામાં આવ્યો; અને અમારામાંનો સૌથી ઉંચો માણસ આગળ આવ્યો. તે વખતે નદીનો ઘુઘવાટ થતો હતો તે ભયાનક હતો. તે જાણે મૃત્યુનું સંગીત હતું. બધાના માથાના સાફા કાઢી તેનો એક લાંબો દોર કરવામાં આવ્યો અને તે સાંકળમાં દરેક જણ બંધાય એવી રીતે દરેકની કમરે તે બાંધવામાં આવ્યો. જાણે મરવાને જતાં શરીરની એક હાર જતી હોય એમ લાગતું હતું. અબ્દુર રહિમાન દરવેશી (મેહનત્ કશનો સંપાદક) સૌથી વધારે ઉંચો હતો તેથી તેને આગળ કરવામાં આવ્યો.

તે વખતે અમને એમ લાગ્યું કે દુનીઆમાં ઉંચો માણસજ વધારે ખપનો છે ! જેઓ નીચા કદના હતા

ઉંચાઇનો લાભ

તેમને ઉંચા માણસના હાથ વડે એકેકની ખાંધ પર યાંત્રિક ગાંઠ મારીને જકડી દેવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે પંદર મિનિટ કરતાં વધારે વખત અમે તે પ્રચંડ પ્રવાહ સાથે યુદ્ધ કર્યું. દરેક ક્ષણે અમને લાગતું હતું કે નહી હમણાં આપણને ઘસડી જશે. પરંતુ અમારી ઇચ્છાશક્તિનું બળ તેના પ્રવાહની શક્તિ કરતાં વધારે જોરદાર નીવડ્યું અને થોડા વખતમાં અમે સામે પાર જઈ પહોંચ્યા.

પંજશીરની ધર્મશાળા

બરફ જેવા થંડા પાણીમાં પલળી લદબદ થઈ જવાથી અમારા બધાનાં શરીર થરથર ધ્રૂજતાં હતાં. બધાં હુંઠવાઇને અક્કડ થઈ ગયા હતા. જેથી કાંઠા પર ઉગેલું ઘાસ સળગાવી સળગાવી અમે શરીરમાં ગરમાવો આણ્યો અને કપડાં પણ સૂકવ્યાં. ત્યાંથી પછી અમે પંજશીરની ધર્મશાળા તરફ નીકળ્યા. તે ઠેકાણે અમને જે સૌથી મોટી મુશ્કેલી જણાઇ તે ખો[illegible]હતી. હંમેશની રોટી ત્યાં અમને ન મળી શકી. નદીના ત્રાસથી અને અત્યાર સુધીના પ્રવાસથી અમે તદન થાકી ગયા હતા. ભૂખથી અમારા પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા હતા.

ચાલીસ રોટી

આખરે મહા મુશીબતે ૪૦ રોટી અમને મળી શકી. અને તે પણ એવડી કિંમત આપતાંજ મળી. દુકાળીઆની માફક દરેકે પોતપોતાનો ભાગ ખેંચી લીધો અને થોડી વારમાં તેનો ફેંસલો આણી દીધો. જમી પરવારતાં અમે ભોંય પર આડા પડ્યા. અને સૌ થોડી વારમાં ઘોરવા લાગ્યા—અહાહા ! શી તે નિદ્રા ! ઘણી મહેનત કર્યા પછી માણસને જે ઉંઘ આવે છે તેજ ખરેખરી

ઉંઘથી માણસનું મન બેવડું ઉત્સાહમાં આવે છે; એ નિયમ પ્રમાણે અમને પણ પ્રવાસનો શ્રમ વેઠ્યા પછી ઘણી સરસ ઉંઘ આવી.

સાંજ નહિ પણ સ્હવાર

સાંજે મુલ્લાંની બાંગની બૂમો સાંભળવામાં આવતાં સુધી કોઈ જાગ્યું નહિ. પછી એક પછી એક સૌ ઉઠવા લાગ્યા—ઉઠ્યા ત્યારે અમને લાગ્યું કે શું મળસ્કું થવા આવ્યું? કેટલાક તો પૂછવા લાગ્યા, "અલ્યા, સ્હવાર પડયું?" પ્રવાસનો શ્રમ અમને એટલો લાગ્યો હતો કે અત્યારે થયેલું સ્હવાર અમને જરા પણ ગમ્યું નહિ; અમને તો આજ સાંજ હોય તો સારી એમ થયું. કારણ કે ચાલી ચાલીને થાકી ગયાથી અમને હજુ ઉંઘવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી; અને એ ઇચ્છા ઇશ્વરે સફળ પણ કરી કેમકે મુલ્લાંની બૂમોથી અમને સમજાયું કે સ્હવાર નહિ પણ સાંજ જ પડી હતી. સાંજના સાતજ વાગ્યા હતા. અમારા આનંદનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ; કારણ કે સાંજના સાત એટલે હજી આખી રાત—દસ કલાક અમને આરામ [illegible] સગવડ મળી ગઈ.

ગંજુ પહોંચ્યા

બીજે દિવસે સ્વારના પહોરમાં પાછા અમે અમારો કંટાળાભર્યો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. રસ્તામાં કાંઈ આશ્ચર્યકારક ઘટના બની નહિ. ૨૦ માઇલની મુસાફરી કર્યા પછી અમે ગંજુ પહોંચ્યા. આ નાનું ગામ પંજશીરના બંને કાંઠે બહુ સુંદર રીતે વસેલું છે. નદીની બંને બાજુએ ઉંચા પર્વતો છે; અને તેની ઉંચાઈ ખરેખર બહુ નવાઈ પમાડે એવી છે. પર્વતના શિખર પરથી વહેતી પંજશીર નદી અને ટેકરીઓ પરનાં સફેદ ધોળેલાં ઘરોનો દેખાવ ઘણો આકર્ષક છે. ગંજુની ધર્મશાળા નજીક પંજ-

શીર નદીનો એક નાનો ધોધ છે અને ત્યાંથી તે ધૂ ધૂ કરતી આગળ જાય છે. ધર્મશાળાના મિર્ઝાઓમાં અમારા સંબંધે ઘણો દ્વેષ અને તિરસ્કાર માલુમ પડ્યો. તેઓએ અમને ધર્મશાળામાં ઉતરવાની મના કરી.

લોભી લોકો

પણ અમારે ધર્મશાળાની બહારજ મુકામ કર્યા વિના બીજો રસ્તો ન હતો; કારણ કે તે ઠેકાણે જંગલી હિંસક પશુઓનો અને ચોરનો ઘણો ભય હતો. તેમનાથી બચવા માટે ધર્મશાળા નજીક રહેવાની અમને ફરજ પડી. ગામના લોકોનું વર્તન પણ અમારા તરફ એટલું સારૂં ન જણાયું. તેઓ ઘણા અસભ્ય હતા. અમને જોઈતી વસ્તુઓની અને ખોરાકીની તેમણે અમારી પાસેથી દાબીને બેવડી કિંમત લીધી. તેમને અમે ઘણા તવંગર માણસ લાગ્યા. તેમણે પૂછ્યું—

"તમારી પાસે બદલામાં આપવાનું સોનાનાણું છે કે ? તમારી પાસે બંદુકો, રીવોલ્વરો વેચવાની છે ?"

રીવોલ્વરો વિષે તો તેમણે અમને ઘણીવાર પૂછ્યું. તેમનો એમ પૂછવાનો હેતુ શરૂઆતમાં તો અમને બરાબર ન સમજાયો પણ પાછળથી તે અમારા ધ્યાનમાં આવ્યો. અમારા લોકોનો આટલો મોટો કાફલો જોઈ તેમના મનમાં લોભ લાગ્યો હતો અને તેથી રીવોલ્વરો સંબંધી પૂછપરછ કરી હતી.

મિરઝાની દાનત

રાત પડી એટલે અમે અમારા ચોકીદારોની સંખ્યા વધારી અને તેમને ધર્મશાળા પર અને તેની અંદરનાં માણસોની હીલચાલ પર નજર રાખવા ખાસ સૂચના આપી. એવી કાળજી રાખવાની તે દિવસે અમને ખાસ જરૂર હતી કેમકે અમને જોયા ત્યારથી મિરઝાનું અમારા પ્રત્યે ચમત્કારિક વર્તન જણાતું હતું.

પહેલો હલ્લો

અમારો તે સંશય આખરે ખરોજ ઠર્યો. અમે પ્રવાસને લીધે પહેલેથીજ થાકી ગયેલા હોવાથી રાત્રે અમને ખૂબ ઉંઘ આવી પણ લગભગ અગીઆર વાગે પહેરેગીરોની બૂમો અમારે કાને પડતાં અમારી છાતીમાં ધ્રાસકો પડયો. પાછળથી સીસોટીઓ પણ સંભળાઈ. તે બૂમો અને સીસોટીઓ ભયસૂચક હતી. અમે ઝટપટ ઉઠ્યા અને અમારી બંદુકો ખાંધે મૂકી એકદમ તૈયાર થયા. અમારા નાયકે અમને વિશેષ સંકટ હોવાની સૂચના આપી. પહેરા-વાળાઓ પૈકી એક જણે ધર્મશાળાની બીજી બાજુએ કુતરાંનું ભસવું અને અમારી છાવણી તરફ આવતો ઘોડાનો દડબડ અવાજ થોડાજ વખત પર સાંભળ્યાં હતાં. તે અવાજ હવે એક ફર્લોંગ પર અમને સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.

"બંદુક તૈયાર રાખો"

રાત કાળી ઘોર અને ભયંકર હતી. કાંઈજ સ્પષ્ટ જણાતું ન હતું. પણ દરેક ક્ષણે અવાજ અમારી નજીક આવતો હતો. તે વખતે અસાધારણ ધૈર્યની જરૂર હતી. રાતના એ વિલક્ષણ સંકટથી અમે જો કે ગભરાઈ ગયા તોપણ અમે ધીરજ બીલકુલ છોડી નહિ. તે આવેલા સંકટની સામે થવા અમે કમ્મર કસી. અંધારામાં આવતા શત્રુઓનો પરાજય કરવાને અમે આગળ વધ્યા. કૂચ કરતાં ફારસી ભાષામાં અમે અંદર અંદર સંભાષણ કરવાની શરૂઆત કરી. એક જણ બોલ્યો:—

"આ જે કાંઈ આગળ જણાય છે તેના પર હું ગોળી છોડું ?"

બીજો બોલ્યો " ના, ના, ઉભા રહો, નિર્દોષ લોકોના જીવની હાનિ ન કરશો. ગરીબ લોક વિના કારણ મરી જશે. તમે માત્ર તમારી બંદુકો અને રીવોલ્વરો તૈયાર રાખો."

પહેલાએ પાછું —" મને લાગે છે આપણે હથિયાર

" ખોડ ભૂલાવી દઇએ "

વિનાના છીએ એમ માનીને આ લોકો આપણા પર ચઢી આવે છે. માટે આપણે તેમના પર ગોળીનો મારો ચલાવી તેમની ખોડ ભૂલાવી દઇએ. આપણી બહાદૂરી તેમને એક વાર બરાબર બતાવી આપવાની જરૂર છે."

ત્યાં સેનાપતિ બોલ્યા " ના, ના, જરા તેઓ નજીક આવે ત્યાં સુધી થોભો. તે આપણને લૂંટવાના હેતુથી જ આવે છે કે બીજે રસ્તે ક્યાંક જાય છે તે બરાબર જોઈ લ્યો."

મેમાનનો વિવેક

ઘોંઘાટ, કુતરાંનો ભસભસાટ અને ઘોડાના દાબડાનો અવાજ—એ સર્વ બંધ થયું. સેનાપતિને પોતાની યુક્તિથી ઘણી ધીરજ આવી. તે વધારે હિંમતથી અને મોટે અવાજે તે હૂમલો કરવા આવતા લોકોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો. " ભાઇઓ, તમે અમારા પર હૂમલો કરતા આવો છો, પણ સાવધ રહેજો. જુઓ સાંભળો, અમે બધા તમારા મેમાન છીએ. નીતિની દૃષ્ટિએ મેમાનો તમારા પર એકાએક ગોળી વરસાવે એ તેમની કૃતઘ્નતા જ કહેવાય. અમારી પાસે બંદુકો અને રીવોલ્વરો છે. તમે અમને પૂછ્યું હતું કે રીવોલ્વરો વેચવાની છે ? તેનો અમે નકારમાં જવાબ આપ્યો હતો તેનું કારણ એટલુંજ કે તેમનો વિજોગ અમારાથી સહન થઈ શકે એમ નથી. આવા સોના જેવા અવસરે તેનો ઉપયોગ કરવા માટે જ અમે તે અમારા પાસે રાખીએ છીએ."

સહેલી જીત

સેનાપતિના તે સચોટ અને અર્થસૂચક ભાષણથી અમારા પર હુમલો કરવા આવનારાઓની રેવડી દાણાદાણ થઈ. ધીમે ધીમે ઘોડાનો દડબડાટ સંભળાતો બંધ થયો. અને કેટલીક ક્ષણ પછી બધું શાંત થઈ ગયું. એક પણ માણસનો જાન ન

જતાં અને એક પણ ગોળી નકામી ન બગાડતાં શત્રુઓનો હુમલો અમે પાછો હઠાવ્યો. તે યુક્તિ ફતેહમંદ નીવડી જોઈ અમને ઘણું હસવું આવ્યું. આ વેળા અમે શત્રુઓ પર જીત મેળવી હતી એમાં કાંઈ શંકા ન હતી.

બીજો હુમલો

પરંતુ તે વખતે માત્ર મધરાતની શરૂઆત હતી, એટલે અમારા પર છાપો મારનારા લોકોને હજી પાંચ કલાક જેટલો વખત હતો. બાર વાગતાં પહેલો પહેરો પૂરો થયો; અને અમે રેતીના બિછાના પર જઈને પડ્યા. થોડીજ વારમાં અમને ઉંઘ આવી. પણ પાછા રાતના ત્રણ વાગે છાપો મારવાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. આ વખતે તેમનું બળ બેવડું વધ્યું હતું; કારણ કે અવાજ પ્રથમના કરતાં ઘણો મોટો હતો. પાછી અમારી બધાની ઉંઘ જતી રહી. સીસોટીઓ અને ઘોંઘાટ થતાંજ અમે બરાબર જાગૃત થઈ ગયા. દરેક થાકેલો સૈનિક પાછો લડવાને તૈયાર થયો.

સેનાપતિનો હુકમ

અમારી ટુકડી સેનાપતિના હુકમની રાહ જોતી હતી. ત્યાં અમારામાંથી ઉશ્કેરાઈ ગયેલા એક જણે કહ્યું—"એ લોકોએ આપણને લુંટીને ઠાર મારવાનો નિશ્ચયજ કરેલો લાગે છે. આપણે એમના મેમાન છીએ એની તેમને જરા પણ શરમ પડતી નથી. ચાલો, આપણે આગળ વધીએ અને તેમને બતાવી આપીએ કે અમે તમારાથી બ્હીતા નથી."

"ના," સેનાપતિએ ઉત્તર આપ્યો. "જરા થોભો, તેમને થોડા વધારે નજીક આવવા દો. તે પાસે આવશે એટલે આપણને ગોળી મારવાનું ફાવશે. આટલે દૂરથી ગોળીઓ ફેંકવાનો કાંઈ અર્થ નથી. કારણ કે આપણી ગોળીઓ નકામી જાય. શત્રુઓ આપણા સકંજામાં જોઈએ; પછી એક તો શું? સો ગોળીઓ જશે તેની આપણને પરવા નથી. હજી રાત બહુ અંધારી છે તેથી તેઓ આપણાથી

બરાબર દેખાતા નથી.”

આ પ્રમાણે કહી ધર્મશાળાની આસપાસ લેફ્ટ રાઈટ એબાઉટ્ ટર્ન, લેફ્ટ વ્હીલ, રાઈટ વ્હીલ, હૉલ્ટ–ઍટન્શન—ઈત્યાદિ ડ્રિલ અમે શરૂ કરી; અને થોડાક આગળ પણ વધ્યા. અમારી ડ્રિલ ઘણો વખત ચાલી. પછી અમારા નાયકે હુમલો કરનારા લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું—

ધમકી આપી

“ભાઈઓ, જો તમે અમારા હાથે માર્યા જશો તો તે માટે તમારાથી અમને બીલકુલ દોષ દઈ શકાશે નહિ. તેના દોષી તમે ઠરશો. અત્યાર સુધી અમે તમને બચાવ્યા છે; અમને લાગતું હતું કે અજ્ઞાનથી તમે અમારા પર હુમલો કરવા તત્પર થયા હશો પણ હવે તો અમારા લોકો દરેક પળે ઉતાવળા થતા જાય છે અને તેમને હું અટકાવી શકતો નથી. તેમને હુકમ આપવાની હવે મને ફરજ પડે છે. તમારા પર સિંહની માફક તરાપ મારી તેઓ પોતાના પંજા વડે તમને ચીરી નાંખશે. તેઓ અધીરા થઈ ગયા છે. અલ્લા હજી તમને સદ્‌બુદ્ધિ આપે અને અમને નાહક જીવની હત્યામાંથી બચાવે, તમારા પ્રાણનું તમે હજી પણ રક્ષણ કરી શકો છો.”

તે યુક્તિથી પહેલાંની માફકજ આ વખતે પણ કામ પત્યું; અને હુમલેદારો ત્યાંથી નાઠા. અમને આ ફતેહ મેળવવામાં કાંઈ ખર્ચ થયો હોય તો તે અમારી ઉંઘનો અધવચ ભંગ, અને નકામી ગભરામણ એટલુંજ. રાતના ઉજાગરાથી બીજા દિવસની સવારે અમે જોઈએ તેવા પ્રફુલિત ન હતા. પણ નિત્યક્રમ પ્રમાણે અમારે આગળ કુચ કરવાની હતી. તે ગામમાં પછી અમને અમારો ખોરાકી સામાન ખરીદવાની પણ ઈચ્છા થઈ નહિ. એટલો અમ-

બીજી વાર નાઠા

ત્યાંના લોકો પર તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો.

ભયંકર ટેકરો

ત્યાર પછી અમે લગભગ બે માઈલ સુધી એક સરખી નીચી ખીણમાં થઈને ચાલ્યા, પણ એક વાંક વળ્યા પછી અમારી સામે એક મોટો ભયંકર ટેકરો આવી ઉભો રહેલો જણાયો. પંજશીરના પાણીથી આગળના બધા રસ્તા તૂટી ગયા હતા. અને તે એકજ રસ્તો બાકી રહ્યો હતો. તેના એક વાંકાચુંકા રસ્તાનું અવલંબન કરીનેજ અમારે આગળ જવું પડ્યું.

તૂટેલો પુલ

બપોરે અમે ઘણીજ લાંબી ખીણમાંથી જેમ તેમ રસ્તો કાઢ્યો. તે ખીણની આગળ એક વિશાળ ફળદ્રુપ પ્રદેશ આવેલો હતો. તેના અર્ધા કરતાં વધારે ભાગ પર પંજશીરનું પાણી ફરી વળતાં તેના પર સફેદ સ્વચ્છ ચાદર પાથરી હોય એવો ભાસ થતો હતો. જે પુલ ઉપરથી સામી બાજુએ જવાતું હતું તે નદીના પાણીથી ખોદાઈ જઈને આગળ તણાઈ ગયો હતો. આથી તે ઠેકાણે આવતાંજ અમે વિચારમાં પડી ગયા. કલ્પનાશક્તિ ખૂબ દોડાવી; પણ કાંઈ ઉપાય જડ્યો નહિ. તે પણ એક રીતે ઠીકજ થયું. કેમકે અમે ઘણા થાકી ગયા હતા, તેથી એટલો વખત અમને ફરજિયાત આરામ મળ્યો.

ફરી પાછું તોરણ

પછી અમે શેતુરના ઝાડ હેઠળ બેસી નદીને પેલે પાર કેવી યુક્તિથી જવાશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. નદીનો પટ બહુ વિશાળ હતો; પણ એટલામાં એક વાત ધ્યાનમાં આવી. નદીનું પાણી બહુ સ્વચ્છ હતું; એટલું બધું નિર્મળ હતું કે રેતીની રજકણ પણ તળીએ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. આથી અમને ઘણી હિંમત આવી; અને લાંબો વિચાર ન કરતાં, કે બીજી કાંઈ ગરબડ ન કરતાં

અમે નદીના જળમાં પેસવા નિશ્ચય કર્યો. અમારા સાફા પાછા એકઠા કરી અમે પહેલાંની માફક પાણીમાં ચાલવા લાગ્યા. વધારેમાં વધારે છાતીપૂર પાણી આવ્યું પણ અમે તે નદી ઉતરી ગયા ખરા. આગળ જતાં એક આફત અમારી રાહ જોઈનેજ જાણે ઉભી રહી હતી. છાતી ધડકાવી નાંખે એવો પ્રચંડ હિંદુકુશ સામે ઉભો હતો.

જુલાઈ માસની ૨૧મી તારીખ હતી, તોપણ બરફ હજી પૂરેપૂરો પીગળી ગયો ન હતો. પર્વતનાં શિખરોના ઉપલા ભાગો હજુ બરફથી છવાયલાં હતા. પર્વત તદ્દન ઉભો હતો, અને રસ્તો બહુ વાંકોચુંકો અને અસ્પષ્ટ હતો; પરંતુ ગમે તેમ કરી આગળ જવાની તો જરૂરજ હતી, તેથી અમે પર્વત પર ચઢવાની શરુઆત કરી.

લોહી વહેતા પગલે

સાંજ પડવા આવી તોપણ અમારો કંટાળાભરેલો પ્રવાસ વધારે ને વધારે લંબાયો. તે પૂરો થવાનાં કાંઈ ચિન્હ્ જણાતાં ન હતાં. રસ્તાનો કાંઈ છેડોજ આવતો ન હતો. અમે બહુ થાકી ગયા હતા. કેટલાકના તો ચાલી ચાલીને પગ સૂજી ગયા હતા. અને કેટલાકના પગમાંથી લોહી વહેતું હતું. અમારી તે વખતની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હતી. જો કે અમારાં હૃદય જરા પણ ડગ્યાં ન હતાં પણ શરીર દૂબળાં પડ્યાથી ચાલવાનું મુસ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. સોજો ચડેલા અને લોહી વહેતા પગે આગળ ચાલવું અશક્યજ હતું.

ખાંધ પર લીધા.

આખરે અમારામાંથી સશક્ત લોકોએ તે દુબળા પડેલાઓને પોતાની ખાંધ પર લઈ પર્વત પર ચઢવા માંડ્યું. અમને લાગ્યું કે આટલું દૂર ચાલી ચાલીને થાકી ગયા પછી હવે કોઈક સરાઈ (ધર્મશાળા) આવશેજ. પણ સરાઈ તો બાજુએ રહી, ને

ઉલટું અમારી સામે એક બરફનો સમુદ્ર—બલ્કે મહાસાગર જણાવા લાગ્યો. તે જોતાંજ અમારામાંના કેટલાક તો તંમર ખાઈ નીચેજ બેસી ગયા, અમારા હોંશકોંશ ઉડી ગયા. અમારાં હૃદય ફાટીને બહાર નીકળતાં હોય એમ જણાયું.

તે મહાસાગરના દર્શનથી અમે નાસીપાસ થઈ ગયા. શું કરવું ? આગળ ક્યાંક જવું, કે અહિં જ મરી જવું—એવા પ્રશ્નોની ગરબડ અમારા મનમાં થઈ રહી. સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો

જીવનમરણનો પ્રશ્ન

એ આવ્યો કે હવે ક્યાં જઈ ઉભા રહીશું ? ખાવાનું ક્યાં અને શું મળશે ? એ અમારો જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં અમારામાં જીવનકલહ શરૂ થાય એમાં શી નવાઈ ? તે પરિસ્થિતિ નજર આગળ ખડી થતાં જ અમારામાંના કેટલાક ગાંડા થઈ ગયેલા જેવા જણાયા. કેટલાકને તેવી સ્થિતિમાં પણ હસવું આવ્યું. જાણે કે તે તેમનું છેવટનું જ હસવાનું ન હોય ! કેટલાક તે સંકટ જોઈ નાચવા લાગ્યા; તો કેટલાક વિલક્ષણ ગીતો ગાવા લાગ્યા.

એક જણ બોલ્યો "ચાલો, આપણે છેવટની પ્રભુપ્રાર્થના કરી લઇએ !"

પણ એટલામાં બીજો બોલ્યો. "પણ પ્રભુપ્રાર્થના શા માટે કરવી ? અલ્લા કે પ્રભુ ક્યાં છે ? તે આપણને બચાવવા ને આ સંકટમાંથી છોડાવવાને કેમ દોડી આવતો નથી ? તેનેજ ખાતર શું આપણે હિન્દુસ્થાન છોડ્યું નથી ? તેનીજ ખાતર યમયાતના કરતાં પણ વધારે સંકટ વેઠી આપણે અહિં આવ્યા નથી ? તો પછી તે આપણા રક્ષણ માટે કેમ નથી આવતો ?"

બીજો એક જણ ઘાંટો પાડી બબડવા લાગ્યો. "હું તો મારી કબર મારી જાતે જ ખોદી મૂકું છું. તેના માટે બીજાને શા માટે મહેનત

પોતાની કબર

આપવી પડે ? ચલાવ. આ બદમાશ હિંદુકુશના બરફમાં હું દટાઈ જાઉં છું. આ હિંદુકુશ હિંદુસ્થાનનો જૂનો શત્રુ છે; વૈરી છે. ખરેખર આ પર્વત અપશુકનિયાળ છે, દુષ્ટ છે! એ પિશાચ છે, રાક્ષસ છે! ઓ હિંદુકુશ! તું મારા પ્રાણ લઈ રાજી થા. અમારા બધાનું ભક્ષણ કરી આજ રાત્રે તું તારી ભૂખ સમાવજે. તેમ કરવાથી પણ તારી ક્ષુધા શાંત થશે કે?" એમ કહી તે પોતાની કબર ઝપાટાબંધ ખોદવા મંડયો.

અદ્ભુત શોધ

પરંતુ પોતાની કબર ખોદતાં તેણે સૌના પ્રાણ બચાવવાની એક અદ્ભુત શોધ કરી. કબર માટે તે બરફ ખોદતો હતો. તે બે ફૂટ ઉંડું ખોદાયા પછી તેને બરફથી છવાયલાં ઝાડનાં મૂળીઆં માલૂમ પડયાં. તે તદ્દન સુકાયલાં લાકડાંજ હતાં. બે ફૂટ ઉંડું ખોદ્યાથી ઝાડનાં મૂળીઆં જડે છે એટલી વાત બધાને સમજાઈ જતાં આખું લશ્કર તે ઉદ્યોગમાં પડયું. બધા જણ બરફ બાજુએ કાઢવા મંડયા. કોદાળા, પાવડા વગેરે ઓજાર વડે જે કામ ત્યાં ન થઈ શકયું હોત તે અમે હાથ વડે કર્યું. અને થોડીજ વારમાં કેટલોક રસ્તો ખુલ્લો કર્યો. બરફ ભરી ભરીને બાજુએ કાઢી અમે તે ઝાડનાં મૂળીઆંનો એક ઠેકાણે ઢગ માર્યો. તે વખતે અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. અમે બધા મળી ૮૦ જણ હતા. લગભગ ત્રણ ચાર મણ લાકડાં તો અમે ભેગાં કરી દીધાં. કડકડતી થંડીમાં હવે પ્રાણ તો બચાવી શકાશે એવી અમારી ખાત્રી થઈ.

ઍંસી વચ્ચે બાર!

પણ પ્રાણ ટકાવવાનો કેવી રીતે? પેટમાં કાંઈ લાકડાં પૂરાય? અને એમ હોય તો પછી શરીરના ઉપરજ લાકડાં ખડકીએ તો શું? પણ અમે મુસલમાન એટલે કબ્રસ્તાનમાં દટાવાનું. જેથી એ બાબત પણ નકામી કહેવાય! ખેર, છતાં પ્રાણ બચવાની ખાત્રી

થઈ એટલે અમે ખોરાકની શોધમાં પડ્યા. ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ ક્યાંય અનાજ મળ્યું નહિ. આખરે બધાંની ઝડતી લેતાં બાર રોટી મળી આવી. ૮૦ માણસને બાર રોટી શા હિસાબમાં? અમે તે રોટીની વહેંચણી કરી બાર બાર જણ વચ્ચે એક એક ટુકડો રોટી વહેંચી નાંખી. પણ પીવાનું પાણી ક્યાંથી લાવવું? આખરે અમે તો બરફનુંજ પાણી કરીને પીધું. પછી શરીરમાં વધારે ગરમી લાવવાને જે મૂળીઆં એકઠાં કર્યાં હતાં તે સળગાવ્યાં.

દિવાળી ને હોળી

તે વખતે ચોતરફ ઝળઝળાટ થઈ રહ્યો. બરફથી છવાયલા શિખરો પ્રકાશથી ચળકવા લાગ્યાં. અમને લાગ્યું કે આજ અમારે દિવાળીજ હતી. તે દીપોત્સવી જોવાની ધૂનમાં અમે લીન બન્યા હતા તે વખતે અમારી નીચેનો બરફ ઓગળતો હતો તે અમારા ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. પણ થોડી વારમાં તે સમજાતાં અમારી આંખ ઉઘડી. અમારા કેટલાક બુદ્ધિશાળી મિત્રોએ જો પોતાની હોંશીઆરી તે વખતે ન બતાવી હોત તો પંજશીરનું વેર તે બરફેજ લીધું હોત. પણ તે વાત વખતસરજ અમારા ધ્યાનમાં આવી અને અમારા મિત્રોએ બરફને માટે બંધ બનાવીને તેને અટકાવ્યો; એક તરફ બરફ પીગળતો હતો તો બીજી તરફથી નવો બરફ આવીને પડતો હતો.

તે રાત સૌથી ખરાબ ગઈ. આગલી રાત એ કરતાં કેટલી સારી હતી. બંને રાતમાં ઉજાગરો સરખોજ હતો. પણ ગંજુમાં ગયેલી રાત કરતાં આજની રાત અમને ઘણી ભયંકર લાગી. પરિસ્થિતિના વિચારમાં થયેલો ઉજાગરો એ નાટકના કિંવા સિનેમાના ઉજાગરા કરતાં બહુ ત્રાસદાયક હોય છે. ને રાત કેમ કરી ખૂટતી નથી. તેનો છેડોજ આવતો નથી. અમને પણ અત્યારે એમજ થયું. કોઈ અરેબિયન નાઈટ્સમાંથી વાર્તા કહેવા લાગ્યા, તો કોઈ એ

વૈતાળ પચીસીની વાતો લલકારવા માંડી. આ પ્રમાણે તે લાંબી રાત અમે જેમ તેમ કાઢી. અમે જો કે તાપણી આગળ બેઠા હતા પણ બીજી બાજુએથી અમારી પીઠ પર થંડોગાર પવન વાતો હતો.

પ્રભાત થવા માંડતાં અમારામાં હોંશીઆરી આવવા લાગી. સૂર્યોદય થતાંજ અમારા મનમાં આશાનો સંચાર થયો. અમને હિંમત આવી. અને પુનઃ સંકટ સામે થવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રભાતની હુંફ

ગઇ રાતના પ્રશ્નનો હજી ક્યાં નિકાલ થયો હતો? ઉપડવાનું ખરૂં, પણ કેવી રીતે? બરફનો સમુદ્ર કેવી રીતે ઓળંગવો? જ્યાં પગથી પણ જણાતી ન હતી ત્યાંથી સામે પાર શી રીતે જવાય? પણ એટલામાં અમારી ચોક્કસ નજર દૂરના એક ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ગઈ. અને અમે ત્યાં સુરક્ષિતપણે જઈ પહોંચ્યા. તે ઠેકાણાનો બરફ બહુ પીગળી ગયો હતોઃ અને રસ્તો પણ સ્પષ્ટ જણાતો હતો. બરફ ત્યાં જાણે બીલકુલ હતો જ નહિ. અમે જે ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ચાલી આવ્યા હતા ત્યાંથી નીચે અમારી નજરે એક ફળદ્રુપ મેદાન જણાતું હતું. અને તેમાં થઈને એક રમણીય નદી વહેતી હતી. તે દેખાવ એટલે અફઘાનિસ્થાન દેશના ચમત્કારિક સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનો નમુનોજ હતો.

તે ઉચ્ચ પ્રદેશ પરથી અમે મોટા કષ્ટે નીચે ઉતરી ૧૮ માઇલનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો. કાલ બપોરના ચઢાવ કરતાં આ ઉતાર વધારે ત્રાસજનક અને કંટાળાભરેલો હતો. પર્વતના શિખર

બે માઇલ કે બાર?

પરથી જે ફળદ્રુપ પ્રદેશ અમારી નજરે પડયો હતો તે અમારા મુખ્ય રસ્તાથી સાત માઇલ દૂર હતો. અમારે પાછો ખીણો અને ઉંચા ટેકરાઓના પ્રદેશમાં થઇને રસ્તો કાપવો પડ્યો. ત્યાં રસ્તામાં અમને એક માણસ મળ્યો. તેને સરાઈ કેટલી દૂર છે એવું પૂછતાં તેણે કહ્યું, "એક કોસ એટલે બે માઇલ જેટલે હશે." પણ મુસાફ-

રોની આ એક કુટેવ હતી. તેમાં અફઘાન મુસાફર એટલે કહેવાનું જ શું? તેના તે બે માઈલ કદિ પૂરા થાય નહિ. બહુ આતુર હોવાથી મુસાફર નિરાશ થવાનો સંભવ રહે છે તેથી તેઓ ખરી વાત કહેતા નથી. અમને પણ તેણે એવાજ બનાવ્યા, અને આગે કેટલાયે માઈલ ચાલી ગયા તો પણ તે બે માઈલ પૂરા નજ થયા.

બાબરનો ઘુમ્મટ

સાંજે પાંચ વાગ્યાના સુમારે અમે એક મોટા ઘુમ્મટ નજીક જઈ પહોંચ્યા. તે ઘુમ્મટ ઉંચા ઉંચા પર્વતોની બરાબર મધ્યમાં બાંધેલો હતો. તે સ્થળ નિર્જન અને એકાન્ત હતું. ત્યાં માત્ર બેજ માણસ રહેતા હતા. તે સરકારી નોકર હતા. તે ઠેકાણે અનાજ ક્યાંય મળે એમ નહતું. ફક્ત લોટ મળી શકતો હતો. અમે પણ તે ખરીદી લાવ્યા એટલે અમારામાંના કેટલાકે તેના ચોપડાં બનાવ્યાં. તે ઘુમ્મટ સંબંધે રખવાળો પાસેથી અમને એવી માહિતી મળી કે બાબર જ્યારે હિંદુસ્થાન જીતવા આવ્યા ત્યારે તેણે એ બાંધ્યો હતો.

ત્યાંથી આગળ

તે રાત તે ઠેકાણે અમે ગાઈ બે રાત કરતાં વધારે નિર્ભયપણે ગાળી; અને સવાર પડતાંજ પાછો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. ઉંચા ઉંચા પર્વત, વિશાળ નદીઓ અને ભાંગેલી ટેકરીઓ પરના રસ્તા ઇત્યાદિનો અમને સારો અભ્યાસ પડી ગયો હતો એટલે તેનું અમને હવે કાંઇ લાગતું ન હતું. સાંજ પડે એટલે સરાઇ આવે, અને સવાર થતાં પ્રવાસ શરૂ કરવો—એવો આખો ક્રમ થઈ પડ્યો હતો.

કપડાં વેચ્યાં!

દેસાણી જઈ પહોંચતાં સુધી ખાસ કાંઈ બનાવ બન્યો નહિ. જબલ–અસ–શિરાજમાં અમે ભેગું કરેલું પૈસાનું ભંડોળ બધું ખલાસ થયું હતું. હવે અમારી આગળ મુખ્ય પ્રશ્ન પૈસાનો

હિંદી વેપારીઓ

એક વખતે તે ઠેકાણે મોટો ભારે વેપાર ચાલતો હતો. તે શહેર એક સમયે ઘણી જાહોજલાલીમાં હતું. તેની પુરાતન ચડતીની સાક્ષી હજી પણ ત્યાં મળે છે. તે શહેરમાં અમને ઘણા હિંદી વેપારીઓ મળ્યા. જેમાં હિંદુ અને શીખ વધારે હતા. અમે આવ્યાની વાત માલૂમ પડતાંજ તે સૌ અમારી પાસે દોડી આવ્યા; અને અમારૂં ઘણા પ્રેમથી સ્વાગત કર્યું. આ હિંદી વેપારીઓ તવંગર હતા અને અમીરની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે તેમને ઘણો ઉંચો મત હતો. અફઘાન શહેરીઓના સંપૂર્ણ હક તેઓ ભોગવી શકતા હતા; અને અફઘાન લોકો સાથે પણ તેમનો સંબંધ ઘણો સલુકાઈ ભરેલો ને માયાળુ હતો. તેમાંના કેટલાક વેપારીઓ શાહુકાર હતા અને કેટલાક કાબુલ અને ઉત્તર તરફ મઝરિ શરીફની વચ્ચે વેપાર ચલાવતા હતા. તે વેપાર તેમણે બરાબર કાબુમાં લીધો હતો.

હાઈબકમાં હિંદુ વેપારીઓએ અમારી સારી પરોણાગત કરી. અને એક અઠવાડીઉં ત્યાં ટકી જવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ તેમની તે વિનંતિ અમે માન્ય કરી શક્યા નહિ. માત્ર બે દિવસ રહી અમે તેમની રજા લીધી.

તુર્કસ્તાનમાં પ્રવેશ

હાઇબક છોડતી વેળા ત્યાંના હિંદુ વેપારીઓ અમને ઘણે દૂર સુધી વળાવવા આવ્યા. તે વખતે તેમનાં હૃદય અમારા પ્રત્યેના પ્રેમથી તદ્દન ભરાઈ આવ્યાં. તેમની રજા લઇ અમે પાછી પર્વત પર ચઢવાની શરૂઆત કરી. બે સાધારણ મુકામ પછી ખુદ અફઘાનિસ્થાન ઓળંગી અમે બહાર આવ્યા. હવે પર્વત પણ દેખાતો બંધ થયો. તે પછી અમે અફઘાની તુર્કસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રદેશ ઘણો ફળદ્રુપ હતો, તેમાં ઘઉં પુષ્કળ પાકે છે અફઘાનિસ્થાનનો આ સર્વોત્તમ ભાગ ગણાય છે. તાશ કુર્ગન અને મઝરિ સરીફ એ વેપારનાં મોટાં મથક છે.

તાશકુર્ગન નગરની રચના ઘણી સુંદર છે. અફઘાનિસ્થાનની માફક અને ઇરાનની માફક અહિં પણ સુંદર દુકાનો છે; પણ તેમાં ખાસ વાત એ છે કે તે દુકાનોને આગળ ઓસરી હોય છે. આ ઠેકાણે દરેક વસ્તુ સસ્તી હતી. ફળ મેવો પણ ઘણાં થતાં. એક પૈસામાં ઉત્તમ જાતની શેર દ્રાક્ષ મળતી. તેજ પ્રમાણે મોસંબી અને સંત્રાં પણ ઘણાં સરસ અને સસ્તાં મળતાં.

મેવાની બજાર

ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય ધંધો કલા અને નકશી કામનો હતો. એ કામમાં એ લોકો તદ્દન ઘડાઈ ગયા હતા. દરેક જાતનું નકશી કામ ત્યાં ઉત્તમ થતું. એક તરફ બદકશાન સાથે અને બીજી તરફ રશિયાઇ તુર્કસ્થાન સાથે તે શહેરનો મોટો વેપાર ચાલે છે. વેપારની મુખ્ય ચીજો ચહા અને ખાંડ છે.

ત્યાંના લોકો મુખ્યત્વે કરીને ઉઝબેગ અને તાજક કુળના છે. અફઘાનોનું પ્રમાણ એંસીમાં એક જેટલું આવે છે. તે સ્થળે આવતાં મારી પાસે બધા પૈસા ખલાસ થયા એટલે મારે પોતાના શરીર પરનો બાવીસ રૂપીઆનો ગરમ કોટ વેચવાનો વખત આવ્યો. તે કોટ મેં બજારમાં કાબુલી આઠ રૂપીઆ એટલે હિંદી ૭ રૂપીઆમાં વેચ્યો. બિકાનેરથી ઘર છોડતી વખતે મારી પાસે માત્ર ૫૯ રૂપીઆ હતા, પણ તે ક્યારના ખલાસ થયા હતા.

ગરમ કોટને રામરામ

તાશકુર્ગનમાં પણ અમને ઘણા હિંદી વેપારીઓ મળ્યા. બીજે દિવસે અમે ત્યાંથી નીકળ્યા; ત્યારે તે અમારી પાસે દોડી આવ્યા અને અમને એક દિવસ રહી જવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમણે અમારો ઘણો સત્કાર કર્યો. હાઇબકના હિંદી વેપારી મિત્રો કરતાં અહિંના હિંદી વેપારીઓ વધારે પૈસાદાર જણાતા હતા.

અમીરનાં ગુણગાન

બુખારા અને તુર્કસ્થાનનો લગભગ બધો વેપાર તે લોકોનાજ હાથમાં હતો. શહેરમાં તેમનું સારૂં વજન હતું. અમીર માટે તેમને ઘણું માન હતું. તેઓએ અમને જણાવ્યું કે અફઘાન સરકાર તરફથી હિંદી લોકો તરફ નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તવામાં આવે છે. તેમણે અમી-રનાં પણ ઘણાં ગુણગાન કર્યાં.

દરેક ઘરમાં નદી !

બીજો એક દિવસ અમે તે શહેરમાં ગાળ્યો, તેટલા ઉપરથી અમારી ખાત્રી થઈ કે અમારા ધારવા કરતાં તે શહેર અનેક રીતે વધારે સુંદર હતું. દરેક ઘરમાં મીઠા સ્વચ્છ પાણીનો એક એક ઝરો હોય છે. તે પાણી મુખ્ય નદી ખુલુસમાંથી વાળ-વામાં આવ્યું છે. આ સગવડ અમને બહુ સરસ લાગી. શહેરમાં અત્યારની સુધરેલી ઢબની ઘણી હોટલો છે.

તે ઠેકાણે એક ખાસ બાબત અમારા જોવામાં એ આવી કે ત્યાં દરેક ઘર પર ઘુમટ હોય છે. તે જોતાં આખું શહેર જાણે મસી-દોની પરિષદ્જ ભરેલી હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ઘણો વિચાર કર્યા પછી એમ કરવાનું કારણ અમારા સમજવામાં એ આવ્યું કે તે ઠેકાણે હંમેશાં બરફ પડે છે તેથી મકાનોને નુકશાન થતું અટકાવવાને આ યુક્તિ કરવામાં આવે છે.

રહાનો દુકાળ

અમે તાશકુર્ગન છોડયા પછી તુર્કસ્થાનના ફળદ્રુપ અને અત્યંત રમણીય પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરી મઝરિ શરીફ શહેરમાં પહોંચ્યા. આના જેટલું સુંદર શહેર અફઘાનિસ્થાનમાં બીજું એકે નથી. એ શહેર અફઘાનિસ્થાનની ઉત્તર તરફની રાજધાની છે અને મુસલ-માનોનું તે અત્યંત પવિત્ર સ્થાન છે. આ સ્થાનને અલ્લીનું સ્થાન કહે છે. દર વર્ષે તે ઠેકાણે હજારો યાત્રાળુઓ ભેગા થાય છે. તાશકુર્ગન અને મઝરિ શરીફ એ બંને શહેરોમાં ઘણું સામ્ય જણાઈ આવે છે. બુખારા

સાથે તો તે અતિશય મળતું આવે છે. ત્યાં ફળફળાદિના ઘણા બાગ છે; અને મઝરિ શરીફનાં તડબૂચનું નામ દેતાં તો અફઘાન લોકોના મોંમાં પાણી છૂટે છે. તે તડબૂચનો પેશાવરમાં એક રૂપીઓ પડે છે; પણ અહિં પૈસા કરતાં પણ ઓછી કિંમતે મળે છે. ચહા સિવાય લગભગ બધી ચીજો અહિં સસ્તી મળે છે. ચહાની બાબતમાં આખા અફઘાનિસ્થાનમાં એકજ સ્થિતિ માલૂમ પડે છે.

ગવર્નરનો ઉપદેશ

અમે ત્યાં પહોંચતાં બીજે દિવસે ગવર્નરે અમને બોલાવવા મોકલ્યું. આગા અબ્દુલ હાદી તે વખતે ગવર્નર હતા. હાલમાં તે ઇંગ્લેંડમાં અફઘાનિસ્થાનના એલચી છે. એમણે પણ જબલ-અસ-શિરાજના ગવર્નરની માફક અફઘાનિસ્થાનમાં રહેવાથી શો ફાયદો છે તે સંબંધી અમારી આગળ ભાષણ ચલાવ્યું. પણ ઘણો વખત તે ચાલવા છતાં તેની અમારા પર જરા પણ અસર થતી નથી એમ લાગવાથી તેમણે પોતાનું પુરાણ બંધ કર્યું; અને અમને અફઘાન સરહદ ઓળંગવાની પરવાનગીનો લેખી હુકમ બંદર પરના અધિકારી પર આપ્યો.

અદલો બદલો

પરંતુ એજ વખતે અમારામાંના સિકંદર નામના એક ઇસમને પકડી કબજે કરવામાં આવ્યો; કારણકે તે ઇટાલિયન ઍન્યનો ગુપ્તચર હોવાનું જણાયું. આવો માણસ અમારામાંથી મળી આવ્યો તે માટે અમને આશ્ચર્ય કે શોક કાંઈ ન થયું. કેમકે પૅન ઇસ્લામિસ્ટ પક્ષના માણસો આવા લોકોનું આશ્રયસ્થાનજ હોય છે–તે લોકો સાથે તેનો નિકટ સંબંધ રહે છે. તે જતાં તેને બદલે અમને એક તુર્ક મળ્યો. તેને પર્શિયનની માફક તુર્કીની અને રશિયન ભાષા સારી આવડતી હતી. એટલે તે બદલાથી અમને ઠીક સંતોષ થયો.

બોલ્શેવિકો કેવા હશે ?

આ પ્રમાણે થોડી મહેનતે અફઘાન અધિકારી પાસેથી પાસપોર્ટ મળતાં માત્ર બોલ્શેવિક કૉન્સલની મુલાકાત લઈ તેમની પાસેથી પરવાનગી મેળવવાની બાકી રહી. કૉન્સલ પાસે જવાને અમારામાંથી ચાર જણને પસંદ કરવામાં આવ્યા. અત્યાર સુધી અમે એમ સમજતા હતા કે અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં બોલ્શેવિકનાં જે હાસ્યચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં હતાં તેવાજ તે લોકો હશે. તે ઘણા જંગલી, અસભ્ય અને બીહામણા લોકો હશે. તેથી તેમને જોવાને અમારી ઉત્સુકતા દરેક પળે વધતી હતી. અમારામાંથી કોઇએ કહ્યું. "ખરેખર, તેઓ ઘણાજ અસભ્ય જંગલી લોક હોવા જોઇએ. તેમને આદર સત્કાર શું ચીજ છે તે ખબરજ નહિ હોય. તે ઘણાજ તોફાની ઉછાંછળા અને અવિવેકી હોવાનું ઘણાં અંગ્રેજી પત્રોમાં મેં વાંચ્યું છે." બીજાએ કહ્યું" તેઓ ભુત જેવા હોય છે; દેખાવે રાક્ષસ જેવા લાગે છે," આમ તર્ક કરતા અમે ચાલ્યા.

"મને સાહેબ ન કહેશો"

આખરે અમે બોલ્શેવિક વકીલોની ઓફીસે જઈ પહોંચ્યા. એક પચીસ વર્ષનો યુવાન અમારી સામે આવ્યો અને તેણે તડતડાટ અંગ્રેજીમાં બોલીને અમારૂં સ્વાગત કર્યું. તેણે અમારા બધાની સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. તેણે બોલ્શેવિક ઢબની ટોપી પહેરી હતી. તેના પગમાં ઘણા લાંબા બૂટ હતા. પોશાક સીપાહી જેવો લાગતો હતો. તેને જોઇ અમે મનમાં સમજ્યા કે "આ કોઇ હજુરીઓ નોકર હશે." કોઇએ કહ્યું "તે બોલ્શેવિક સોલ્જર હોવો જોઇએ." ત્યારે તેના તરફ જોઇને અમારામાંથી એકે કહ્યું "સાહેબ અમારે કોન્સલ સાહેબને મળવું છે." તેણે તુર્તજ ઉત્તર આપ્યો "ભાઇઓ, મહેરબાની કરી તમે મને સાહેબ

ન કહો. કોમ્રેડ (બીરાદર) કહીને બોલાવો. તમારે જે માણસને મળવું છે તે હુંજ છું. હુંજ આર. એસ. એફ. એસ. આર. કોન્સલ છું. અને રૂશિયાના મજુર તથા ખેડુત વર્ગ તરફથી હું તમારૂં સ્વાગત કરૂં છું."

અમે તેનો ખુલાસો સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થયા. અમે ગુંચવણમાં પડ્યા. "શું આજ કોન્સલ? આવો કોન્સલ હોતો હશે? કે આપણેજ કોઇ અજાણ્યા સ્થળે આવી ચડ્યા છીએ? ગુલામોને તે આવું શી રીતે કહી શકે? આમ કેમ સંબોધે? આ વાત મનાય ખરી?"

સાચું કે સ્વપ્ન?

અમારા મનમાં આવા વિચારો ચાલતા હતા, તે વખતે તે અમારા તરફ આશ્ચર્યચકિત થઇને જોતો હતો. ઘણી વાર સુધી અમે આ ગુંચવણમાંથી નીકળી શક્યા નહિ. અમે આંખો ફાડી ફાડીને તેનાં તરફ જોઈ રહ્યા હતા. આખરે અમારામાંથી એક જણ ધીમેથી બોલ્યો:

"આપણે સ્વપ્નામાં તો નથી?"

કોન્સલે અમને સ્તબ્ધ થયેલા જોઈ પુનઃ પૂછ્યું—

"કોમ્રેડ્ઝ! તમે આમ ચૂપ કેમ થઈ ગયા છો? જવાબ કેમ આપતા નથી? હું ફરીથી જણાવુ છું કે મારી સરકાર તરફથી—ગવર્મેન્ટ ઓફ વર્કર્સ તરફથી—અને રૂશિયાના સર્વ ખેડુતો તરફથી હું તમારૂં સ્વાગત કરૂં છું."

અમારાં મન ધીમે ધીમે ઠેકાણે આવ્યાં, અને એક જણ બોલ્યો—"સાહેબ, અરે ના, ભૂલ્યો, કોમ્રેડ, આપે જે મહેરબાની બતાવી તે માટે અમે આપના આભારી છીએ. અમે આપને ઓળખી શક્યા નહિ, કારણ કે

"તમે અમે એક છીએ"

અમારા પ્રત્યે અમારા ગોરા રાજકર્તાઓ તરફથી તદ્દન જુદુંજ વર્તન ચલાવવામાં આવે છે. તેથી આમ બ્હીવાની અમને ટેવ પડી છે. અમને માફ કરો."

કોન્સલે સ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું—"કોમ્રેડ્ઝ! તમારી બેડીઓ તૂટી છે. તમે ને અમે હવે એક છીએ. તમારા શરીરમાં જેવું લોહી વહે છે, તેવુંજ લોહી અમારાં શરીરમાં પણ વહે છે. આપણાં શરીર ભલે જુદાં હશે, પણ હૃદય તો એકજ છે; અમે જેમ એક વાર ઝારના જુલમ નીચે કચડાઈ ગયા હતા; તેમ આજ તમે પણ કચડાયલા છો. તમે તમારા પોતાના ઘરમાં હજી કેદી છો. આજે અમે સ્વતંત્ર થયા છીએ. અમારી પહેલાંની સ્થિતિ અને આજની તમારી સ્થિતિ સરખીજ છે. જુલમની ઝુંસરી હજી તમારા ખભા પરથી ઉતરી નથી. એક વાર એ ઝુંસરી અમારી ગરદન ઉપર પણ પડેલી હતી. મિત્રો! પણ તે સ્થિતિ આજ બદલાઈ ગઈ છે."

ન્હાપાણી

કોન્સલ અમને ઘણા પ્રેમથી પોતાના બંગલામાં—અરે બંગલો શાનો? ઘરસ્તો—તેડી ગયો અને બીજા ઘણા યુવાન માણસો સાથે અને છોકરા છોકરીઓ સાથે અમારી ઓળખાણ કરાવી. તે છોકરાંઓએ તો અમારા પર એટલો બધો પ્રેમ બતાવ્યો કે તેનું અહીં વર્ણન કરવું અશક્ય છે. પછી અમને ન્હાપાણી થયાં. તે વખતે અમે મૂળ વિષયની શરૂઆત કરી. તેણે અમને સ્વહસ્તે એક પત્ર લખી આપી સાથે એક ભોમીઓ પણ આપ્યો.

અમે ઘણા રાજી થઈ અમારા મિત્રો પાસે પાછા આવવા નીકળ્યા. અમે મેળવેલી પરવાનગી સંબંધી અમારા મિત્રોને ક્યારે વાત કરીએ એમ અમને થઇ ગયું. પણ અફસોસની વાત એ હતી કે અમે જેટલા આનંદથી નીકળ્યા હતા, તેટલાજ મુકામ પર આવતાં

નારાજ થયા. અમારામાંનો પેન ઈસ્લામિસ્ટ પક્ષ જે સંપૂર્ણ રીતે તુર્કી જવાના મતનો હતો, તેના મનમાં સંશય ઉપજ્યો. સંશયનું ઝેર તેમની રગેરગમાં વ્યાપી ગયું. તેમને લાગ્યું કે આપણને ટર્કી જવાનું હોવા છતાં આ લોકોએ બીજીજ પરવાનગી આણી. આપણે ટર્કી ન જઈ શકીએ તેટલાજ માટે આ લોકોએ જાણી જોઇને આ પ્રમાણે કર્યું છે."

સાંથીઓમાંથી અણબનાવ

અમે તેમની ખાતરી કરવાને બહુ મહેનત કરી. અમે કહ્યું કે રૂશિયન કોન્સલ પોતાના અધિકારની બહારના ક્ષેત્રમાં જવાની પરવાનગી શી રીતે આપી શકે? બીજા દેશમાં જવાની પરવાનગી તે શી રીતે આપે? પણ તે વાત તેમના ધ્યાનમાં ન આવી. તેમને લાગ્યું કે અમે તેમને આ બાબત ખોટીજ સમજાવીએ છીએ. અમારા ખુલાસાથી તેમને સંતોષ ન થયો. તેમણે પોતાનામાં કેટલાક પ્રતિનિધિને ફરીથી મોકલ્યા. તેમને પણ કોન્સલે એ પ્રમાણેજ કહ્યું. પણ અમારા પેન ઇસ્લામિસ્ટ પક્ષને અમારા અણબનાવની ગંધ આવવા લાગી. અમેજ કાંઈ કારસ્થાન કર્યું છે એમ તેમને ચોક્કસ લાગ્યું. પ્રતિનિધિઓ કોન્સલ પાસેથી પાછા આવતાં તેમણે પણ જ્યારે તેજ હકીકત ફરીથી પોતાનાં માણસોને કહી, ત્યારે તો તેઓ અમારા પર તદ્દન ચીડાઈ ગયા. રૂશિયન કોન્સલના મનમાં તમેજ અમારા સંબંધી ગમે તેમ ભેરવી દીધું હશે એવો તેમણે ખુલ્લી રીતે અમારા પર આરોપ મૂક્યો.

પછી તેમણે અમારા પર જે ગાળોની વૃષ્ટિ વરસાવી તેના વર્ણન માટે તો સ્વતંત્ર પુસ્તકજ લખવું પડે. તેઓએ અમારા લોકોને ઘણી ગાળો અને શાપ આપ્યા. અમને તેમણે નાસ્તિકની કોટિમાં મૂક્યા. અમારી ઘણી નિંદા કરી. તેમની બધી નિંદા મૂંગે

મ્હોંડે સાંભળી લઇ અમે તેમને કહ્યું "તમે બધા હિંદુસ્થાન પાછા આવો છો, કે અફ્ઘાનિસ્થાનમાં જ રહેવું છે?" અમને છોડવામાં તેમને પણ લાભ હતો અને અમને તો હતો જ; પણ તે તેમણે લક્ષમાં ન લીધું. તે અમારી સાથે જ આવવા નીકળ્યા. આખે રસ્તે તેઓ અમને ગાળો ભાંડતા હતા. ટૂંકામાં જાણે અમે જીવતા પિશાચોથી ઘેરાઈ ગયા હોઇએ તેવી અમારી તે વખતની સ્થિતિ હતી.

પાનાકેસર

પણ અમને એમ લાગતું હતું કે હજી આપણે અફ્ઘાનિસ્થાનમાંજ છીએ; અને આપણી વઢવાડની ખબર આખા અફ્ઘાનિસ્થાનમાં ફેલાતાં વાર લાગવાની નથી. છતાં તેનું પણ અમને કાંઈ લાગતું ન હતું, પણ અમારા મનમાં વારંવાર એમ થવા માંડયું કે આને પરિણામે અહીંજ આપણને ફરીથી પૂરી દેવામાં આવશે તો? તેટલીજ એક ધાસ્તી અમારા મનમાં રહેતાં અમને ત્રાસ થતો હતો. પણ આગળ જતાં અમે તેમની ગાળો અને શાપ તરફ દુર્લક્ષ કર્યું; અને અમે બધા બે દિવસમાં બલ્ખને પાછળ મૂકી અફ્ઘાન હદની ઓકસસ નદીના કિનારા પર આવેલા પાનાકેસર બંદરે જઇ પહોંચ્યા.

અફ્ઘાનિસ્થાનનું મહત્વ

ઓકસસ નદીના સામા કિનારે જતા પહેલાં અત્યાર સુધી અમે જે નાનો સરખો પ્રદેશ જોયો હતો, તેનું સિંહાવલોકન કરવાની જરૂર છે. બે મોટા દેશની વચ્ચે આવેલા આ નાનકડા દેશે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલીય મહત્વની કામગીરી બજાવી છે, અને આજે પણ બજાવે છે. તે સંબંધે બે વાત અહીં લખીએ તો અયોગ્ય નહિ કહેવાય. આ સરહદના પ્રદેશથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપણને ઘણું મોટું સ્થાન

પ્રાપ્ત થયું છે; અને આગળ શું થશે ? કોને ખબર છે કે આજ નાનું સરખું દેખાતું સંસ્થાન દુનિઆમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ નહિ ગણાય? પણ આજ તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. કાળજ એ બાબતનો નિર્ણય કરી શકે !

રાજ વ્યવસ્થા

દેશત્યાગી લોકોના સંબંધમાં અફ્ઘાન સરકારના મનમાં જે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, તેથી અફ્ઘાન દેશ અમારે બળાત્કારે છોડી દેવો પડ્યો; અને તેટલા કારણથી તે ઠેકાણે અમે માત્ર થોડોજ વખત રહી શકયા. પરિણામે રાજદ્વારી અને શિક્ષણ સંસ્થાનો અભ્યાસ કરવાની તેટલા ટૂંકા સમયમાં અમને તક મળી નહિ. કાબુલમાં રહેવાનું ભાગ્ય અમારામાંથી ઘણાના નસીબમાં ત્રણ દિવસથી વધારે લખેલું ન હતું. એટલે અફ્ઘાનિસ્થાનની રાજ્ય પદ્ધતિ સંબંધી કિંવા ખુદ અફ્ઘાનિસ્થાન સંબંધી અમે કાંઈ ચોકસ અભિપ્રાય બાંધી શકયા નહિ.

પછી અમને કેટલાક અફ્ઘાન મિત્રો સાથે સંબંધ થયેલો, તેટલા ઉપરથી અમારા સમજવામાં આવ્યું કે અફ્ઘાનિસ્થાનમાં જાગીરદારી પદ્ધતિ કિંવા ઈનામદારી પદ્ધતિ નથી. અફ્ઘાન સરકારે નીમેલા ગવર્નર અને મિરઝા મારફત દેશનો બધો રાજકારભાર ચાલે છે: અને તેજ સર્વ રીતે જવાબદાર છે. અમીર સ્વતંત્ર સત્તાધીશ રાજા હોવા છતાં ઘણો પરોપકારી રાજા છે. તે રાજા હોવા છતાં જુદાં જુદાં ખાતાંના મુખ્ય અમલદારોની વખતોવખત સલાહ લે છે અને પછીજ સ્વતંત્ર અમલ ચલાવે છે.

ખનિજ, ઉદ્યોગ અને રસ્તા

અફ્ઘાનિસ્થાનમાં ખનિજ સંપત્તિ પુષ્કળ છે. બલ્કે તે કદિ પણ ન ખૂટે એવી છે. અફ્ઘાનિસ્થાનમાં ખનિજ ધાતુની મોટી મોટી ખાણો છે. પરંતુ તે બધી ચાલુ નથી. અફ્ઘાનિસ્થાનમાં અબરખનો એટલો જથો છે કે

તેટલો દુનિયામાં કોઇ પણ ઠેકાણે નહિ હોય. અફઘાનિસ્તાનમાં લોખંડ છે, જસત છે, સીસું છે અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પથ્થરીઆ કોલસા પણ છે. એના ઉત્તર ભાગમાં કપાસ મોટા પ્રમાણમાં પાકે છે.

અફઘાનિસ્થાનમાં ઔદ્યોગિક કારખાનાં બિલકુલ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. આખા દેશ ખેતીમંદો છે; અને ઘેટાં પાળવાનો ધંધો પણ ચાલે છે. કેટલાક લોકો વણાટનો અને હથિયાર બનાવવાનો ધંધો કરે છે. ત્યાં ફળફળાદિ અને ઉંચી જાતના ચોખા પુષ્કળ થાય છે. અફઘાનિસ્થાનમાં એવા હજારો લોકો છે, કે જેમને અર્વાચીન સુધારાનો જરા પણ વા વાયો નથી. અવર જવરની બાબતમાં અફઘાનિસ્થાનને હજી ડુંગરી રસ્તાનોજ આશરો લેવો પડે છે. ત્યાં મોટા ધોરી રસ્તા નથી. વેપારની ચીજો લઈ જવા લાવવાનાં સાધનોમાં ગધેડાં અને ખચ્ચર છે અને તેના પરજ બધો વ્યવહાર ચાલે છે. અફઘાનિસ્થાનમાં અદ્યાપિ રેલ્વે રસ્તા કે ભારદારી રસ્તા બનાવેલાં નથી.

ઇ. સ. ૧૯૨૦ ની સાલ સુધીમાં અફઘાનિસ્થાનનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં પણ તાર યંત્રનો પ્રચાર થયેલો ન હતો. મોટાં મોટાં શહેરોમાં માત્ર ટેલિફોન છે અને તેનો ઉપયોગ પણ ઠીક થાય છે. 'ટ્રિલફુન'નું નામ સાંભળતાં જ મિરઝાને ઘણો આનંદ થાય છે.

સ્વભાવ ભેદ

અફઘાનિસ્થાન તળના લોકો અને સરહદ પરના લોકોના સ્વભાવમાં ઘણો ફેર છે, સરહદ પરનો અફઘાન તદ્દન જુદોજ માણસ જણાય છે. બંનેમાં જો કોઈ વાત સામાન્ય દેખાતી હોય તો તે વેરવૃત્તિ અને હલકાં વેતરાં કરવાની હોંસ! સરહદ પરના અફઘાન કરતાં અફઘાનિસ્થાન તળના અફઘાનોમાં મેમાનગીરીની વૃત્તિ તેમજ ઉદારપણું—એ બે ગુણ વધારે જોવામાં આવે છે. અફઘાનિસ્થાનની ભૌગોલિક રચના કુદરતી રીતે એવી છે કે

અફ્ઘાનિસ્થાન પર શત્રુને ચડી આવવું અશક્ય છે; અને તેથી કરીને લોકો પરદેશીઓના હલ્લાથી નિર્ભય છે. જો કે અફ્ઘાન લોકો સુન્ની પંથના મુસલમાન છે, તોપણ તેમને ધર્મ કરતાં પોતાના રાષ્ટ્ર પર–દેશ પર વધારે પ્રેમ છે. ધર્મ કરતાં રાષ્ટ્રને તે વધુ માન આપે છે. તેઓ પહેલું રાષ્ટ્ર પછી ધર્મ માને છે. પ્રથમ મુસલમાન અને પછી અફ્ઘાન કહેવડાવવું તેમને બીલકુલ પસંદ નથી. પ્રથમ તેઓ પોતાને અફ્ઘાન કહેવડાવે છે અને પછી મુસલમાન કહેવડાવે છે. મુસલમાન પ્રથમ કહે તો તેમને ઓછું આવે છે! તેમની અંતરની અને બહારની દૃષ્ટિ રાષ્ટ્રીય છે. તેમનો આત્મા રાષ્ટ્રીય છે; હૃદય રાષ્ટ્રીય છે; બીજું કાંઈ તે જાણતા નથી. અફ્ઘાન લોકો એકલપેટા નથી. પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા સંગઠનના તત્વ પર તે પોતાનાં મોટાં કાર્યો પાર પાડે છે. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય તેમને પ્રિય નથી. પણ સમાજ સત્તાની પદ્ધતિ ઘણી પસંદ છે. અસલથી ચાલતી આવેલી સામાજિક વ્યવસ્થા પર તેમને ભારે પક્ષપાત છે.

અમીર સાહેબ

જો કે હું તો રાજસત્તાક તત્વોનીજ વિરૂદ્ધ છું, તો પણ અમીરના સદ્‌ગુણોનું વર્ણન કર્યા વગર મારાથી રહેવાતું નથી. અમીર બાદશાહ ઘણા સાદા હતા તેમનો પહેરવેશ પણ સાદો હતો. અમારી અમીર સાહેબ સાથે મુલાકાત થઇ ત્યારે એ રાજા હશે એવો અમને જરા પણ ખ્યાલ ન આવ્યો. રાજાપણું દર્શાવનારૂં એક પણ ચિહ્ન તેમના શરીર ઉપર નહતું. તેમનો પોશાક કીંમતી નહતો તેમ શરીર પર એક પણ દાગીનો નહતો. તેમણે તે વખતે સફેદ કોટ પહેર્યો હતો. અને માથા પર એક કાળી ઉનની મુસલમાની ઉંચી ટોપી પહેરી હતી. અમારૂં સ્વાગત કરતી વખતે અમારી સાથે વાતચીત કરતાં તે દરબારી ભાષા

વાપરવાને બદલે હંમેશની સાદી ભાષાસાંજ બોલ્યા. તેમણે અમારી સાથે દિલ ખોલીને વાત કરી. કોઈ પણ જાતનો અંતરાય રાખ્યો નહિ. તેમનો "બ્રેધ્રેન" શબ્દ જે અમારા હૃદયના ઉંડાણમાં જઈ ચોંટયો છે, તે અમારા મન પરથી કદિ ભૂસાવાનો નથી. એ શબ્દમાં રહેલી સહાનુભૂતિ આજે પણ અમારા હૃદયને પીગળાવે છે. હિંદુસ્થાનના સાધારણ અમલદારના મોંમાંથી પણ આવા આદર માનભર્યા શબ્દ કદિ સાંભળવામાં આવતા નથી. બલ્કે તેવી કલ્પના કરવી પણ ફોગટ છે. આટલી સાદાઈ, આટલો વિનય અને આટલું ઉદાર હૃદય હિંદુસ્થાનમાં જડવું મુશ્કેલ છે. હિંદુસ્થાનના રેલ્વે ટિકિટ કલેકટર કિંવા ગાર્ડનું પણ ઉછાંછલાપણું ઈરાનના શાહ—કાજી કરતાં, કે કાજ કુલ્હાર કરતાં વધારે હોય છે, પછી બીજાઓની સરખામણીની તો વાતજ શી કરવી ?

એમની સુજનતા

વિદ્યમાન અમીરની કારકીર્દિમાં અફઘાનિસ્થાનની સર્વ દિશામાં સુધારણા થઇ છે. ઘણીવાર અમીર બાદશાહે જાહેર કર્યું છે, કે લોકોને જો પ્રજા સત્તાક પદ્ધતિ જોઇતી હોય તો તેમાં મારી પૂરેપૂરી સંમતિ છે. હું પ્રજાની ઇચ્છાની વિરૂદ્ધ નથી. ખરેખર અમીરની સુજનતા, ઉદારતા અમને ઘણી વખાણવા જોગ લાગે છે. અમે તેમના પર તદ્દન મુગ્ધ થઇ ગયા. તેમની સલુકાઇભરી વર્તણુકને વિશે અમારા વચ્ચે કેટલાય વખત સુધી વાતચિત ચાલ્યાજ કરી.

હિજરતીઓની ગેરવર્તણુંક

અફઘાનિસ્થાનમાં અમીરે અમારી સાથે કેવું વર્તન ચલાવ્યું, અને સારી કિંવા નરસી વર્તણુંકનાં ક્યાં ક્યાં મુખ્ય કારણો બન્યાં તેનો ટૂંકામાં સારાંશ આપી આ ભાગ હવે પૂરો કરીશું.

(૧) અમીરની સરકારને પોતાની પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવના બદલાઇને પેન—ઇસ્લામીઝમમાં રૂપાંતર થાય

એ પસંદ પડયું નહિ. અફઘાનિસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પેન ઇસ્લામીઝમમાં ફેરવવાને અમીર બીલકુલ તૈયાર નહતો અને દેશ–ત્યાગી લોકો તો તે ચળવળના પ્રચારક અને ઉત્તેજક હતા એમ સાબીત થયું હતું.

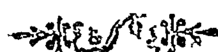
(૨) હિજરત જેવી સામુદાયિક ચળવળમાંથી હિંદુસ્થાનના અને અન્ય રાષ્ટ્રોના ગુપ્તચરો અફઘાનિસ્થાનમાં દાખલ થઈ જતા હતા; અને અહીંની બાતમીઓ ત્યાં પહોંચાડતા હતા. તે લોકો કોણ કોણ હતા તે કડક નીતિનો ઉપયોગ કર્યા વિના સમજાવું અશકય હતું. તેથી અમીરે કરેલો ન્યાય, કિંવા આપેલો હદપારીનો હુકમ બરોબરજ હતો. તે ગુપ્તચરોને લીધે અમને જેલ જાત્રા મળી.

(૩) ઘણા દેશત્યાગી લોકોએ સરકાર સાથે પોતાનું વર્તન પહેલેથી અનાદર અને બેદરકારીભર્યું રાખ્યું હતું. તેથી પણ અફઘાન સરકારનો અમારા પર રોષ થયો. ખરીતા પર ખરીતા મોકલી અફઘાન સરકારને પોતાનામાં રહેલા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું મુહાજીરીનીઓએ જે પ્રદર્શન કર્યું, તે અમીરના ન્યાયનું સમર્થન કરતું હતું. તેનો થોડોક નમુનો અહીં આપીએ છીએ.

હુંપદના શબ્દો

તુર્કસ્થાન જતાં અમને અટકાવે એવી એક પણ શક્તિ આ ખંડમાં તો શું? આખી પૃથ્વી પર નથી...અમીરની સરકાર લુચ્ચી, ઢોંગી અને નાસ્તિક છે." (No power on earth can deter us from going to Turkestan. The Amir's Government is hypocritical.)

ઉપરના જેવાં ગર્વિષ્ટ વચનો સ્વદેશના રાજકર્તાની વિરુદ્ધ રાજ્યકર્તાના મોંએ કોઇએ કહ્યાં હોય તો પવિત્ર હિંદુસ્થાનમાં તે ક્ષણવાર પણ સહન કરી લેવામાં આવત નહિ.

(૨)

અફઘાનિસ્થાનનું પાનાકેસર બંદર અને રશિયન બંદર ટિરમિઝ એ બંને તદ્દન સામસામે છે.

બોલ્શેવિક ભૂમિમાં પણ તુલનાની દૃષ્ટિએ તેમનામાં બીલકુલ સરખાપણું જણાતું નથી. એક કિનારે પાનાકેસરનાં જૂની ઢબનાં છાપરીઆં ઘરો, બધો ગામડાશાહી દેખાવ; ને સામે કિનારે ઉંચાં ઉંચાં પ્રાર્થના મંદિરો, આકાશ સાથે વાતો કરતા ઘૂમટ અને ભવ્ય મકાનોનો અપૂર્વ ઠાઠમાઠ માલૂમ પડે છે. પાનાકેસર બંદર જોતાં એમ લાગે છે કે પૂર્વની સંસ્કૃતિનું તે આદર્શ ચિત્રજ છે. તેજ પ્રમાણે ટિરમિઝ તરફ નજર કરતાં સૌન્દર્યની શોધમાં પડેલા કોઇક પશ્ચિમના યુવકનું ભાન થાય છે. એ દૃષ્ટિએ પાનાકેસર બંદર એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ કરતું મૂળ લાગે છે. ટિરમિઝનો આખો દેખાવજ ચિત્તનું આકર્ષણ કરે એવો છે.

અમે ત્યાં બે મુકામ કર્યા; અને ઘણા આનંદથી અફઘાનિસ્થાનની હદ છોડી. તે વખતે અમને ખરેખર

રૂશિયન સત્કાર ઘણોજ આનંદ થયો. ટિરમિઝ પહોંચતાં લગભગ બે કલાક નીકળી ગયા. ટિરમિઝમાં ઓક્સસ નદીનો પટ બહુજ પહોળો છે તેથી વધારે વખત લાગ્યો. અમારા રશિયન યજમાનો અમારી વાટ જોઇનેજ ઉભા હતા. અમને જોતાં વારનેજ તેઓએ મોટા અવાજે રશિયન ભાષામાં અમારો જય જયકાર કરવાની શરૂઆત કરી. જાણે તેઓ આનંદના પોકાર કરતા હોય એમ લાગતું હતું.

"જુલમથી ત્રાસ પામેલા લોકોનું ઐક્ય ચિરકાળ ટકો. હિંદુસ્થાનના સ્વતંત્ર થયેલા લોકોને પ્રભુ દીર્ઘાયુષ આપો. સ્વતંત્ર હિંદી લોકો આયુષ્માન્ થાવ! હિંદુસ્થાન ચિરકાળ સ્વતંત્ર રહો! હિંદુસ્થાન લાંબા વખત સુધી સ્વતંત્રતાનું સુખ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થાવ!"

એ ઉપરાંત બીજા પણ આશીર્વાદ તેઓ અમને આપતા હતા. તેમના બધા ઉદ્‌ગાર રશિયન ભાષામાં નીકળતા હોવાથી તેનો અર્થ અમે સમજી શકતા ન હતા. પણ તેઓ અમારૂં સ્વાગત કરતા હતા એ જોઇ અમારાથી કેટલાકે વંદે માતરમ્‌નો ઘોષ કર્યો. તે સહન ન થવાથી કે શું? પણ અમારામાંના કેટલાક ધર્મઘેલા, ભેજાના ખસેલાઓએ "અલ્લા હો અકબર"ની મોટી ગર્જના કરી આકાશ ગજાવી મૂકવામાં કચાસ રાખી નહિ.

વાજતે ગાજતે

અમારા પગ બંદર પર પડતાંજ અમને લશ્કરી સલામી આપવામાં આવી. અમારા રશિયન યજમાનોએ પોતાની સાથે ઘણી ગાડીઓ આણી હતી. તેમનું માનવું એવું હતું કે "આ હિંદી લોક હિંદુસ્થાનથી કેટલે દૂર દેશ આવવાના છે, એટલે તેમની સાથે સરસામન પણ ઘણો હશે. તેથી તેમને ગાડીઓ જોઈશે." પરંતુ અમારો સામાન ઘણોજ થોડો હતો.

પછી અમે એક ભેજવાળા પ્રદેશ પર થઈ પગથીને રસ્તે ચાલતા ચાલતા શહેરમાં જઈ પહોંચ્યા. આ શહેર પણ બીજાં મોટાં શહેરોની માફક મોટું હતું. તેમાં ભરચક વસ્તી હતી; અને દિવસે દિવસે તેમાં સુધારો થતો જતો હતો. રાજ્યની ક્રાન્તિનું મોજું જો કે થોડાજ વખત પર અહીં આવી ગયું હતું. તો પણ મોટાં મોટાં મકાનોને કાંઈ ધક્કો લાગ્યો ન હતો. ત્યાંના ભવ્ય મકાનો, સ્વચ્છ અને વિશાળ રસ્તા, અને મોટી મોટી સુંદર દુકાનો જોઈ મુંબાઈ કે કરાંચી શહેરનું અમને સ્મરણ થયું.

રસ્તાની બંને બાજુએ એક હથ્થું લશ્કરી સૈન્ય તદ્દન સુવ્યવસ્થિત દશામાં ઉભું હતું. અને તે બેંડ વાજું વગાડી અમારૂં સ્વાગત કરતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે અમને લશ્કરી સલામી પણ આપવામાં આવતી હતી. તે લશ્કરની પાછળ વિશાળ જનસમુદાય જણાતો હતો. તે લોકોનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. સૌના હાથમાં લાલ વાવટા હતા. અને મોંઢે International (આંતર રાષ્ટ્રીય) ગીત–મજૂરોનું ગીત લલકારતા હતા. સો સો કદમ પર રશિયન અને બુખારી વ્યાખ્યાનકારો જુલમથી ત્રાસ પામેલા લોકો સંબંધે વક્તૃત્વ ભર્યાં ભાષણો આપતા હતા, અને પોતાના લોકોને તેમનો પરિચય કરાવતા હતા. "જે ભૂમિમાં ઝારશાહી હેઠળ લોકોના બૂરા હાલ થયેલા તે ભૂમિમાં મજુર અને ખેડુત વર્ગનું સાચું લોકસત્તાક સુરાજ્ય જલદીથી સ્થાપન થાવ" એવી અસારામાંથી કેટલાક જણે અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષામાં પ્રાર્થના કરી, તેમના તે મહાન કૃત્ય માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવી. કેટલાકે તેમનાં કૃત્યનાં વખાણ કર્યાં.

અમારૂં સરઘસ પ્રચંડ હતું. સરઘસના આગલા ભાગમાં સુંદર બેંડ વાગતું હતું. એ રીતે અમને મોટા મોટા રસ્તાઓ ઉપરથી અમારા મુકામે સરઘસના આકારે લઇ જવામાં આવ્યા.

પ્રમુખશ્રીની મુલાકાત

મુકામે આવતા પહેલાં રસ્તામાં સોવિએટ સરકારના પ્રમુખ સાથે સોવિએટ સરકારના બીજા પણ અનેક મોટા અમલદારો આવ્યા હતા. પ્રમુખે જાતે ઘણા આદરપૂર્વક અમારૂં સન્માન કર્યું. તે પ્રસંગે અમને ઉદ્દેશીને તેમણે રશિયન ભાષામાં એક લાબું ભાષણ કર્યું. અને તેનો અર્થ અમને ફારસી ભાષામાં કરી બતાવવામાં આવ્યો. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો:—

" સન્મિત્રો ! કદાચ તમને માલૂમ હશે કે થોડાજ વખત ઉપર અમે લોકો ઝારના જુલમ હેઠળ વસતા હતા. ઝારની જુલમી સત્તા નીચે ઝારના જુલમ હેઠળ અમે અમારાં મસ્તક નમાવી દીધાં હતાં. અમે અમારા ગળામાં પરતંત્રતાનો ફાંસો ઘાલી લીધો હતો. તે વખતે અમારા લોકોના જાનમાલ બીલકુલ સુરક્ષિત ન હતા. લોકોને જીવવાનું પણ અશક્ય થઈ પડયું હતું. અમારા લોકોમાં આજે જે દેખાતા તે બીજે દિવસે અકસ્માત્ નાશ પામતા હતા. તે ક્યાં જતા હતા તેનો કદિ કોઈને પત્તો લાગ્યો ન હતો. જેમણે દેશના કલ્યાણ માટે, તેમજ પોતાના બંધુઓના હિત માટે બીડાં ઝડપ્યાં હતાં, એવા અમારા અસંખ્ય માણસોનાં કાયદેસર ગણીને જાહેર રીતે ખૂન કરવામાં આવ્યાં. સેંકડો લોકોને હદપાર કર્યા. સેંકડોને સખત થંડીમાં સૈબિરિયા મોકલી દીધા અને સેંકડોને જેલમાં પૂરી દીધા. દેશ છોડી ચાલ્યા જવું કે સૈબિરિયા જવું એ વિના અમારે માટે બીજો માર્ગ રહ્યો ન હતો.

" મિત્રો ! આવી જાતનો જુલમ, આવો બળાત્કાર, દુનીઆમાં બીજે ક્યાંય પણ તમે સાંભળ્યો નહિ હોય. અમારા પર કોસેકે જે જુલમ કર્યો છે, તેનું વર્ણન કરવાને અમને શબ્દો જડતા નથી. પૃથ્વી પર જુલમ કરવાનાં જેટલાં સાધનો હશે તે બધાં અમારા પર અજમાવવામાં આવ્યાં હતાં. જુલમનો એક પણ પ્રકાર બાકી રહ્યો ન હતો. કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું અપમાન અમે સહન કર્યું છે. તે જુલમનું સ્વરૂપ મનુષ્યની નજરે જોયું જાય એમ નથી, દેવો કે રાક્ષસોથી પણ જોવાય એવું નથી.

" મિત્રો ! આવું આવું કષ્ટ અમારા ભાગ્યમાં હતું; પરંતુ હવે અમારી ભાગ્યરેખા અમે બદલી છે. અમારૂં નસીબ અમે

કામગારો અને ખેડુતોના સંગઠિત પ્રયત્નોથી ફેરવી નાંખ્યું છે. હવે અમે પોતે અમારા ભાગ્યના નિયંતા બન્યા છીએ. આ બધી ભૂમિના હવે અમે માલીક બન્યા છીએ.

" પરંતુ મિત્રો ! હજી અમારા શત્રુઓ નાબૂદ થયા નથી. ક્રાન્તિ વિરુદ્ધ જે લોકો હતા તે આજે પણ અમારા જોવામાં આવે છે ! ચોમેરથી અમને ઉથલાવી પાડવાના તેઓ સખત પ્રયત્નો કરે છે. ભલે તેઓ તેમ કરીને રાજી થાય ! અમને તેની બ્હીક નથી. અમને ચોતરફથી ઘેરીને માર મારવામાં આવે છે તો પણ એ બધી મુસ્કેલીમાંથી અમે ઉંચાજ આવીશું એમ અમારૂં હૃદય કબૂલ કરે છે. અમારૂં પ્રજાસત્તાક રાજતંત્ર ઉદયજ પામશે એમાં અમને જરા પણ શંકા નથી. આ સર્વ સંકટો સમય આવે આપોઆપ વિખરાઈ જશે.

" મિત્રો ! વિજય રૂપી ટેકો મેળવવાને અમે અમારા હાથ લંબાવીએ છીએ. દુનિયા પર જે જે ઠેકાણે જુલમ ગુજરે છે તે તે ઠેકાણાના જોર જુલમનાં ઉંડાં મૂળ ખોદી કાઢવા માટે અમે બીડું ઝડપ્યું છે. હવે અમારે છેવટ સુધી હળ ખેડ્યાજ કરવું પડશે. કેમકે જોરજુલમનાં મૂળિયાં અમારે આખી દુનિયામાંથી ખોદી કાઢવાં છે. તેમ કરવામાં અમારો જરા પણ સ્વાર્થી હેતુ નથી, પણ અમે અમારી આંતર્રાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બંધાઇ ગયા છીએ. બુખારામાં પાછું જોરથી તોફાન શરૂ થયું છે, તેથી દેશનો ટિરમિજ સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો છે. બધો વ્યવહાર બંધ પડ્યો છે; પણ તમને દેશમાં પહોંચાડવા માટે અમે બનતી વ્યવસ્થા કરીશું. તેમાં અમે જરા પણ બેદરકારી કરીશું નહિ. ત્યાં જતાં તમને પ્રોલિટેરિયટ લોકોના કાર્યની રૂપરેખાનો ખ્યાલ આવશે. તેમની પદ્ધતિ વગેરે બીજી અનેક બાબતોનો તમને અભ્યાસ કરવો પડશે. અને તેના માટે તમને

જોઈતાં સાધનો પણ મળી રહેશે."

આ પ્રમાણે પ્રમુખે ભાષણ કર્યાં પછી અમારાથી બનતો સમયોચિત જવાબ આપી અમે તેમનો યોગ્ય આભાર માન્યો. તે પછી તેમણે અમને ત્રણ ખંડ રહેવાને આપ્યા. તે ખંડો સુંદર રીતે શણગારેલા હતા. તેમાં લેનીન, ટ્રૉટસ્કી, ઝિનોલિવ, કેમેનેવ જેવા મહાન્ ક્રાન્તિકારોની અને બીજા દેશાભિમાની નેતાઓની મોટી મોટી છબીઓ લટકાવેલી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે ક્રાન્તિનાં તત્વોનો ઉદ્દેશ સૂચવતી પ્રચંડ જાહેરાતો ચોંટાડેલી હતી.

નવરો બેઠો નખ્ખોદ વાળે

સરકારી મેમાનો તરીકે અમારી ઘણી ઉત્તમ રીતે બરદાસ્ત કરવામાં આવી. માંસ, માખણ, ચહા, પાઉં વગેરે અમને જે જોઇએ તે ભરપૂર મળતું હતું. ખાવાની કાંઇજ કમીના નહતી. પણ ત્યારે ઉદ્યોગ પણ કાંઇ ન હતો. એ નવરાશનો વખત અમને બીલકુલ લાભદાયક ન નીવડ્યો. માણસ ઉદ્યોગમાં લાગેલો હોય છે, ત્યાં સુધી તેને પોતાના કામ વિના બીજી વાતનો વિચાર કરવાનો વખત મળતો નથી; પણ નવરો પડતાંજ તેના મગજમાં શયતાનનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. ખાવા પીવાની કાંઇ ચિંતા ન હોય અને કેવળ નવરાશજ હોય તો તેને બીજા વિચાર કર્યાં વિના ચાલતું નથી. આવીજ સ્થિતિ અમારામાંથી ઘણા જણની થઈ. નવરા બેઠા બેઠા કેટલાકના મનમાં તરેહ તરેહના વિચાર આવવા લાગ્યા. ખાવાને ખિલાલ અને લાપુલ્કા, અને કામ કરવાનું કાંઈ નહિ—એટલે અમારામાં અહંકાર અને તેના મિત્ર દુરાગ્રહે પ્રવેશ કર્યો. તે બંનેએ અમારાં મગજમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. મિરઝાનો જુલમ અથવા એવીજ બીજા કોઇની આડખીલી અમારા પર હવે રહી ન હતી. અમે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હતા; પણ તે સ્વતંત્રતાથી અમારામાંની વ્યવસ્થા, શિસ્ત (Discipline) જતી

રહી. વર્તન, વાણી અને વિચારની સ્વતંત્રતા અમારામાં ઘણી વધી ગઈ. હદપાર થયેલી કમિટીનો કોઈના પર અમલ ચાલે નહિ; અને જે તે સ્વતંત્રપણે કામ કરવાને ઉત્સુક !

ફાટફુટ અને સમજાવટ

પરિણામે અમારામાંથી એકસંપી જતી રહી. અમારામાં બે પક્ષ પડ્યા. એક રાષ્ટ્રીય પક્ષ, અને બીજો ધર્મઘેલાનો પક્ષ. રાષ્ટ્રીય પક્ષે ધર્મઘેલા લોકોને દરેક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાં તેઓ બીલકુલ ન ફાવ્યા. અને અત્યાર સુધી જે માત્ર ધૂમાતું હતું, તેમાંથી હવે ભડકા નીકળવા માંડ્યા. રાષ્ટ્રીય પક્ષે તેને હિંદુસ્થાનનું નામ રાખવા માટે અનેક પ્રકારની આજીજી કરી. અમે તેમને કહ્યું કે “આપણી આ ફાટફુટ બોલ્શેવિકોની નજરે પડતાં તેઓ આપણે માટે અને આપણા દેશને માટે કેવો ખ્યાલ બાંધશે ? એથી આપણી કેટલી બધી અપકીર્તિ થશે તેનો વિચાર કરો. માત્ર હિંદુસ્થાનના નામને ખાતર પણ આપણે એક થઈ જવાની જરૂર છે.” પણ તેમણે અમારૂં કહેવું સાંભળવાની ધસીને ના પાડી.

માથાંના ફરેલા–

આમ અમારામાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગલા પડ્યા. ધર્મઘેલા માથાંના ફરેલાઓએ પોતાનો સ્વતંત્ર પક્ષ સ્થાપ્યો. તેઓ અમારી નિંદા કરવા લાગ્યા. અમારી બારીકાઈથી ચર્ચા જોવા લાગ્યા. તેમણે સ્વતંત્ર રીતે બોલ્શેવિક કોન્સલને મળીને આગળ જવાની, તેમજ અનાતોલિયા જવાની પરવાનગી માંગવાનો નિશ્ચય કર્યો. અમલદારોએ પણ તેમને સમજાવવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો. તેમને સમજાવીને કહ્યું કે “બુખારામાં બંડ ઉઠવાથી વ્યવહારના માર્ગ બંધ થયા છે. ખોરાક જતી નથી. અને ક્યાંય સલામતી રહી નથી; તેથી આગળ જવામાં જોખમ છે.” પણ અમારા ધર્મઘેલા બંધુઓના

ધ્યાનમાં તે કાંઈ આવ્યું નહિ.

તેમની ચોક્કસ માન્યતા થઈ હતી કે અમે એમની સામે આ બધું કારસ્થાન કર્યું છે. તેમણે અમારા વિરુદ્ધ દુરાગ્રહ કર્યો. તેમની ખાત્રી થઈ ગઈ કે ઇસ્લામ વિરુદ્ધ અમેજ બોલ્શેવિક અમલદારોને ચડાવી આવ્યા, અમેજ તેમના કાન ભંભેર્યા; "આપણને પરવાનગી ન મળવાનું મૂળ કારણ આ લોકોજ છે." એમ કહી બધો દોષ તેમણે અમારા શિર પર ઢોળી પાડ્યો.

કુસંપનું કલંક

ધર્મઘેલાઓની ઘેલછા વધતી જતાં તેઓ અમને વારંવાર સંદેશા મોકલી ડરાવવા લાગ્યા, કે "જો તમે મૂંગે મોંએ અમને આગળ જવાની પરવાનગી નહિ મેળવી આપો તો અમે જાહેર રીતે તમારી સામા પડીશું; માટે જો સલાહ કરવી હોય તો અમારી શરતો કબૂલ કરવા તૈયાર થાવ." જો કે તેમની આવી ધમકીથી ડરી જાય એવો રાષ્ટ્રીય પક્ષ કાંઈ ડરપોક નહતો; પણ તેને એક બાબત માટે ક્ષણે ક્ષણે ખરાબ લાગતું હતું; અને તે અંદર અંદરની ફૂટફાટ! તેને લઇને હિંદુસ્થાનના નામને કલંક લાગતું હતું! હિંદુસ્થાનનું નામ બદનામ થાય એ રાષ્ટ્રીય પક્ષને અસહ્ય લાગતું હતું. તેઓના મનમાં એમ થતું હતું કે રૂશિયન લોકોને આપણી તકરારની જરા પણ ગંધ આવવા દેવી નહિ." આથી તે પક્ષના લોકોએ નમતું આપી પોતાના મિત્રોને મળી જવાનુંજ પસંદ કર્યું. તેમણે સલુકાઈ બતાવી અને શત્રુઓએ રસ્તાનાં બારાં બંધ કર્યાં હોવાનું સાબીત કરી આપવાની પોતાના તરફથી ખાત્રી આપી.

પડદો ઉંચકયો

પરંતુ તેમને અમારૂં દરેક કામ અવળુંજ પડતું હતું. તેઓ કહેતા કે "અમે સમજવા છતાં તમારી વાત અમને કબૂલ નથી." આખરે પ્રમુખ પાસે જઈ અમે ચોકખું

જણાવી દીધું કે અમારામાં બે પક્ષ પડ્યા છે; તેમાંના એક–અમારા–પક્ષને તુર્કસ્થાન જવું નથી, પણ અહીં રહી સોવિએટ સંસ્થાનો અભ્યાસ કરવો છે; માત્ર અમારો બીજો પક્ષ છે તેનેજ આગળ જવાની ઇચ્છા છે." પરંતુ અમારી ફાટફુટની ખબર પ્રમુખ સાહેબને અમારા ધર્મઘેલા ઇસ્લામભાઇઓને મોંએ અગાઉથીજ મળી ગઈ હતી એટલે તેમણે તેમાં કાંઈ નવાઈ બતાવી નહિ.

તેમણે અમને ખુલ્લી રીતે જણાવી દીધું કે "કાલે જો તેઓ બોટમાં બેસી નીકળે અને તુર્કોમન લોકોના હાથે પકડાઈ જઈ માર્યા જાય તો તેનો બધો દોષ સોવિએટ સરકારને માથે આવશે. તે માટે તેનેજ જવાબદાર ગણવામાં આવશે."

અમે પ્રમુખે કરેલો ખુલાસો અમારા ધર્મચુસ્ત નેતાઓને કહી સંભળાવ્યો પણ તેમની બુદ્ધિ એટલી બહેર મારી ગઈ હતી કે અમારા કહેવા પર તેમણે કાંઇ ધ્યાનજ આપ્યું નહિ.

સીધા પહોંચ્યા

બીજે દિવસે તેઓ પાછા પ્રમુખ પાસે ગયા અને જણાવ્યું કે "તુર્કોમન લોકો મુસલમાન કોમનાજ છે, અમારા ઇસ્લામ ભાઇઓ છે, તેથી તેમના તરફથી ભય પામવાનું અમારે કોઈ કારણ નથી. અમે ને તે એકજ છીએ, પછી શી ફિકર છે?"

પ્રમુખને આ વાત સાંભળી એકદમ ધ્રાસ્કો પડ્યો. "શું, આ તુર્કોમનોના મિત્રો છે–તે તો અમારા શત્રુ." તે લોકોને આ લોકો પોતાના મિત્રો ગણાવે છે એવું જોઇ તેને ઘણી નવાઇ લાગી. તેણે તેમની પોતાની જવાબદારી પર જવાની તેમને પરવાનગી આપી.

તે પછી અમારો વારો આવ્યો. અમે કહ્યું કે માર્ગ પૂરેપૂરો મોકળો થતાં સુધી અમે અહીંથી ખસવાના નથી; અમને અમારા મિત્રો સાથે બીલકુલ જવાની ઇચ્છા નથી.

પણ પ્રમુખે એક બાબત તરફ અમારૂં ધ્યાન ખેંચતાં જણાવ્યું "તમારૂં કહેવું મારે કબૂલ છે; હું તમને અહીંજ રાખીશ, અને બીજી ટુકડીને આગળ જવા દઇશ. પણ તેના પર કદાચ કાંઇ આફત આવશે અગર મરવાનો વારો આવશે તો અમારૂં કેટલું ખોટું દેખાશે? હિંદુસ્થાનમાં રૂશિયા માટે કેવી ગેરસમજુત થશે? તમારા હિંદીભાઇઓ રૂશિયાને જરૂર દોષ આપશે? તેઓ અમને ખુલ્લેખુલ્લું કહેશે કે "પેનઇસ્લામીસ્ટ લોકોની ચળવળ રૂશિયાને નાપસંદ હોવાથીજ તેણે અમારા ધર્મીભાઇઓને અનાતોલિયા મોકલ્યા. આવું જોખમ રૂશિયા શા માટે માથે લે?"

આથી અમારા બીજા પક્ષનુંજ થાય તે અમારૂં પણ ભલે થાય—એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો; અને અમારૂં નસીબ અમે તેમની સાથે જોડયું. તેમની સાથે ગયા વિના અમારે બીજો રસ્તો ન હતો. અમે ઉપડવાનું નક્કી કર્યું. પણ તત્કાળ બોટો ન મળવાથી કેટલાક દિવસ અમારે ત્યાંજ રોકાવું પડયું. તે મુદ્દત દરમ્યાન રૂશિયનોમાં ભળવાની અને તેમની એકંદર પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની અમને સારી તક મળી.

રૂશિયન સિપાઇ

પ્રથમ તો અમને રૂશિયન લશ્કરના પોશાકની નિરર્થકતા—જડતા જણાઈ. સીપાહીઓનો પોશાક વ્યવસ્થિત ન હતો. એકસરખો (Uniform) પણ ન હતો. બધો પોશાક ઢીલો અને પહોળો ખોળ હતો. તેમની ટોપીઓ ભમ્મરો સુધી આવતી હતી. બધાજ સીપાહીઓમાં એવો પ્રકાર જોવામાં આવતો હતો. આ જોઇ અમને બહુ નવાઇ લાગી. પણ પછી અમને સમજાયું કે એ લશ્કર સામાન્ય મજુરો અને ખેડુતોનું બનેલું હતું. ઝારનું લશ્કર નાશ પામવાથી હાલ તેની જગાએ આ લશ્કરથી ચલાવી લેવામાં આવતું હતું. વળી થોડાજ વખત પર લડાઈ થઇ જવાથી તેમજ

જોઇએ તેવાં ઉદ્યોગ ધંધા શરૂ થયેલા ન હોવાથી લશ્કરનો પોશાક એકસરખો કરી શકાયો ન હતો. કપડાં પૂરાં પાડવાનું નવીન સરકારને જરા કઠિન થઇ પડયું તેથીજ આવી સ્થિતિ થઈ હતી.

પરંતુ મોટા આશ્ચર્યની બાબત એ બની કે ત્યાર પછી છ માસની મુદતમાંજ બધી પરિસ્થિતિ બદલાઇ ગઈ. તે પછી રૂશિયાના જોટાનું તાલિમ પામેલું લશ્કર બીજું ભાગ્યેજ હશે એમ અમને લાગ્યું. વ્યવસ્થા અને બંદોબસ્ત રૂશિયન લશ્કરમાં પહેલા નંબરનાં જોવામાં આવ્યાં.

ક્રાન્તિનાં કારણો

પ્રમુખ સાથે અમારૂં જે સંભાષણ થતું હતું તેમાં તેમને એક દિવસ અમે ક્રાન્તિનાં કારણો પૂછતાં તેમણે કહ્યું "મિત્રો, જ્યારે તમે અમારા દેશની અંદર પ્રવેશ કરશો, ત્યારે તમને વધારે ખ્યાલ આવશે. છતાં હું તમને કેટલાંક કારણો ટૂંકામાં કહું છું. પહેલાંના અમલની વાત યાદ આવતાં આજે શરીરમાં કંપારી આવે છે. રૂશિયન પ્રજાનું નસીબ તે વખતે વિચિત્ર હતું. રૂશિયાનો ભવિષ્ય કાળ ઘણો ભયંકર હતો. મહા યુદ્ધના છેલ્લા સમયમાં ખેડુતોમાંથી લશ્કર ઉભું કરવામાં આવ્યું. તેમને બળાત્કારે સીપાહી બનવાની ફરજ પડી. તેમના હાથમાં હથીઆરો તરીકે બંદુકો કે તલવારો નહિ પણ લાકડાના દંડા આપવામાં આવ્યા હતા. તેમને શત્રુ સામે ઉભા રહેતાં આવડતું ન હતું. જર્મનીની યાંત્રિક તોપો સામે તેમની પલટણોની પલટણો જવા લાગી. અને એક ક્ષણ વારમાં તેઓ બિચારા જમીન પર મુડદાં થઇને પડવા લાગ્યાં. જર્મનીનાં મનુષ્ય-ઘાતક યંત્રો હેઠળ ઘાસ કપાતું હોય તેમ તેઓ કપાવા લાગ્યાં. રૂશિયાની સર્વ પલટણો જર્મનીએ સાફ કરી નાખી.

"ત્યારે આખા દેશમાં ખેડુતોને અને લશ્કરને શાંતિની જરૂર

ઝાર સાહેબના નાચરંગ

હતી. આખો દેશ શાંતિ માટે ઉત્સુક હતો. પરંતુ ઝારે શાંતિ સ્થાપવાને બદલે લોકોને વધારે ભડકાવ્યા. તેણે ગરીબ લોકોની કતલ તેવીજ ચાલુ રાખી. સીપાહીઓ કકડતી થંડીથી અને તોપોના મારથી ખાઈમાં મરણ પામતા હતા, તે વખતે મોસ્કોમાં નાચરંગ ચાલતા હતા. રંગભૂમિ પર ગાનતાનની બહાર ઉડતી હતી. શેમ્પેનના બાટલા ને બાટલા ખાલી થતા હતા; અને પર્શિયન વારાંગનાઓના નૃત્યમાં ઝાર અને તેનો અધિકારી વર્ગ પોતાનું દેહભાન ભૂલી ગયો હતો.

ગામડાંમાં અને પરાંમાં દુ:ખની છાયા પ્રસરી હતી. લોકો ભયભીત થયા હતા. સગાં સંબંધી, બાપ, ભાઈ લડાઈમાં ખપી જવાથી સેંકડો કુટુંબોની આંખોમાંથી રડી રડીને આંસુ ખૂટી ગયાં હતાં. લડાઈમાં તેમના સંબંધીઓ મરણ પામવા છતાં મોસ્કોના રાજભવનમાં અને હોટેલોમાં દિવાળીના જેવી રોશની થઈ રહી હતી. તે વખતે ત્યાં વિલાસ અને રંગરાગનું પૂર આવ્યું હતું. રાજશાહી એશઆરામમાં સૌ ગરક થઈ ગયા હતા.

નીચી બોરડીને સૌ કો ઝુડે

રાજાની સ્વતંત્ર સત્તા, નિરંકુશ સત્તા લોકોના માન મરતબો જાળવવા ઉપરજ ટકી રહે છે. લોકો નમ્ર થતા જાય છે, તેમ તેમ તે નિરંકુશ સત્તા ચિરકાળ માટે જડ ઘાલે છે. લોકોની નમ્રતા; ભોંયે નાક ઘસવા સુધીની નમ્રતાજ, સુલતાનશાહી કિંવા સોટાશાહીના અસ્તિત્વનું મુખ્ય કારણ છે. પ્રજાની સહનશીલતા પરજ રાજ્યો ટકે છે; અથવા નાશ પામે છે.' નિરંકુશ રાજ્ય સત્તાના ઝુમ્મર હેઠળ વધારો પડતી સહનશીલતા વિના બીજું કાંઈજ હોતું નથી. તે જુલમ લોકોથી સમજાતો નથી. પ્રજાની સહનશીલવૃત્તિજ જુલમનો આવરદા લંબાવે છે; પરંતુ તે સહનશીલતાની

પણ કાંઈ અવધિ હોવી જોઇએ; જ્યાં સુધી પ્રજા પોતાનાં મસ્તક ઉંચા કરે નહિ ત્યાં સુધીજ નિરંકુશ સત્તાનો બોજો તેના પર લાદી શકાય છે. પણ જ્યારે પ્રજા સામી થાય છે, ત્યારે તે નિરકુંશ રાજ્યસત્તા ધૂળમાં મળે છે. તેના ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે. અમારે ત્યાં પણ એમજ બન્યું. પ્રજાવર્ગને જ્યારે જુલમ અસહ્ય લાગ્યો ત્યારેજ તે જુલમનો અંત આવ્યો. પ્રજાએ નિરંકુશ રાજ્યસત્તાની ધૂળધાણી કરી નાંખી. લોકોએ જ્યારે તે કદિ નહિ અનુભવેલી, અપૂર્વ કતલ પ્રત્યક્ષ જોઈ ત્યારેજ તેમની આંખો ઉઘડી, તેમણે જુલમ સામે પડકાર કર્યો. કામગારો કારખાનામાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. ખેડુતો ખેતરોમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા. કોસેક અને સીપાહીઓએ એકસંપી કરી અને તે મૂંગી પ્રજાની મદદે દોડી ગયા. સૌએ ભેગા મળી છોતરાંની માફક રાજસત્તાને ઉડાડી નાંખી. ઝારને અને તેના અધિકારી વર્ગને ઘાસના પૂળા ફેંકે એમ ફેંકી દીધા.”

સ્વતંત્રતાની દિવ્યતા

પ્રમુખનું આ ભાષણ અમને એક ઉપદેશ રૂપજ હતું. સ્વતંત્રતાનું ખરૂં સ્વરૂપ અમે ત્યાં જોયું. ખરી માનવતાનું ઉજ્જ્વળ, નિર્મળ, કુદરતી સ્વરૂપ અમારી નજર આગળ ખડું થયું. સ્વતંત્રતામાં કેટલી દિવ્યતા છે તેનું અમને ત્યાં સંપૂર્ણ ભાન થયું. જ્યાં ત્યાં ગરીબાઈ અને દુઃખી સ્થિતિ હોવા છતાં તે લોકો ઘણા આનંદમાં હતા. તેવો આનંદ આપણા દેશમાં દેખાવો દુર્લભ છે. આ સર્વ પરિણામ ક્રાન્તિથીજ આવ્યું હતું. લોકોના મોં પર સંપૂર્ણ સંતોષ જણાતો હતો. તેઓ તદ્દન નિર્ભય બની ગયા હતા. ભાઇચારો એટલે શું એ તેઓએ પોતાના વર્તનથી અમને બતાવી આપ્યું. જુદી જુદી પચાસ જાતિઓ હોવા છતાં તેમનામાં એક કુટુંબભાવના જણાતી હતી. એકમેક સાથે ભળવામાં તેમને જાતિભેદ નડતો નહતો; કિંવા ધર્મનો બાધ આ-

વતો નહતો. તેમનો ભ્રાતૃભાવ જાતિ અને ધર્મ કરતાં આગળ વધેલો હતો. દરેક જણને બૃહસ્પતિના જેવી વાચા ફૂટી હતી. સ્વતંત્રતા રૂપી અમૃતનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો હોવાથી તેમનામાં નવચેતન આવ્યું હતું. તેમની નસોમાં તાજું લોહી આવ્યું હતું. તેમનામાં નવા અંકુરો આવ્યા. તેમને નવીન હૃદય મળ્યાં. દરેક મજુર, દરેક સીપાહી, દરેક ખેડુત, કોઈક કસાયલા ભાષણકારની માફક ઠેકાણે ઠેકાણે અસ્ખલિત વાણીથી ભાષણ આપતો હતો. તેની ભાષણશક્તિમાં ઓર જોસ આવ્યું હતું. હજારો વર્ષનું બોલવાનું જાણે આજેજ તેઓ બોલી નાખતા હતા.

બોખારાનું પતન

અમે ટિરમિઝમાં હતા ત્યારેજ બોખારા, જાડેદ્દિસોને—એટલે પ્રગતિ કરનારાઓને હાથ આવ્યાના ખબર અમે સાંભળ્યા. તેજ પળે પરેડ ગ્રાઉન્ડ પર વિજયના ઉત્સવ નિમિતે એક વિરાટ સભા ભરવામાં આવી. બીજે પણ અનેક ઠેકાણે તેવી સભાઓ ભરાઈ. તેમાં વક્તાઓ ફારસી, રૂશિયન, અંગ્રેજી અને ટર્કિશ ભાષામાં ભાષણ કરતા હતા. તેમના દરેક ઉચ્ચારની સાથે તરવારો ઉંચે ઉછળતી હતી. આ સભા નહિ પણ રણસંગ્રામજ હશે અને વક્તાઓ નહિ પણ સાચા યોદ્ધાઓજ હશે એમ જોનારને લાગતું હતું. જ્યાં ત્યાં વિજયના ઉત્સવનીજ ધમાલ થઇ રહી હતી. એ વિજયના ઉન્માદની કાંઈ સીમા ન હતી. એ ઉત્સવ દિવાળી કે દશેરાના ઉત્સવને પણ પાછો હઠાવી દે એવો હતો—એટલું કહેવા ઉપરાંત તેનું વિશેષ વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. આખું શહેર શણગારવામાં આવ્યું હતું. ઠેકાણે ઠેકાણે સોનેરી વાક્યો લખવામાં આવ્યાં હતાં.

પ્રજાનો ઉત્સાહ બેહદ હતો. તે રાત્રે બધાં થીએટરો—રંગભૂમિઓ વગેરે વ્યાખ્યાનગૃહ બન્યાં હતાં. વાજિંત્રને બદલે જાણે રાત્રિ સુંદર રીતે વાગતી હતી. આખી રાત દારૂખાનું છોડવામાં આવ્યું,

જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. આખી રાત રોશની ઝળઝળાટ બળ્યા કરી.

આસપાસનો પ્રદેશ

બોખારા પડ્યું હતું તો પણ આજુબાજુનો પ્રદેશ હજી જાડેદિસોના સંપૂર્ણ કબજામાં આવ્યો ન હતો. તે બોખારાના અમીરના તાબાના તુર્કીસન લોકોના કબજામાં હતો. દેશ સાથે હજી ટિરમિઝનો વ્યવહાર શરુ થયો નહતો. પહેલાંની માફક હજી પણ તે અલગજ રહ્યું હતું.

બોખારાના પતનની હકીકત સાંભળી અમારા મિત્રોની ધીરજ ખૂટી ગઈ. તેમને સખત આઘાત થયો. પેન ઇસ્લામીઝમનોજ જાણે નાશ થયો હોય એમ તેમને લાગ્યું. જાડેદિસોના તાબામાં બોખારા આવે એટલે બોલ્શેવિકોના તાબામાંજ આવવા જેવું હતું; અને જાડેદિસો પણ કોણ હતા? તે પણ બોલ્શેવિકોના ભાઈજ ને? અમારા મિત્રો ઘણા ગભરાઈ ગયા.

શુભ સમાચાર

કોઈક બોટ આવતી હોય તો તેની તપાસ કરવાને માટે સવારથી સાંજ સુધી તેમણે બંદર પર પોતાનાં માણસો મૂક્યાં. કોઈને શ્વાસ સરખો લેવા દીધો નહિ. આખરે ઑકસસના ઉત્તર ભાગથી બે બોટો કાંઈક સામાન લઈ ટિરમિઝ આવતી હતી. તેને દૂરથી દેખતાંજ અમારા ધર્મબંધુઓના જાસુસો સહજ શ્વાસ પણ ન લેતાં દોડીને પોતાના દોસ્તો પાસે આવ્યા અને તે શુભ સમાચાર જણાવ્યા. હોડીઓ દેખાતી હતી કે મોજાં દેખાતાં હતાં એ પણ તેમણે જોયું નહિ. પણ ખરેખર તે હોડીઓજ હતી; અને ટિરમિઝજ આવતી હતી. આગળ ઘણો ભય હોવાને લીધે હોડીવાળાએ કચકચાવીને ભાડું કહ્યું અને અમારા પેન-ઇસ્લામી ભાઈઓએ તે કબૂલ કરી બે હોડીઓ ઠરાવી; પણ ટિરમિઝના ઉદાર મનના ભાઈઓએ

ભાડાની મોટી રકમ પોતેજ ભરી દીધી, એટલુંજ નહિ પણ અમારી સાથે ચાર દિવસ પહોંચે એટલો ખોરાકી સામાન તેમણે બંધાવ્યો; ખિલાબ લાપુલકા પુષ્કળ આપ્યાં. વાસ્તવિક રીતે ટિરમિઝથી તુર્કી જવામાં લગભગ બે દિવસનો રસ્તો હતો છતાં મટન અને માખણ પણ ખૂબ આવ્યાં હતાં. આવી રીતે ટિરમિઝના અમલદારોએ અમારૂં સ્વાગત કરી અમારી રજા લીધી.

ટિરમિઝ છોડ્યું અમે ઘણી નામરજીથી ટિરમિઝ છોડ્યું કેમકે અમારા ભાઇઓએ અમને તેમ કરવાની ફરજ પાડી. ખરી રીતે અમારે રૂશિયન રાજ્ય ક્રાન્તિનો અભ્યાસ કરવાનો હતો; તેથી ત્યાંજ અમારે રહેવાનું હતું; પણ અમારા મિત્રોએ તેમ કરવા દીધું નહિ. તેમના સંકટમાં તેમને કોઈ ભાગીદાર જોઇતા હતા. અમને જેટલી રૂશિયન રાજ્ય ક્રાન્તિનો અભ્યાસ કરવાની ઉત્સુકતા હતી તેટલીજ ઉત્સુકતા એ લોકોને અનાતોલિયા જઈ ટર્કીઓ સાથે ધર્મયુદ્ધમાં સામેલ થવાની હતી; પરંતુ તેમાં એ લોકોનોજ વિજય થયો અને અમારે તેમની સાથે હોડીમાં જવાની ફરજ પડી.

અમારા અવિચારી મિત્રોના વાદે અમે જાણીબુજીને પોતાની જાત પર સંકટ વહોરી લઇએ છીએ એવું જોઈ અમને બંદર પર વળાવવા આવેલા કેટલાક રૂશિયન મિત્રોની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. અમારા પર કેવી આફત આવશે તેની તેમને સારી કલ્પના હતી. પણ તે અમારા પેન ઇસ્લામી ભાઇઓને ન હતી. ટિરમિઝમાં અમારા માટે–હિંદી જનતાને માટે–ખરાબ અભિપ્રાય ઉત્પન્ન કરી આખરે અમે ટિરમિઝ છોડ્યું, ખલાસીઓએ સુકાન હાથમાં લીધાં, અને ઓક્સસના ઉંડા પાણીના પ્રવાહમાં પ્રવાસ કરી અમે બીજે દિવસે સવારમાં કિલિફ જઈ પહોંચ્યા.

તે ઠેકાણે કેટલાક બુખારી ઝુલ્લાં અમારી નજરે પડ્યા. તેમણે

મુલ્લાંના પરોણા

એવો સફેદ પોશાક પહેર્યો હતો કે રાતને વખતે જો તે અમારા મિત્રોની નજરે પડે તો તેઓ ઓકસસના શાંત પ્રવાહમાં ચપોચપ ભુસકાજ મારે ! કારણ કે તે સફેદ પોશાક પિશાચ જેવો લાગતો હતો. તેમના ઝબ્બા પણ તેવાજ હતા; પણ સારા નસીબે અજવાળું પુષ્કળ હોવાથી તેઓનો આપઘાતનો પ્રસંગ ટળી ગયો.

અમે કિલિફ ઉતર્યા અને તેજ મુલ્લાંને ત્યાં મુકામ કર્યો; ત્યાં અમારા મિત્રોના મેમાન તરીકે અમારી સારી બરદાસ્ત કરવામાં આવી; પણ મુલ્લાંની નજર અમારા સંબંધમાં શંકાશીલ જણાતી હતી. અમારા માટે તેને વિશેષ માન હોય એમ જણાતું નહતું; પરંતુ તેનાથી અમારૂં કાંઇ નુકશાન થઈ શકે એમ ન હતું.

બપોરના અમે કિલિફ છોડયું અને તુર્કીનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. પેટ ભરીને જમેલા હોવાથી અમારા મિત્રો ઘણા આનંદમાં હતા. તેઓ ગાતા હતા અને નાચતા હતા. તેમનું તે નૃત્ય અને આનંદ જોઈ અમને "ટ્રેઝર આઇલેંડ" ના એક ખલાસીની ટોળીનું સ્મરણ થયું.

અજાણી આકૃતિઓ

અત્યાર સુધી બધું બરાબર હતું. સર્વ કાંઈ અનુકૂળ હતું. પણ આગળ જતાં પાછા આફતમાં પડવાનું હતું એ વાત કોઇના ધ્યાનમાં આવી નહિ. ત્યાં તો બધો પ્રદેશ ભયાનક હતો. સૂર્ય આથમ્યા પછી દૂર અંધકારભર્યા ઝાંખા અજવાળામાં અમારી હોડી પરના માણસોને કિનારા પર કેટલીક આકૃતિઓ ઉભેલી જણાવા લાગી. તે આકૃતિઓ અમને કિનારા તરફ બોલાવતી હતી. તેઓએ વાળની લાંબી ટોપીઓ અને પહોળી ઇજાર પહેરી હતી. એવી સેંકડો મૂર્તિઓ કિનારા પર અમારી વાટ જોતી ઉભી હતી; તેમનામાં અંદર અંદર કાંઇક વાતો ચાલતી સંભળાતી હતી. તેમની

ભાષા અમને બીલકુલ સમજાતી ન હતી, તે જોઇને અમારાં પેન ઇસ્લામી મિત્રોએ ખુલાસો કર્યો કે એ લોકો આપણું સ્વાગત કરવાને માટેજ ઉભા છે; પરંતુ અમારા તુર્કી મિત્રોએ કહ્યું કે એ તુર્કોમન લોકો છે અને આપણને કિનારા તરફ બોલાવે છે. તેઓ પોતાની ભાષામાં આપણને સમજાવે છે કે "આગળ ન જશો, ત્યાં ભય છે."

તુર્કોમનોને કબજે

અમે કિનારાની નજીક જવા લાગ્યા તેમ તેમ અમારી બોટ પરના તુર્કોનાં અને ટંડેલોનાં મોંઢાં નિસ્તેજ થવા લાગ્યાં. કિનારા પરના તુર્કોમનો અમને કિનારે કેમ બોલાવતા હશે અને કયું સંકટ આવવાની ધાસ્તી બતાવતા હશે તેની અમને કાંઈ સમજણ પડી નહિ. ક્ષણે ક્ષણે અમારા ટંડેલ મિત્રો વધારે વધારે ફિક્કા પડવા લાગ્યા. આખરે અમે તેમને કિનારા તરફ બોટ લઈ જવાની ના પાડીએ તે પહેલાં તો તેમણે તે કિનારા પર લાવી મૂકી. આ વખતે સારી પેઠે અંધારૂં થયું હતું. કિનારા પર ઉભેલા તે વિલક્ષણ દેખાવના તુર્કોમનો ચપોચપ અમારી હોડીઓમાં ઘુસ્યા; અને અમને એક પછી એક સવાલ પૂછી ગભરાવી નાંખ્યા, અમને તેમની ભાષા બીલકુલ સમજાતી નહિ હોવાથી અમારી હોડીઓમાં જે તુર્કો હતા તે દુભાષિયા થયા; અને અમારા વતી તે લોકોને જવાબ આપવા લાગ્યા. તુર્કોમનોએ અમારા પ્રત્યે ચલાવેલું ભૂલભૂલામણી ભરેલું વર્તન જોઈ અમારામાં કેટલાકે તર્ક કર્યો કે આપણે હવે આ લોકોના કેદી બન્યા છીએ એમાં શંકા નથી.

પણ તે તર્ક અમારા પેન ઇસ્લામી ભાઇઓને જરા પણ સાચો ન લાગ્યો. તે બડાઈ મારી ઉલટું કહેવા લાગ્યા કે "હવે અમે તુર્કોમનોની હદમાં આવ્યા છીએ, અમારા પેન ઇસ્લામી મિત્રોના આશરા નીચે આવ્યા છીએ! અમને અમારા ધર્મબંધુઓ

મળ્યા છે, પછી શાની બીક છે? હવે અમે અમારા ધર્મબંધુઓના વતી બુખારી જાડેદિસો સામે લડીશું; અને તેમને હરાવી તુર્કોમનોને યશ અપાવીશું. જાડેદિસો બોલ્શેવિકોના ભાઇજ છે. હવે અમે તુર્કોમનોના સંરક્ષણ હેઠળ આવ્યા છીએ એટલે અમારે ડરવાનું કારણ નથી.”

દેવ અને રાક્ષસ

અમને તેમના આ વિચારો બરાબર લાગ્યા નહિ. તેમની ચતુરાઈ અને મુસદ્દીગીરીમાં અમારો ફાળો આપવાની અમે ના પાડી; અને ચોકખું જણાવ્યું કે જે બોલ્શેવિકોએ અને જાડેદિસોએ અમારા પ્રત્યે મિત્રતાભર્યું વર્તન ચલાવ્યું હતું, જેમને અમારા કાર્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી, અને જેઓ અમને ક્ષણે ક્ષણે ઘરના માણસની માફક ઉપયોગી થતા હતા તેમની સામે લડવા કરતાં તેમનાજ હાથે મરવું પણ બહેતર છે. તુર્કોમનો સાથે તેમની (બોલ્શેવિકોની) સરખામણી કરવી બરાબર નથી. એક દેવ છે, ત્યારે બીજા રાક્ષસ છે.

હર્ષનો વખત ?

આ વખતે રાતના અગીઆર વાગવાની વખત થઈ હતી; અને આવેલા આકસ્મિક પ્રસંગથી અમને રાત્રે ખાવાનું મળવાનું મુશ્કેલ હતું. અમારી ચોમેર ઘોર અંધારૂં હતું. અમને કાંઈ સૂઝ પડતી ન હતી. અમે તેના પર વિચાર કરવા લાગ્યા, પણ જ્યાંત્યાં નિરાશાજ જણાતી હતી. અમારા ભાઇઓ તો સૌ આનંદમાં લીન બન્યા હતા. ને ફારસી જાણનારા તુર્કોમનો સાથે કિનારા પર બેસીને મઝાથી ગપ્પાં મારતા હતા. તેમને ભાવિ સંકટની જરા પણ ચિંતા ન હતી. “હર્ષનો વખત એટલે શોકના સમયની આગાહી છે” એ સૂત્ર તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ.

તે રાત અમને અમારી જિંદગીમાં કદિ ન અનુભવી હોય

એટલી લાંબી લાગી. આખી રાત અમે ચિંતા અને કંટાળાભરેલી સ્થિતિમાં કાઢી. ગંજુ અને હિંદુકુશની દુઃખદાયક રાત આની સરખામણીમાં અમને કાંઇજ ન લાગી. અમારા તુર્કી દુભાષિયાઓએ અમને કહ્યું કે "આ કેદ એટલે ભાવિ મૃત્યુજ માનજો, મોત વિના આ કેદનો છેડો આવવાનો નથી. આપણે બધા મરવાના છીએ."

હવે તો અમે અમારો બધો આધાર નસીબ પર મૂક્યો, કેમકે પ્રયત્નવાદ ત્યાં આગળ નકામો હતો. પણ અમારા ધર્મઘેલા ભાઇઓ હજી પણ તુર્કોમેનોના દયાળુ હૃદયની મીઠી કલ્પના છોડતા ન હતા. તેઓના હૃદય કેટલાં દયાળુ છે—માખણ કરતાં પણ નરમ અને પીગળી જાય એવાં છે, એ વાતની તેઓ સાક્ષી આપતા હતા. તેઓ કહે "તુર્કોમેનો થોડાજ વખતમાં આપણી જે મેમાનગીરી કરશે તે જોઈ તેમના પ્રત્યેનો તમારો દુરાગ્રહ નાબૂદ થશે અને તેમના માટે ખોટો વિચાર લાવવા બદલ તમે પસ્તાશો." અમે કહ્યું-"ઓહો, ત્યારે તો સોના કરતાં પીળું શું ?" આ પ્રમાણે જેમ તેમ મન વાળતાં અમે તે રાત ઘણી વ્યગ્ર સ્થિતિમાં મૃત્યુની રાહ જોતાં કાઢી.

દુઃખી પ્રભાત

તે દિવસના જેવું પ્રભાત અમારી જિંદગીમાં કદિ ઉગ્યું ન હતું. સવારમાં તુર્કોમેનોના થોકના થોક—બૈરાં છોકરાં સાથે ગધેડાં અને ખચ્ચર પર બેસી હાથમાં બંદુકો અને જૂનાં રાખી મૂકેલાં ઢગલાબંધ હથિયારો તથા ચાબુકો લઈ ઢોરના ટોળા પર તરાપ મારતાં ભૂખ્યાં વરૂની માફક પોતાના હાથમાં તે દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્ર ચમકાવતાં જોવામાં આવ્યા. તેમનામાંથી જેના હાથમાં સુધરેલી ઢબની રાઇફલો હતી અને જેમણે ભૂરા અને ખાખી તુર્કી ઝબ્બા પહેર્યા હતા તેઓ અમારી સામે આવ્યા. તેમણે અમને નીચે ઉતરી કિનારે એક હારમાં ઉભા રહેવાનો આંગળીની ઇશારતથી હુકમ આપ્યો; અમે તે માન્યો.

તે દરેક ભૂખ્યા વરૂએ અમને વારંવાર એટલી ચોકસાઇથી

ખાનાતલાસી

ગણ્યા કે હિંદુસ્થાનની જેલોમાં થતી સાંજની ગણત્રી તેના આગળ શા હિસાબમાં? પછી અમારી ઝડતી લેવામાં આવી. પણ અમારા લોકો પાસેથી કાંઇજ જડયું નહિ. ત્યાર બાદ તેઓએ અમને બંદુકની અણીઓથી અને હાથમાંની ચાબુકથી બેસિતમ માર માર્યો. અમારામાંનું કોઇ તેમના મારથી બચવા પામ્યું નહિ. તેમના માટે અત્યાર સુધી અત્યંત માન ધરાવતા અમારા ધર્મબંધુઓ પણ તે પ્રસાદીથી છૂટ્યા નહિ. અમને કુટીજ નાંખવામાં આવ્યા. તેમનો એ કોરડાનો માર પશુઓથી પણ સહન ન થઈ શકે એવો હતો. અમે અમારા ભણતરના દિવસો પણ ભૂલી ગયા. તેમના મારે અમારા મારકણા માસ્તરના મારને પણ ભૂલાવી દીધો.

હૈદો અને હાકો

હવે તેમના "**હૈદો અને હાકો**" (ચાલો, આગળ ચાલો. દોડો, જોરથી દોડો, અમારી પાછળ નહિ, સાથે સાથે દોડી આવો) શરૂ થયું. તે લોકો ગધેડાં અને ખચ્ચર પર બેઠેલા હતા અને અમે પગપાળા હતા એટલે અમારા કમનસીબની હદ ન રહી. તેમની પવનવેગી ચાલ સાથે અમારાથી પહોંચી શકાય એમ નહતું. દરેક પળે અમારા પ્રાણ તરસથી વ્યાકુળ થતા હતા, ફટાફટ કોરડા ખાઇ અમારો બોરકુટો વળી ગયો હતો. અમારા આગળ પશુઓને પણ શું હાંકે? અમારામાંથી ચાર જણા રસ્તામાંજ મૂર્છા ખાઈ પડ્યા. પણ કોઈએ જરાયે દયા બતાવી નહિ. અમે તરસથી બહુ અકળાઈ ગયા હતા. છતાં એક ઘૂંટડો પાણી પીવાની પણ તેઓએ રજા ન આપી. માત્ર એક "હૈદો અને હાકો" નો અવાજ સંભળાતો હતો.

અમને આ આફતમાંથી છોડાવવા કોઇ આવ્યું નહિ, જ્યાં

ઇશ્વરેજ અમારો ત્યાગ કર્યો ત્યાં અમારી મદદે આવવાની કોની માએ સુંઠ ખાધી હોય? કમનસીબે અમારા બધા પર એકસરખી તરસની આગ વરસી રહી, મૂર્છા પામેલા માણસો પણ અમને આફ્ત રૂપજ થઈ પડ્યા. કેમકે અમે ચાલતા ન હતા પણ દોડતા હતા. અને તેવી ઝડપથી તે લોકોને ખાંધ પર લઇ દોડવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. અમે મૂર્છા પામેલા પૈકી એક જણનાં સોનાનાં બટન કાઢી અમારા ઘોડેસ્વારને આપી દીધાં. એટલે તેણે તેને પોતાની પાછળ ઘોડા પર લઈ લેવાની દયા કરી. પણ પછી તો અમારાં સોનાનાં બટન પણ બળજોરીથી એ લોકોએ પડાવી લીધાં, અને દયા બતાવવાની બાજુએ મૂકી અગાઉ કરતાં પણ વધારે નિર્દયતાથી અમને કોરડા મારવા માંડ્યા. દયા બતાવવાને બદલે અમારા વાંસાની કચુંબર કરવાનુંજ તેમણે ધાર્યું હતું!

પણ મૂર્છા પામેલા મિત્રોને રસ્તામાં પડતા મૂકી અમારાથી આગળ જવાય એમ ન હતું. આખરે

હાથની પાલખી!

અમે બબ્બે જણે હાથની પાલખી કરી એક એક માણસ તેની પાછળ રહ્યો. આ આ પ્રમાણે બધા બેશુદ્ધ માણસોને લઇને અમે દોડતા હતા. પણ એટલા ત્રાસથી ક્યાં પતે એમ હતું? રસ્તામાં બીજી અનેક આફ્તો અમારી રાહ જોઇને બેઠી હતી. કાળા કાનવાળા ઘોડા ચોમેર દોડવાથી તેમજ અમારા દોડવાથી આકાશમાં જે ધૂળનો ગોટ ઉડતો હતો તેથી આખો રસ્તો અંધકારમય બની ગયો હતો. અમારી તદન નજીકનો માણસ પણ કોણ હશે તે અમારાથી દેખાતું ન હતું. આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, કેમકે ધૂળના ગોટાસાં જે આછું મોં દેખાય તેટલા પરથી અમે એકમેકને ઓળખી શકતા ન હતા. માત્ર અવાજ પરથી કાંઇક ઓળખાણ પડતું, પણ તે અવાજ પણ દરેક ક્ષણે ગળું સુકાતું હોવાથી ક્ષીણ થતો જતો

હતો; એટલે તે પણ બરાબર સાંભળી શકાતો ન હતો.

ઘોડેશાળ-તબેલો.

સવારથી સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી અન્નપાણી વિના અમે પચીસ માઇલ ચાલ્યા. એ સંકટ ઘણું ભયંકર હતું. પચીસ માઇલ ચાલ્યા પછી અમને એક ધર્મશાળામાં લઇ જવામાં આવ્યા. અર્ધો અર્ધો પિન્ટ પાણી હાથ મોં ધોવા અમને આપવામાં આવ્યું. તેમાંથી વધે તો તેનાથી અમારી તરસ મટાડવાનો અમને હુકમ થયો. ખાવાનું તો કાંઇજ ન મળ્યું. પછી અમને ગધેડાં અને ખચ્ચર બાંધવાના એક તબેલામાં મુકામ આપ્યો.

તે ઠેકાણે એટલી દુર્ગંધ મારતી હતી, કે તેને સાક્ષાત્ નર્કલોક કહીએ તો પણ ચાલે. ખરેખર અમે નર્કલોકમાં જ આવી પડ્યા હતા. તબેલામાં લઇ ગયા પછી અમારા દરેકને પગે બેડી નાખવામાં આવી. ભીખારીઓની પાલાં ઠોકેલી છાવણીમાં જેમ ઘોડાની પાગા બાંધવામાં આવે છે તેમ અમારી પણ અહીં વલે કરવામાં આવી. જાણે અમે તુર્કસ્થાનનાં ઉંટજ ન હોઇએ ! અમે તેમની પાસે દયાની માંગણી કરતા તો તેના જવાબમાં તેઓ અમને ફટાફટ કોરડા મારતા હતા. પણ તે સદ્‌ભાગ્ય એકલા અમનેજ પ્રાપ્ત થયું હતું એમ ન હતું. ઇશ્વરે અમારા મિત્રો ઉપર પણ તે ખેર ગુજારી હતી.

હાય ! કિસ્મત્

અમારા તે ભાઇઓ તુર્કોમનોને ઘણા કરગરીને કાલાવાલા કરવા લાગ્યા. તે ન સાંભળે તેમ તેમને ગાળો પણ દેવા લાગ્યા; તેમના નામના કડાકા ફોડવા લાગ્યા. તેઓએ કહ્યું "હાય ! કિસ્મત્ !" પણ હવે હાય હાય કર્યાથી શું વળવાનું હતું ? અમે યમદૂતોના પાશમાં સપડાયા હતા. તેમની નજરમાં અમે મનુષ્ય નહિ-પણ પશુ જ હતા, અમે મૃત્યુલોકમાં નહિ પણ નર્ક-

લોકમાં હતા. અમને શારીરિક પીડા અસહ્ય થતી હતી પણ અમારા ભાઈઓને જે માનસિક પીડાનો ભયંકર ત્રાસ થતો હતો તે તો અમને થતો ન હતો. કેમકે અમે જાણી બુજીનેજ આ આપત્તિમાં પડયા હતા. બુખારીયન–જાડેદિયસોના શત્રુઓ તરફથી આ કરતાં વધારે સારી મેમાનગીરીની અમે આશાજ રાખી ન હતી. તેવી આશા અમારા મિત્રોએ ઘણી રાખી હતી અને તેનું ફળ પણ તેમને બરાબર મળ્યું !

સંદેહવશ શત્રુઓ. અમારી પાસે જે ખિલાબ (રશિયન બ્રાઉનબ્રેડ) હતી તેનાથી તો તુર્કોમનોને વધારે શંકા ઉપજી. અમે જાડેદિસ હોવાની તેમને પાકી ખાત્રી થઈ ગઈ. અને જાડેદિસ તો તેમના શત્રુ–ઉભાને ઉભા બાળી મૂકવા લાયક ! પછી તેઓ અમારા પર દયા કયાંથી બતાવે ?

તે આખી રાત પણ પ્રાણઘાતક પીડામાં ગઇ. ભયમાં પડયા પછી કોને ઉંઘ આવે ? છતાં મળસ્કે જરા અમારી આંખ મળી. પણ સવાર થતાં પહેલાંજ અમારા તબેલાની ભીંતો પરથી નાનાં નાનાં છોકરાં અમારા પર નિશાન તાકી પથરા મારી મારીને અમને જગાડવા લાગ્યા. તેમની નિશાનબાજી આબાદ હતી. શયતાનની નર્કપુરીના તેઓ નાના નાના પ્રતિનિધિઓ જ હતા. અમારૂં વૈર વાળવાને માટેજ જાણે ઈશ્વરે અમારા પર તે ભૂતસેના છોડી હતી !

અમારી ગણત્રી છોકરાંનો વારો ઉતર્યો પછી એકેક કલાન્તર (વીરલો) અમારા તબેલામાં આવી અમારી ગણત્રી કરવા લાગ્યો. કોઇ કંજુસ મારવાડી પણ પોતાના પૈસાની આટલી કસીને ગણત્રી ન કરે એટલી વાર અમારાં જીવતાં માણસોની ગણત્રી થઇ. તેમની ગણત્રીનો છેડો જ ન હતો. છેક સાંજ પડી ત્યારે અમે તેમના

સકંજામાંથી કંઈક છૂટા થયા; કારણ કે સાંજે પછી અમારી પાસે કોઇ આવ્યું નહિ.

ખાવા માટે કપડાં વેચો !

હજી પણ અમને ખાવાનું કાંઈજ મળ્યું નહતું. એ લોકોએ કહ્યું કે "ખાવાનું જોઇતું હોય તો તમારાં કપડાં વેચો" ખાવાનું તો જોઇએજ, પેટ આગળ કપડાંની શી કિંમત ? માણસને ખરી અણી વખતે પોતાની અત્યંત વહાલી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો પડે છે ! અમારી પણ તેવીજ સ્થિતિ થઈ. દુષ્કાળ વખતે વહાલામાં વહાલાં પેટનાં બાળકો પણ છોડી દેવાની ફરજ પડે છે તો પછી કપડાંનો શો હિસાબ ? અમે પણ તેમજ કર્યું. પણ કપડાંથી અમારૂં કેટલા દિવસ પોષણ થાય ? તે પણ ખલાસ થયાં.

મોતની શિક્ષા

ત્રીજે દિવસે બહાર જવા માટે તૈયાર થવાનો અમને હુકમ થયો. તે દિવસે અમારામાંના એક તુર્કનું મોં બહુ ઉતરી ગયું હતું. તેણે આગલા દિવસે ધર્મશાળાની ન્હાની દુકાને અમારા વિષે ચાલતી કાંઈક બોલચાલ છૂપાઈને સાંભળી હતી ત્યારથી તે દિલગીર થયો હતો. ઘણીવાર સુધી તેણે તે વાત અમને કહી નહિ; કારણ કે તેને તુર્કોમનોની બહુ બ્હીક લાગતી હતી. તે બોલચાલ બીજી કાંઈજ નહિ પણ કલાન્તરોની કાઉન્સીલના નિર્ણયે સંબંધી વાટાઘાટ હતી. કાઉન્સીલમાં અમને મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી. પણ મોત એટલે શું ? મોતને માટે તો અમે ત્વરાથી રાહજ જોતા બેઠા હતા. આ યમયાતના કરતાં તુર્ત મોત આવે તો જલદી છૂટકો થઈ જાય એમ અમને લાગતું હતું. અમને કેવી રીતે મારી નાંખવા એ સંબંધમાં એ લોકો વચ્ચે મોટો મતભેદ પડયો હતો. એક જણ એવા મતનો હતો કે અમને

પાછા બોટ પર લઇ જઈ દરેકના ગળામાં એકેક પથરો બાંધી નદીના મધ્ય જળમાં ડુબાડી દેવા. પણ બીજાને તે પસંદ ન પડ્યું. તેનું કહેવું એવું હતું કે એ પ્રમાણે હોડીમાં તો લઇજ જવા; પણ દરેકને જુદા જુદા ન ડુબાડી દેતાં બધાની ગાંસડી કરી એકદમ જળ સમાધિ આપવી; અથવા આખી હોડીજ પાણીમાં ડુબાડી દેવી."

પણ ત્રીજા એક જણનું બોલવું તદ્દન વિરુદ્ધ પડ્યું; અને તેના કહેવામાં સૌએ પુષ્ટિ આપી. તે ઉપાય એ હતો કે અમને બધાને વધસ્થાન પર લઈ જવા અને દરેકને બંદુકની ગોળી મારી ઠાર કરવા; અને આખરે તેજ સૂચના બધાએ સર્વાનુમતે કબૂલ રાખી.

મોતની મંજુરી !

અમારી કતલ કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો ખરો પણ તુર્કોમનોની મધ્યવર્તી સભાની હજી તેને મંજુરી મળી ન હતી. એ લોકો તો અમારા લોહીના તરસ્યાજ બની ગયા હતા એટલે તેજ દિવસ અમને તૈયાર થવા સંબંધી તેમણે હુકમ છોડ્યો. એક બાજુ અમને લઈ જવાની તૈયારીઓ થતી હતી, ત્યાં એક દાઢીવાળો, જાડા જાડા બરછડ વાળવાળો અને વાંકા નાકવાળો આદમી અમારી પાસે આવ્યો. તેણે અમને લઇ જવા તૈયાર થયેલા માણસોને ખૂબ અડાવ્યા એટલું જ નહિ પણ મારી મારીને તેમનાં હાડકાં ખોખરાં કર્યાં.

એ ઝાટકણી ઉપરથી અમને એમ લાગ્યું કે હજી અમારા મોતની શિક્ષાનો વખત થયો નથી. અમને પુનઃ તેજ ઠેકાણે રહેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. પાછી અમને બેડીઓ પહેરાવી હાથ પગ બાંધ્યા. એવી સ્થિતિમાં અમે એક અઠવાડીઆ કરતાં વધારે વખત રહ્યા. એક દિવસ અમારી તપાસણી કરવાનો હુકમ

થયો. તેમાં આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે અમારી પાસેની કુરાનની નકલો પણ બોલ્શેવિકોનું સાહિત્ય ગણી છીનવી લેવામાં આવી. અમે તેમને ઘણી રીતે સમજાવ્યું કે કુરાન અમારો પવિત્ર ધર્મ-ગ્રંથ છે ! પણ તે તો એમજ કહેતા હતા કે એ બધાં બોલ્શેવિક તત્વના પ્રચાર અર્થે છાપેલાં, જપ્ત કરવા યોગ્ય પુસ્તકો છે.

અમને ન મારો રે ન મારો !

અમારી પાસેનાં બધાં ધાર્મિક પુસ્તકો લઇ લેવામાં આવ્યા પછી તુર્તજ ચાબુકનો માર શરુ થયો. હાય ! તે મારનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી, પણ માણસોજ માણસોને કેવા મારે છે તે આ વખતે અમારા પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવ્યું. અમારા અનાતોલિયા જનારા મિત્રો તે ભયંકર માર પડતી વખતે આક્રન્દ કરીને કહેતા હતા " અમે મુસલમાન જ છીએ, મુસલમાન ! અમને શું કરવા મારો છો? અમે બોલ્શેવિકોના સળતીઆ નથી, અમે તમારે ખાતર લડવા આવ્યા છીએ, અમને શા માટે મારી નાખો છો ? "

પણ જેટલા જોરથી તેઓ પોતે મુસલમાન છે એવી બૂમો મારતા હતા તેથી બેવડા મોટા અવાજે બૂમો મારી તુર્કોસિનો કહેતા કે " તમે જાડેદિસોના મિત્રો જ છો." અમારા મિત્રોની કરૂણાજનક ચીસો અમારાથી સાંભળી જતી ન હતી. સાત પાતાળ ફોડી તે અમારા કાનના પડદા તોડી નાખતી હતી. પૃથ્વી પર તેવો અવાજ અમે કદિ સાંભળ્યો ન હતો.

તે પછી અમને ઉપડવાનો એકદમ હુકમ આપવામાં આવ્યો.

રેતીના રણમાં

બે વાગ્યાના સુમારે અમે ધર્મશાળા છોડી; પણ બંદીખાનાની બહાર નીકળતાં બીજી આફતો અમારી મેમાનગીરી કરવાને ઉભી જ હતી. અમને પુનઃ એક રેતીના રણમાંથી ચલાવવામાં આવ્યા. પહેલા

દિવસના જેવુંજ આજે પણ કરવામાં આવ્યું, જેથી તે ફરીથી વર્ણવાની જરૂર નથી. આખે રસ્તે અમને ખૂબ મારવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે અમને દસ માઇલ હાંકી લાવતાં આગળ અમારા નાયકોને તેમના કેટલાક ઘોડેસ્વાર મિત્રો મળ્યા. તેમની વચ્ચે શી વાતચીત થઇ તે અમારા સમજવામાં આવી નહિ, પણ માત્ર ત્યાંથી અમને પાસેના એક ગામમાં જકાતના નાકા આગળ લઇ જવામાં આવ્યા; અને એક નાની સરખી ઓરડીમાં બધાને જાળામાં પૂર્યા.

મોતની ગુફા

તે ઓરડી મોતનું જાળું હતું! મોતની ગુફા હતી. ઉંદરના દરમાં તો હવા આવવાની પણ સગવડ હોય છે પણ આ ગુફા તો એવી હતી કે એમાં એક પણ છિદ્ર ન મળે. અમારા પ્રાણ તરફડવા લાગ્યા. અમે બધા ગુંગળાવા લાગ્યા. કેટલાક તો બેશુદ્ધ થઇ પડ્યા. પરસેવાથી અમે બધા નહાઇ ગયા હતા. તે કમનસીબ સ્થિતિમાં આવી પડવામાં અમારા ભાઇઓ કારણભૂત થયા હતા. તેથી અમે તેમને તે વખતે ઘણાં વચન કહ્યાં. ખરેખર અમારા દુર્ભાગ્યનું કારણ તેજ હતા. પણ હવે અમારા તે ધર્મબંધુઓની પણ ધાર્મિક શ્રદ્ધા ડગવા લાગી. “ બળી અમારી ધાર્મિક શ્રદ્ધા ” એમ બબડતાં તેઓ ખુદાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે **હે પ્રભુ! તું અમને આ કષ્ટમાંથી છોડાવ. તું અમને બોલ્શેવિકોના હાથમાં મૂક. અમે તેમની આજ્ઞા વિરુદ્ધ, તેમની સલાહ વિરુદ્ધ એક ડગલું પણ ભરવાના નથી. પણ હે અલ્લાહ! અમને આમાંથી છોડાવ.** પરંતુ તે પ્રાર્થનાનો શો ઉપયોગ? તે ક્ષણે તે સર્વ પ્રાર્થના વ્યર્થ ગઇ. ખુદાએ અમારી વચ્ચે પડવાની સાફ ના પાડી.

ચાર વાગતાં તે કારાવાસમાંથી અમને બહાર કાઢવામાં

વધસ્થાને

આવ્યા. બધાના મોં પર મોતની ઘનઘોર છાયા પ્રસરી હતી. અમારામાં જાણે પ્રાણજ રહ્યા ન હતા. અમારા પગ થરથરતા હતા. એવી સ્થિતિમાં અમે ઝપાટાબંધ ચાલતા હતા. કારણ કે અમારી પાછળ કોરડો ફરતો હતો. ક્ષણે ક્ષણે કોરડાની ચીમકી પીઠ પર ચમકતી હતી. અમને હાંકી જતાં અમારા ઘોડેસ્વારો અને ગર્ધવેસ્વારો તો આનંદના ઉછાળા પર ઉછાળા મારતા હતા. ઢોરને હાંકતાં જેમ ગોવાળ તલ્લીન થઈ જાય છે તેમ અમારા નાયકોની સ્થિતિ હતી. પાંચમા માઇલ આગળ વધસ્થાન હતું. તે માઇલ અમારી દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યો. ઇરાની કાફલાનો કિંવા બીજા જે કોઇનો વધ કરવાનો હોય તેમને તેજ ઠેકાણે લાવવામાં આવતા.

ચક્રં ભ્રમતિ મસ્તકે

અમને ગોળ કુંડાળું વળી નીચે મોંએ બેસવાનું કહેવામાં આવ્યું. મુસલમાન લોક નમાજ પડતી વખતે બેસે છે તેમ બેસવાનો અમને હુકમ થયો. અમે તે પ્રમાણે બેઠા પછી અમારા મારાઓ અમને ઘેરી અમારી ચોમેર ઉભા રહ્યા. માથું ઉંચું નહિ કરવા તથા મોંઢે કાંઇ પણ ન બોલવાની અમને સખત તાકીદ થઇ અને એવો દમ ભીડાવ્યો કે જો કાંઇ ચું કે ચાં કરશો તો તુર્તજ ગોળીથી ઠાર મારવામાં આવશે. અમે નીચાં મોં કરી બેઠેલા હોવાથી દરેકની પૂંઠે શું ચાલે છે, કેવી હીલચાલ થાય છે તેની કોઈને ખબર પડતી ન હતી. પણ આગળના ભાગમાં બીજાના માથા પર શું ચાલે છે તે છાનામાના જોઈ શકાતું હતું. અમારી નજીક ઉભેલા મારાઓ પૈકી એકના હાથમાં ભરેલી બંદુક, તો બીજાના હાથમાં સાણી ચડાવેલાં જૂની ઢબનાં હથીઆર જણાતાં હતાં. બંદુકો અને હથીઆરો અમારા માથા પર ધરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

અમારાથી કેટલેક છેટે (ક્ષાન્તર) બહાદુરોનું મંડળ અમારા

સાઠ વિરૂદ્ધ ચાળીસ

ભાગ્યનો નિર્ણય કરવા બેઠું હતું ! તેઓ છેવટના હુકમની રાહ જોતા હતા. એક સ્વારે પહેલા નિર્ણય તરીકે જાહેર કર્યું કે "૬૦ વિરુદ્ધ ૪૦ મતે અપરાધીઓને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી છે પણ હજી ઉપલી બે પંચાયતોનો નિર્ણય થયો નથી."

સારાઓમાં જે મુખ્ય હતો તેણે અમને તત્કાળ ફારસીમાં બૂમ મારી કહ્યું "તમારા વધ માટે પહેલો હુકમ આવી ગયો છે; હવે બીજા બે હુકમ આવતાંજ ઝટપટ કામ શરુ કરવામાં આવશે. ત્રીજો હુકમ થતાંજ તમારો નિકાલ થઈ જશે. પણ ખબરદાર, જો કોઈ નાસી જવાની કે પોતાની જગ્યા પરથી હાલવાની પણ કોશીશ કરશો તો ઉપરનો હુકમ આવવાની વાટ જોયા વિના તુર્તજ ઠાર કરવામાં આવશે. બીલકુલ વાર નહિ લાગે. માટે હાલશો ચાલશો નહિ. તદ્દન શાંત રહેજો."

આ સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કોઈએ પોતાનું માથું સરખું ઉંચું કર્યું નહિ. તે લોકોની બંદુકો અમારાં માથા પર તાકીને ધરી રાખવામાં આવી હતી. એટલામાં પહેલીજ શિક્ષા કાયમ રહ્યાનો પંચાયતનો હુકમ લઈને ઘોડેસ્વાર આવી પહોંચ્યો. પુનઃ પ્રથમની માફક જ સારાઓના ઉપરી અમલદારે અમને હાલવા ચાલવાની મના કરી. તેણે વિશેષમાં એટલુંજ કહ્યું કે જેમને નાસી જવાની મહેનત કરવી હોય તેમની તે મહેનત હું તત્કાળ બચાવીશ.

આ વખતે બંદુકના ઘોડા ખેંચવામાં આવ્યા. અને અમારી

આખર કાળ

ખાત્રી થઈ કે અમારો આખર કાળ નક્કી આવી પહોંચ્યો છે. તે વખતે દયાની માંગણી કરવાનો બીલકુલ અર્થ ન હતો. અને નાસી જવાનું તો સર્વથા અશક્ય જ હતું. અમારી નજર આગળ મૃત્યુનું બીહામણું તાંડવ નૃત્ય શરૂ થયું. મૌન, મૌન ! એ

વિના અમને કાંઈજ જણાતું ન હતું. મોતના બે હુકમો આવી ગયા હતા. હવે એકજ બાકી હતો. અમે તેનીજ રાહ જોવા લાગ્યા. તે હુકમ કેવો આવશે ? અમારો છૂટકો થશે કે મોત—એ બાબતનો નિર્ણય થવાને હવે થોડીજ મિનિટની વાર હતી. એટલામાં તે બહાદુરોમાં અમારા માટે વાગ્યુદ્ધ શરૂ થયું. કેટલાક કહે, અમને એકદમ ઠાર મારવા; અને કેટલાક કહે, એકેકને વારા ફરતી મારવો. આખરે અમને બધાને એકે ઝાટકે મારી નાંખવા એમ ઠર્યું.

અમે માથાં નીચાં કરી બનેલા બનાવોનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. ભૂતકાળ તરફ અમારી નજર ગઇ.

કલ્પના પ્રવાસ

થોડીજ વારમાં ઘેરથી કાબુલ, કાબુલથી ટિરમિઝ અને ટિરમિઝથી વધસ્થાન સુધી અમે કલ્પનામાં પ્રવાસ કર્યો. અમને અમારી આસપાસ મોત વિના કાંઇજ જણાતું નહતું. જ્યાં જોઇએ ત્યાં એક ભયાનક મોતજ અમારી આગળ ઉભું હતું. તે વખતે અમને થયેલી નિરાશા, મોતની થનારી વેદના અને મનનું ઉછાંછળાપણું—એનું વર્ણન કોણ કરી શકે ? એ સ્થિતિની તો વાંચકે કલ્પનાજ કરી લેવી. છેવટના નિર્ણય માટે અમે કેટલી અધીરાઇથી રાહ જોતા હતા; અમારા મન કેવાં ઉછળી રહ્યાં હતાં, અને અમને કેવી નિરાશા થઇ હતી તે બધું લખીને વર્ણવી શકાય એમ નથી. પણ એ આખરના પ્રસંગે અમારા મનમાં એક વાતનો સંતોષ હતો. અમે મરવાના હતા એ દેખીતું હતું પણ અમે ઉચ્ચ તત્વ અને ઉચ્ચ હેતુને માટે અમારા પ્રાણની આહુતિ આપતાં હતા. હિંદુસ્થાનના—માતૃભૂમિના કલ્યાણને માટે અમે સ્વદેશત્યાગ કર્યો હતો. હિંદુસ્થાનને ખાતરજ અમારે મરવાનો વારો આવ્યો હતો, પ્રાણ સમર્પણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો!

અમારા ઇસ્લામી ભાઇઓ બિચારા પોતાનાં આંસુથી પૃથ્વી

પર અભિષેક કરતા હતા. ડુસકે ડુસકે રડતા હતા પણ હવે બધું નકામું હતું. હવે રડવાનો કાંઇ અર્થજ ન હતો.

તોપના ગોળા

એટલામાં—અમારા વધનો આખરનો સંદેશો આવી પહોંચતા પહેલાં—એક અદ્‌ભુત ચમત્કાર બન્યો. અને તેનાથી આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. મોતને બદલે અમારે ભાગે દાસત્વ આવ્યું. એકદમ એક ભયંકર તોપનો ગોળો અમારી નજીકથી એક ફર્લોંગ પર આવીને ફાટ્યો. તે કોણે ફેંક્યો હશે, આ યોજના કોણે કરી હશે, એમ કરવામાં શો ઉદ્દેશ હશે—એવા સેંકડો પ્રશ્ન અમારા મનમાં ઉદ્‌ભવ્યા. અમને એ કોઇક અલૌકિક ચમત્કારજ લાગ્યો. તે ગોળો બોલ્શેવિકોએ અમને છોડવવાજ ફેંક્યો હશે? એમ અમે બબડતા હતા એટલામાં બીજો એક ગોળો અમારી થોડેક છેટે આવીને ફાટ્યો. અમારા મોતનો પેગામ લઈ આવનાર હજી રસ્તામાંજ હતો. બે ગોળા ફૂટતાંજ કલાન્તરોના હૃદયમાં એકદમ ધાસ્કો પડ્યો. તેમને શત્રુની ધાસ્તી લાગી. મારાઓના હાથમાંની બંદુકો અને શસ્ત્રો નીચે પડી ગયાં. તેઓ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. જીવ કોને વહાલો ન હોય? અમારી મોતની શિક્ષા ટળી. અને અમને ૬૦ વિરુદ્ધ ૪૦ મતે ગુલામ કરવાનું ઠર્યું. મોતનો હુકમ ફેરવવામાં આવ્યો. પણ તે ચમત્કાર થયો કેવી રીતે? પછી અમારા સમજવામાં આવ્યું કે એક સોવિએટ સ્ટીમર પાસેના રસ્તે થઇ જતી હતી. તેણે દૂરથી કલાન્તરોની ટોળી જોતાંજ તેમને નસાડી મૂકવાને માટે સ્ટીમર પરથી તે ગોળા છોડ્યા હતા. અમારી હાલત સંબંધી ખરી વસ્તુ સ્થિતિની તો તે લોકોને બીલકુલ ખબર નહતી.

ગુલામ બન્યા

અમને ગુલામ કરવા સંબંધી ૬૦ વિરુદ્ધ ૪૦ મતે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. ગોળાના તોફાન પછી કેટલાક વખત સુધી અમે ગોટાળા-

માંજ રહ્યા. ત્યાર પછી જેમ ચોર લોકો પોતાની અંદર અંદર લૂંટની વહેંચણુ કરે છે તે પ્રમાણે કઝાન્તરોએ અમારી અંદર અંદર વહેંચણી કરી લીધી. અત્યાર સુધી જો કે અમારા હાથ પગમાં બેડીઓ નાંખવા છતાં અમને એકઠા રાખવામાં આવ્યા હતા. પણ હવે તે સુખ અમારા કમનસીબે છીનવી લેવામાં આવ્યું. કારણ કે હવે અમે ગુલામ હતા, એટલે પોતપોતાના નસીબ પ્રમાણે સારા માઠા માલીકના પાલવે પડ્યા. કોઈ ને નિર્દય પત્થર જેવા હૃદયનો તુર્કોમન માલીક મળ્યો, તો કોઇને કંઈક દયાળુ—એટલોજ ફેર—બાકી બધાની દશા તો એકજ હતી.

હું અને અમૃતસરનો એક પંજાબી યુવાન, (જે હાલ રોમમાં છે તે) અમે બે જણા એક પર્શીયન ભાષા જાણનાર મુલ્લાંના હાથમાં પડ્યા; તેણે અમારા પ્રત્યે કંઈક વિચારપૂર્વક વર્તન ચલાવ્યું. પણ વિચારપૂર્વક એટલે કાંઇ અમારી હાથકડીઓ અને પગની બેડીઓ તૂટી ન હતી. ૨૪ કલાક અમે બેડીઓમાં જકડાયલા જ રહેતા. તે મુલ્લાંના ઘરની ચાર દિવાલોની બહારના પ્રદેશની અમને કાંઇજ ખબર નહતી. રાતને વખતે એકેકને છૂટો કરી બે એના પગને એકઠા બાંધી રાખવામાં આવતા. જેથી પાસું ફેરવતાં બંનેની કમ્મરોની ખેંચાતાણુ થતી.

ન્યાયી તુર્કોમન

તુર્કોમનો એટલી એક વાતમાં ન્યાયશીલ હતા, કે તેઓ જે કાંઇ ખોરાક ખાતા તેજ અમને આપતા. અમને ધર્મશાળામાં ભેગા રહેતાં જે દુઃખ થયું ન હતું તે આ નવીન એકાંતવાસમાં થયું. આ એકાંત સ્થિતિમાં અમારી જિંદગી અમને તદન ઉદાસ અને કંટાળાભરેલી લાગી. એક દિવસ રાત્રે અમે અકસ્માત્ એક ભયંકર અવાજ સાંભળ્યો; અને તે સાથેજ આખું આકાશ એકદમ ઝળાંહળાં થઈ ગયું. તે જોતાં મારા પંજાબી મિત્રને એવો

આનંદ થયો કે તે દબાવી રાખતાં તેને ઘણુંજ મુશ્કેલ પડ્યું. આપણે હવે મુક્ત થઇશું એમ લાગતાં તે ખુશ ખબર પોતાના મિત્રોને કહેવાને તલપાપડ થઇ રહ્યો. પણ મેં તેને તેમ કરવા ના પાડી. બીજે દિવસે અમારા માલીકનું મોં ઘણું ઉતરી ગયેલું લાગ્યું. તે કોઇક અણધાર્યા સંકટમાં આવી પડતાં ત્રાસી ગયેલો જણાતો હતો. બધા માલીકો શું બોલતા હતા તે અમને સમજાયું નહિ પણ તેમની એકંદર હીલચાલ પરથી તેમના પર કોઇક દારૂણ સંકટ આવી પડ્યું હશે એવો અમે તર્ક કર્યો અને તે આખરે સાચો ઠર્યો. તે ભયંકર સંકટથી મારા મનની સ્થિતિ પણ વિલક્ષણ થઇ ગઈ.

છૂટકારો

બે દિવસ તે બોંબ ગોળાનો ધોધમાર વરસાદ શહેર પર ચાલુ રહ્યો. આખરે અમારા બધા માલીકો ગામ ખાલી કરી અમને અમારા નસીબ પર નાંખી ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે તેમણે અમારા પગની બેડીઓ તોડી નાખી અને હાથકડીમાંથી અમને છૂટા કર્યા. પછી તો—અહા સ્વતંત્રતા ! તારો કેવો અદ્‌ભુત પ્રભાવ ! એક દિવસ અમે ગુલામ તરીકે રેતાળ રણમાંથી દોડતા હતા; તો બીજે દિવસે અમે પાણીમાં જલ સમાધિ લેતા હતા; અને ત્રીજે દિવસે અમારાં મસ્તક અમારાં ધડ પરથી જુદાં થવાનાં હતાં ! પણ સ્વતંત્રતા! તેં કેટલો ચમત્કાર કર્યો ! અમે તે બધી યમયાતના, ને કષ્ટ ભૂલી ગયા. તારાં દર્શનથી અમારી ગુલામી હાલતમાં કેટલો બધો ફેર પડી ગયો !

સત્તરના સત્તાવન

તે શહેરના રસ્તાઓ પર થઈને ગુલામ તરીકે નીકળવા સ્થિતિમાંથી આજ અમે મુક્ત થયા. અમને ફાવે ત્યાં જવાની પરવાનગી મળી. આ વખતે અમે માત્ર બે જણાજ હતા. પણ કેટલીક-વાર પછી બીજા પણ કેટલાક જણ આવી પહોંચ્યા. સૂર્યાસ્તના

સુમારે અમે પંદર જણા હતા તે રાત સુધીમાં સત્તાવન થયા.

એક વાર અમે બધા મુક્ત હતા; એક વાર અમને મોતની શિક્ષા થઈ હતી; પણ આજે પાછા અમે બધાજ મુક્ત થયા. ભાગ્યચક્ર ફરવા માંડે છે એટલે તે કેટલા વેગથી ફરે છે, કેટલી બધી ઉથલ પાથલ કરે છે! હે દૈવગતિ, તને નમસ્કાર છે.

ત્રીજો હુકમ આવ્યો તે વખતે અમારી આશાના અંકુર બળીને સાફ થઈ ગયા હતા. અમારાં જીવનનો અંત આવ્યો હતો. અમારામાં કેટલાક પરદેશ જઈ લશ્કરના સેનાપતિ થવાની, કર્નલ થવાની મોટી આશા રાખીને ઘેરથી નીકળ્યા હતા. કેટલાકને મોટા રાજદ્વારી પુરુષ થવાની ઇચ્છા હતી; અને કેટલાકે એવું જાહેર કરીને ઘર છોડ્યું હતું કે હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર ન થાય તો ભલે, પણ અમે તો સ્વતંત્ર થઇશું.

અમે સત્તાવન જણે તે સ્વતંત્રતાની પ્રથમ રાત્રિ એક વિસ્તીર્ણ ઘુમટ આકારવાળી ઝુંપડીમાં વીતાડી. તે રાત અમને ઉંઘ આવી નહિ. સ્વાતંત્ર્ય સુખનો આનંદ થયો હતો ત્યાં ઉંઘ કેવી? રાત કેવી? અમારા કાન આગળથી સુસવાટ કરતી બંદુકની ગોળીઓ જતી હતી. કારણ કે હુમલો કરનારા શત્રુઓને લાગતું હતું કે શહેરના કેટલાક લોક હજી આ ઝુંપડીમાં ભરાઇ બેઠા હશે.

આખરે અમારી આશાનું રમણીય પ્રભાત ખીલી નીકળ્યું.

કિર્કીનો કિલ્લો

અમારા હૃદયરૂપી આકાશમાં સૂર્યનો ઉદય થયો. જો કે અમને કિલિફ પછી આગળ કિર્કી આવતું હોવાનું માલૂમ હતું, તો પણ તેની ચોક્કસ દિશા ખબર નહતી. તેથી અમે ભારે ગુંચવણમાં પડ્યા. નકશા વિના દિશા નક્કી કરવાનું કામ ઘણું કઠિન હતું; અમારી પાસે નકશો ન હોવાથી અમે ઘણી કલ્પનાઓ અને અટકળ બાંધી. વાયવ્ય દિશા તરફ જવાનું ઠરાવ્યું. શાંતિસૂચક સફેદ વાવટો

એક લાકડીએ બાંધી અમે તે ઉંચો કર્યો અને ચાલવા માંડ્યું. લગભગ આઠ માઇલ રેતીના રણમાં થઇને અમારી ટુકડી કુચ કરી ગયા પછી અમને દૂર એક કિલ્લો જણાયો. તે ઓકસસ નદીના કિનારા પર આવેલો કિર્કીનો કિલ્લો હતો. જેમ જેમ અમે નજીક જવા લાગ્યા તેમ તેમ કિલ્લાની કિનારી પર લાલ વાવટા અને લાંબી તોપો અમને જણાવા લાગી. અમે નજીક જઇ પહોંચતાંજ કિલ્લા પરના કેટલાક સીપાહીઓ નીચે આવ્યા. અને અમને "કયા રાષ્ટ્રના છો? તમારો હેતુ શો છે?" વગેરે પૂછીને તપાસ કરી. અમને રૂશિયન નહિ આવડતું હોવાથી અમારામાં જે રૂશિયન જાણનારો તુર્ક હતો તેણે દુભાષિયાનું કામ કર્યું. તેણે અમારી અથથી ઇતિ સુધી સર્વ હકીકત કહી. અફઘાનિસ્થાનથી ટિરમિઝ, ટિરમિઝથી કિલિફ, તુર્કોમનના સકંજામાં, ત્યાંથી વધસ્થાન તરફ, અને ત્યાંથી અહીં એમ બધાએ જવાબ આપ્યો.

સોવિયેટના મેમાન

અમારા સંબંધી એથી વિશેષ પુરાવાની કિંવા ખાત્રીની તેમને જરૂર ન લાગી. તેમણે અમને અંદર લીધા. અમને રહેવાને માટે બે ખંડ ખાલી કરી આપવામાં આવ્યા; અને ખોરાક પણ ટિરમિઝમાં જે આપવામાં આવતો હતો તેજ ત્યાં પણ આપવામાં આવ્યો. તુર્કોમનના પંજામાંથી છૂટ્યા પછી અમને થયેલા આનંદની કલ્પના ઘણા થોડાનેજ આવશે. હવે અમે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થયા. રૂશિયાના નાગરિકોના જેટલાજ હક અમે ભોગવતા હતા. અહા! પેસિફિકથી બાલ્ટિક સુધી, અને અફઘાનિસ્થાન—ઇરાનની સરહદ સુધી—આર્કટિક સમુદ્ર સુધી પ્રસરેલાં વિશાળ લોકસત્તાક સામ્રાજ્યના અમે એક વાર ફરીથી મેમાન થયા. અમારૂં કેવું સદ્‌ભાગ્ય! અમે કૃતકૃત્ય થયા. ફરીથી એક વાર અમને ભરપૂર લાપુલકા ખાવાને મળ્યા. ઉપરાંત ખિલાબ, માખણ અને મેવામીઠાઇ પણ યથેચ્છ

મળ્યાં. જ્યાં ત્યાં આનંદ ઉભરાઈ ગયો. તે સ્થળે આશા અને આનંદનું સામ્રાજ્ય હતું. જ્યાં જ્યાં નજર ફેંકીએ ત્યાં ત્યાં ચૈતન્ય જણાતું હતું. તે આનંદ અને આશાનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

સોવિયેટના પ્રમુખ અને તેના બીજા મોટા મોટા અમલદારો અમને રોજ વારાફરતી મુલાકાતો આપતા હતા. અને દરેક મુલાકાત વખતે માર્ચ અને અક્ટોબરમાં થયેલી ક્રાંતિ સંબંધી તે અમને કેટલીયે વાતો કહેતા. અમે જાણે અમારા ઘરમાંજ હોઇએ એમ લાગ્યું. તેઓએ અમારી સાથે પોતાના કુટુમ્બીઓની માફક વર્તન ચલાવ્યું. મળવા આવનારાઓ ઘણા હતા. એટલે અમે એક અઠવાડીઆ સુધી અમારા મુકામમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ. જેમ જેમ અમે ફારેગ થવા લાગ્યા અને હોંશિયારી આવતાં તાજા થવા લાગ્યા તેમ તેમ અમે શહેરમાં હરવા ફરવા માંડ્યું. તુર્કોમનોની ધાસ્તી હવે અમારામાંથી તદ્દન નીકળી ગઈ હતી.

કિર્કી ટિરમિઝ કરતાં બહુ મોટું શહેર છે. શહેરની રચના બહુ સુંદર છે. સીપાઇઓ અને અમલદારોના પોશાક ટિરમિઝના લશ્કરી સીપાઇઓના પોશાક કરતાં અમને સારા લાગ્યા. શહેરમાં યહુદી અને બુખારી લોકોની વસ્તી વધારે જણાતી હતી. રૂશિયનોની સંખ્યા બહુજ થોડી હતી. ઘરો અને કચેરીઓ ઠીક ઠીક બાંધેલાં હતાં. તેમાં સરસામાન ભરચક હતો. તેની સ્વચ્છતા પણ વખાણવા લાયક હતી. નવીન રાજ્યવ્યવસ્થાથી લોકો ઘણા રાજી હતા. આજ કાલ સુધરેલા શહેરોની માફક અહીં મોટરો વધારે જણાતી નહતી પણ ઘોડાગાડીઓ ઘણી હતી.

સોવિયેટ એટલે-

કિર્કી ગયા પછી સોવિયેટ શબ્દનો અર્થ પંચાયત થાય છે એ અમે પહેલીજ વાર જાણ્યું. એક બુખારીએ તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરી કહ્યું કે સોવિયેટ પદ્ધતિમાં શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ટ

સર્વ જાતિના લોકોને સરખોજ મતાધિકાર છે અને તે બંનેનો મત તેજ સોવિયેટનો મત હોય છે. કોઈક કુટુંબના નાના ભાઇનો જે હક, જે અધિકાર હોય તેજ હક અને તેજ અધિકાર સોવિયેટ પદ્ધતિમાં સર્વને મળે છે. નાના ભાઇનો જેટલો અધિકાર તેટલોજ મોટા ભાઇનો અધિકાર ! મોટા જેટલો મિલકતનો વારસ તેટલોજ નાનો ભાઇ પણ વારસ ઠરતો હોવાથી તેને યોગ્ય રસ્તે ચડાવવાની જવાબદારી મોટા ભાઈ પર આવે છે. તે તેનાથી ટાળી શકાતી નથી. સોવિયેટ પદ્ધતિમાં પણ તેમજ હોય છે. સોવિયેટ પદ્ધતિમાં તદ્દન છેલ્લા દરજ્જાના માણસને પણ તેનો પ્રમાણસર હિસ્સો બરાબર મળી શકે છે. આ પદ્ધતિ કામગાર લોકોને ઘણીજ ગમે છે. કારણ કે તેમાં તેને પોતાનું ભાગ્યચક્ર ફેરવવાની સંપૂર્ણ તક મળે છે. સોવિયેટ પદ્ધતિમાં સર્વને—એટલે અઢાર વર્ષનાં સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોને મત આપવાનો હક્ક હોય છે. તેમાં જાતિનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. મગજ શક્તિનું કામ કરનાર તેમજ શારીરિક કામ કરનાર ખેડુત અથવા કામગાર એ બધા મળીનેજ સરકાર થાય છે. લોકોની અંદર અંદર ફાવે તેટલી તકરારો હોય તો પણ તે પદ્ધતિ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે મજબૂત બને છે.

[કિર્કીમાં આવ્યાને એક અઠવાડીઉં થયા પછી જે લોકો પાછળ રહી ગયા હતા તે આવી પહોંચ્યા.

છો-તેર થયા અત્યાર સુધી અમે સત્તાવન હતા પણ ઓગણીસ માણસ વધારે આવવાથી અમે ૭૬ થયા. છતાં હજી ચાર જણ ખૂટતા હતા. તેમના માટે અમને ઘણી ચિંતા થઈ; પણ પછી તુર્તજ અમને સમજાયું કે તે ચારમાંથી બે જણને હુકમતનું અપમાન કરી ઉદ્ધતાઈ કરવા માટે તુર્કોમનોએ ઠાર માર્યા હતા અને બાકીના બે અફઘાનિસ્થાન પાછા ઉપડી ગયા હતા.

તુર્કોમનોએ કરેલા પ્રપંચથી અમારા ધર્મઘેલાભાઈઓનાં મન બદલાયાં હશે, અને તેમના મત અમારા મતને મળતા થયા હશે એમ કેટલાક દિવસ અમને લાગ્યું. પણ પાછળથી અમારી એ માન્યતા ખોટી ઠરી. હજી પણ તેમનાં મન પહેલાંના જેવાંજ હતાં. તેમાં કાંઇક ફેરફાર થયો ન હતો. સંમતિ જણાતી હતી તે માત્ર ઉપર ઉપરનીજ હતી, અને તે તુર્કોમનોના હીચકારા વર્તનને લીધેજ તાત્કાલિક બદલાયલી હતી; કાયમની ન હતી. જ્યારે જોઇએ ત્યારે તે કોઈ પણ ગેલેરીમાં, કિંવા ખૂણામાં બેસી કુસકા ખાંડતા. અમારાથી દરેક વાત છાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા; એ બાબતમાં એ લોકો બહુ હોંશીઆર હતા. એક વાર એવી સ્થિતિમાં તે ગુપ્ત વાતો કરતા હતા તે વખતે અમારો એક માણસ ત્યાં જઈ ચડ્યો; પણ તેને તેઓએ બળાત્કારે ધક્કા મારી બહાર કાઢ્યો. તે વખતે તેઓએ જરા પણ શિષ્ટાચાર કે વિવેક જાળવ્યો નહિ. એટલો તેમની વૃત્તિમાં ફેર પડી ગયો હતો.

કારસ્થાન

અત્યાર સુધી કિર્ગીના અમલદારો અમારી સાથે ઘણા સન્માનથી વર્તતા હતા. પણ તેમનો આભાર માનવાનું બાજુએ મૂકી અમારા પેન ઇસ્લામી ભાઇઓએ ઉલટું બેતરફી વર્તન શરૂ કર્યું. પ્રમુખ પાસે જઈ તુર્કસ્થાન જવાની પોતાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરી આપવા માટે તેમણે તેને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે "અમારે મૂળે રશિયા આવવાનુંજ ન હતું. અમારે તો તુર્કસ્થાન જવું હતું. અને હજી પણ અમારે ત્યાંજ જવાનું છે. માટે તેની વ્યવસ્થા કરી આપો." તે સાંભળતાંજ પ્રમુખ આશ્ચર્યચકિત થયો. અમારા મિત્રોએ અમને કાંઇજ ન જણાવતાં આ પ્રમાણે કારસ્થાન ચલાવ્યું હતું: કારણ કે માલૂમ પડતાંજ અમે તેમના માર્ગમાં આડા આવીશું એવો તેમને ડર લાગતો હતો. પણ તેઓ પ્રમુખ પાસે ગયા તે

અને કહેશો તે દિવસે ચાલ્યા જઈશું; ભલે, તમારું કહેવું અમને કબૂલ હશે તોપણ અમારા બીજા પક્ષના ભાઈઓ તે માનવાના નથી."

મિત્રનું મોત

આગળ જતાં થોડા દિવસ તુર્કોમનોએ ફરીથી તે શહેર પર ઘેરો ઘાલ્યો. જે અફઘાન સિપાહી અમારી પાસે રોજ આવતો હતો તે બે દિવસ બિલકુલ આવ્યો નહિ પરંતુ બીજા બે દિવસ પછી એક દિવસ તેનું મુડદું ઘોડા પર નાંખી લઈ જતાં અમારા જોવામાં આવ્યું. તે જોતાંજ અમારા મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે સન્મિત્રના મરણ માટે દિલગીરી બતાવવા અમે પ્રમુખ પાસે ગયા. તે વખતે અમારા મિત્રો પકડી આણેલા ચોરની માફક ગામમાં ભટકતા હતા. તેમણે આ દુઃખદ બનાવ તરફ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ.

તુર્કોમનનો હલ્લો.

અમે પ્રમુખ પાસે ગયા ત્યારે તે પોતાના મંત્રીમંડળ અને લશ્કરી અમલદારો સાથે કાંઈક મસલત કરવામાં ગુંથાયા હતા; છતાં તેણે અમારું સ્વાગત કર્યું, તે આકસ્મિક પ્રસંગથી તેનું મન પણ ઉદાસ થઈ ગયું હતું. તુર્કોમનો પર તેને ઘણી ચીડ ચડી. અમે તેને કહ્યું "અમારી મદદ તમને જોઈએ તો તે આપવા અમે તૈયાર છીએ." આ સાંભળી પ્રમુખ બહુ રાજી થયા. અમારા પર વિશ્વાસ બેસતાં તેણે અમને ખરી વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી. તેના બોલવા ઉપરથી એમ સમજાયું કે "તુર્કોમનોના ટોળાએ શહેર પર ફરીથી ચડાઈ કરવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. કિલ્લાની બાજુએ ૫૦૦૦ માણસ છે અને સામે કાંઠે ૩૦૦૦ છાવણી નાંખી પડ્યા છે. આ બાજુના માણસો તરફથી સંકેત થતાંજ તે હોડીઓ છોડી શહેર પર હલ્લો કરશે. કિલ્લા પર રશિયન અને બુખારી સીપાઈઓની ગણત્રી થતાં તેમની સંખ્યા ૩૦૦૦ જેટલી માલુમ પડી. શહેર વસ્તીમાં ઘણું મોટું છે. વસ્તી ૨૦૦૧

તે આવ્યાં; પણ આવીને તેમણે અમને ઉલટા ધમકાવવા માંડ્યા. તેઓ ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યા. તેમાંના એક લાહોરના મુલ્લાંજી હતા. તેણે અમને કાફિરનું ઉપનામ આપ્યું; અને તુર્ત તે ઉદ્‌ગાર તેમના પક્ષના બધા જણે ઝીલી લીધો. તેમની આવી ધમકી અમારાથી સહન થઈ નહિ. જેથી અમે તેમને આહ્‌વાન આપ્યું કે તમારામાં પાણી હોય તો અમારી સાથે દ્વન્દ્વ યુદ્ધ કરો. પણ તેમ કરવાની તેમણે ના પાડી. અને કહ્યું "અમને તરવારો આપો એટલે મુજાહિદની માફક અમે રમીશું. અમે તૈયાર છીએ પણ અમારી પાસે હથિયાર નથી એટલે નિરૂપાય છીએ!"

પરંતુ આ બધું માત્ર મોંઢે બોલવાનુંજ હતું. તેઓ કાર્ય કરવામાં જલદીથી પાછા હટી ગયા.

પ્રમુખની મુલાકાત

બીજે દિવસે પ્રમુખે અમને બોલાવવા મોકલ્યું; અને અમે જતાંજ તેમણે કહ્યું, "તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી દો." અમે તેમને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે અમારે ટર્કી બીલકુલ જવું નથી. તેણે અમને નમ્રતાથી હાથ જોડી અમારા ભાઇઓને વિનવવા કહ્યું કે "તુર્કસ્થાન જવાનો પરવાનો આપવાનું મારા હાથમાં નથી. તે મારા અધિકાર બહારની વાત છે. માત્ર તુર્કસ્થાનની રાષ્ટ્રીય સરકારની રાજધાની તાશકંદ સુધી જવાની પરવાનગી તમને જરૂર મળશે. માટે જો તમારી તેવીજ ઇચ્છા હોય તો પહેલીજ જતી બોટમાં તમને રવાના કરી દઇશું. અમને તેમાં કાંઈ હરકત નથી. તે માટે અમે તમને વચન આપીએ છીએ."

આ સાંભળી અમે જણાવ્યું. "સાહેબ, હજી ચોતરફ શાંતિ થઇ નથી. ક્રાન્તિના વિરોધીઓના ટોળાંથી દેશ ઘેરાયલો છે. અમારા જાનમાલ સલામત નથી. માટે અમારા પક્ષની ખાત્રી આપી અમે એમ કહીએ છીએ કે તમે કહેશો તેટલા દિવસ અમે આહીં રહીશું

અને કહેશો તે દિવસે ચાલ્યા જઈશું; ભલે, તમારૂં કહેવું અમને કબૂલ હશે તોપણ અમારા બીજા પક્ષના ભાઈઓ તે માનવાના નથી.”

મિત્રનું મોત

આગળ જતાં થોડા દિવસ તુર્કોમનોએ ફરીથી તે શહેર પર ઘેરો ઘાલ્યો. જે અફઘાન સિપાહી અમારી પાસે રોજ આવતો હતો તે બે દિવસ બિલકુલ આવ્યો નહિ પરંતુ બીજા બે દિવસ પછી એક દિવસ તેનું મુડદું ઘોડા પર નાંખી લઈ જતાં અમારા જોવામાં આવ્યું. તે જોતાંજ અમારા મનમાં ધ્રાસ્કો પડયો. તે સન્મિત્રના મરણ માટે દિલગીરી બતાવવા અમે પ્રમુખ પાસે ગયા. તે વખતે અમારા મિત્રો પકડી આણેલા ચોરની માફક ગામમાં ભટકતા હતા. તેમણે આ દુ:ખદ બનાવ તરફ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ.

તુર્કોમનનો હલ્લો

અમે પ્રમુખ પાસે ગયા ત્યારે તે પોતાના મંત્રીમંડળ અને લશ્કરી અમલદારો સાથે કાંઈક મસલત કરવામાં ગુંથાયા હતા; છતાં તેણે અમારૂં સ્વાગત કર્યું, તે આકસ્મિક પ્રસંગથી તેનું મન પણ ઉદાસ થઈ ગયું હતું. તુર્કોમનો પર તેને ઘણી ચીડ ચડી. અમે તેને કહ્યું “અમારી મદદ તમને જોઈએ તો તે આપવા અમે તૈયાર છીએ.” આ સાંભળી પ્રમુખ બહુ રાજી થયા. અમારા પર વિશ્વાસ બેસતાં તેણે અમને ખરી વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી. તેના બોલવા ઉપરથી એમ સમજાયું કે “તુર્કોમનોના ટોળાએ શહેર પર ફરીથી ચડાઈ કરવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. કિલ્લાની બાજુએ ૫૦૦૦ માણસ છે અને સામે કાંઠે ૩૦૦૦ છાવણી નાંખી પડ્યા છે. આ બાજુના માણસો તરફથી સંકેત થતાંજ તે હોડીઓ છોડી શહેર પર હલ્લો કરશે. કિલ્લા પર રશિયન અને બુખારી સીપાઈઓની ગણત્રી થતાં તેમની સંખ્યા ૩૦૦૦ જેટલી માલુમ પડી. શહેર વસ્તીમાં ઘણું મોટું છે. વસ્તી ૨૦૦૦

છે., પણ લોકોમાં એ પક્ષ છે. કારણ ગામમાં મુલ્લા અને તેના હાથ નીચેના માણસો બુખારીઓના અમીર વતી ગુપ્ત રીતે ખટપટ કરે છે. તેથી લોકો તરફથી મદદની આશા રાખવી આ વખતે નકામી છે.”

ખરૂં જોતાં કેળવાયલા ૩૦૦૦ સીપાઇઓ આગળ ૮૦૦૦ તુર્કોમેન કાંઇજ હિસાબમાં ન હતા. તેમ-

યજમાનોની આફત

નાથી ટકી શકાય એમ ન હતું. તુર્કોમનોના આઠ હજાર સીપાઇઓ એ કાંઈ લશ્કર ન હતું. તે બજારમાં રખડતા કિંવા લૂંટારા માણસોનો સમુદાય હતો. ધર્મભાવનાથી ઘેલા થતાં શહેર પર તૂટી પડીને કિલ્લા સહિત આખું શહેર તેમણે કયારનું ઉજજડ કરી નાંખ્યું હોત. પણ કવાયત શીખેલા લશ્કર આગળ અને લાંબી તોપો આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. સીપાઇઓથી ૫૦૦૦ ના લશ્કર સામે લડી કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું એ સહજ વાત હતી પણ મુખ્ય સવાલ એ હતો કે નદીની પેલી બાજુના લશ્કર સામે શી રીતે થવું ? એ પ્રશ્ન લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્વનો હતો. તેનાથી સૌ ગુંચવણમાં પડી ગયા. સેનાપતિની ખરી કુશળતા અહીંજ હતી. આ વખતે કરેલી યોજના જો નિષ્ફળ નીવડે તો આખા લશ્કરનું તેમજ અમારૂં મોત નક્કીજ હતું. પણ ત્યારે રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? અમે તો માત્ર ૩૬ જણ હતા. અને અમારી યુદ્ધ કુશળતા એટલે કાંઇજ નહિ ! આટલા મોટા લશ્કર સામે અમારો શો પત્તો લાગવાનો હતો ? પણ એ વિના બીજો માર્ગ પણ રહ્યો ન હતો. કાં તો લઢવા તૈયાર થઈ મોતનો સ્વીકાર કરીએ, કયાં તો તુર્કોમનો શહેર પર હુમલો કરી જે યાદવાસ્થળી કરે, શહેરીઓના જે નિર્દય હાલ કરે તે ખુલ્લી આંખે મૂગા મૂગા જોયા કરીએ ને પ્રસંગ આવે તેવા હાલ જાતે ભોગવવા તૈયાર રહીએ, એ બે માર્ગ હતા. પણ તેમના હાથમાં

પડવું એટલે મોતના હાથમાંજ પડવા જેવું હતું. પછી છૂટકો થવો શક્ય ન હતો. ત્યારે કરવું શું ?

સ્વતંત્રતાને ખાતર

બુખારી લોકોના ધ્યેય માટે, તેમના રક્ષણ માટે, તેમની કાર્યસિદ્ધિ માટે લડવું એટલે પૃથ્વીના પડ પર રહેતા સ્વાતંત્ર્યવાદી લોકોને માટેજ લડવાનું હતુંને? દૈવયોગે તે ભૂમિમાં અમે આવી ચડયા. ત્યાંના લોકોએ અમારા પ્રત્યે ભાઇચારાનું વર્તન ચલાવ્યું, તો પછી તેમના દુઃખમાં ભાગીદાર થવું એ અમારૂં કર્તવ્યજ હતું. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અમે એક લશ્કરી ટુકડી બનાવી. અને લોહીની છેવટની સેર ફુટતા સુધી તુર્કોમનો સામે લડવાને અમે તૈયાર છીએ એમ પ્રમુખને જાહેર કર્યું. તે સાંભળી તેમને અવર્ણનીય આનંદ થયો. અમારી બોલ્શેવિકો સંબંધી વાતો સાંભળીને અને અમારો પોશાક જોઇને રશિયન લોકોને ઘણો સંતોષ થયો. અમારા ઉત્સાહ અને લાગણીથી તેમના મન પર ઘણી અસર થઈ. તેમને લાગ્યું કે આપણે એકલાજ નથી. આપણી મદદમાં બીજા લોકો પણ છે.

નદી આગળના પ્રદેશથી પાંચ માઇલ સુધી રક્ષણ કરવાની જવાબદારી અમે ઉત્સાહથી અમારા પર લીધી. અમારી સંખ્યા તદ્દન થોડી એટલે છત્રીસની હતી. પણ ઉત્સાહ અને હોંસથી અમે તે લશ્કર કરતાં પણ જબરા થઇને બેઠા. દુર્જેય બની રહ્યા. અસંખ્ય લોકોની સામે થવાની જાણે તે વખતે અમારામાં શક્તિ આવી ગઈ. અમને આપવામાં આવેલી બંદુકો અને રીવોલ્વરો લઇને અમે પાછા મુકામે આવ્યા. જે કાંઈ થોડો સામાન અમારી સાથે હતો તેને ફેરવવા માંડ્યો. કારણ કે અમારે રણક્ષેત્ર પર જવાનું હતું.

અમે જ્યારે વ્યવસ્થિત રીતે રાઈફલો ખભે મૂકી બરાકોમાં

ખરે વખત

પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અમારા તરફ જોઈ અનાતોલિયાના ભાઇઓ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું "જુઓ, જુઓ આ છત્રીસ જણા ૩૦૦૦ માણસની સામે લડવા જાય છે. બહાદુરો ! તમારો જય થાવ." અમે તેમને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. અમે બહુજ શાંતિ ધારણ કરી. તેમની ટીકાનો શો જવાબ આપવો ?

પણ જતાં જતાં અમારામાંથી એક જણે બૂમ પાડી: "જે લોકો ધર્મવૃત્તિના હોય છે, જેઓ ધર્મભાવનાથી ઘેલા થયેલા હોય છે તેઓજ પ્રત્યક્ષ રણમાં ઉતરવાનો વખત આવતાં પડદા પાછળ ભરાઈ બેસે છે ! મુસલમાનો ! નિરાશ ન થશો. બોલી બતાવનારા, ઓ ધર્મિષ્ટ લોકો ! ખરો વખત આવતાં તમે નામર્દ હીજડાની માફક મોં ઢીલાં કરી બેસો છો. હિંદુસ્થાનનું—માતૃભૂમિનું કાંઈ અભિમાન હોય, અને ધર્મવૃત્તિના જેવીજ તમારી વીરવૃત્તિ પણ હોય તો અમને આવી મળો, અને હિંદુસ્થાનનું નામ રાખો. રીવોલ્વરો અને રાઈફલો તમારી રાહ જુએ છે. અમારી સાથે મળી અમારૂં બળ બમણું કરો. હિંદુસ્થાનના નામને ખાતર હિંદુસ્થાનના માનને ખાતર અમે તમને આટલું કહીએ છીએ."

તેઓએ અમારા બોલવાને હસી કાઢ્યું. તેમને ૩૬ વિરુદ્ધ ૩૦૦૦ હજારની કલ્પના બહુ હાસ્યજનક લાગી. તેમણે કહ્યું "અમારે હિંદુસ્થાનની શી પડી છે ? હિંદુસ્થાન સાથે અમારે શો સંબંધ છે ?"

બે ટુકડી

અમે અમારો સામાન લીધો અને નદી કિનારા પરના રણક્ષેત્રમાં મોરચાની દિશામાં નીકળી રસ્તામાં લશ્કરી ઢાઢથી ચાલતા હતા તે વખતે અમને કેટલો આનંદ થતો હતો ! ત્યાં જઈ પહોંચતાંજ અમે અમારી બે ટુકડીઓ બનાવી. એક ટુકડીએ જુના

કિલ્લા તરફનો ભાગ તાબામાં લીધો. અને બીજી ટુકડીએ નદી કાંઠાનો હવાલો લીધો. દરેકની લાયકી પ્રમાણે તેને કામ સોંપવામાં આવ્યું. ટુકડીના સેનાપતિ તરીકે બે લાયક માણસોની તેજ વખતે પસંદગી કરવામાં આવી; અને તેમના પર પણ એક મુખ્ય અધિકારી નીમ્યો. તે અમારો નેતાજ હતો. તે ત્રણે અમલદારોએ પોતાનું સઘળું સામર્થ્ય ખરચી પોતાની બહાદુરી, અને ચાલાકી બતાવવાની જરૂર હતી. તેમની હોંશિયારીની આ વખતે સાચી પરીક્ષા હતી. વળી સિપાઇઓએ પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની જરૂર હતી. કામગીરી પર ન હોઇએ તે વખતે અમે અમારી રસોઈ કરી લેતા, અને બાકીના વખતમાં હથિયારો સાફસુફ કરતા. અહા! એ પ્રસંગ કેટલો ભાગ્યશાળી હતો! તે વખતે ચોવીસ કલાકમાં અમને ચાર કલાકથી વધારે ઉંઘ ભાગ્યેજ મળતી. ખરેખર ખુદ નેપોલિયનને પણ અમારા આ કાર્યની અદેખાઈ આવ્યા વિના ન રહેત!

સુદાના ગુપ્ત કાગળ

કોઇક વખત આખી રાત ગોળીબાર ચાલુ રહેતા, સમસમાટ કરતી ગોળીઓ અમારા કાન આગળથી નીકળી જતી. બે વાર હું અને ત્રણ વાર બીજો એક સીપાઇ—અમે બંને પહેરો ભરતા હતા તે વખતે ગોળીના મારથી સારા નસીબે બચી ગયા. ખાઇમાં દબાઇને ભરાઈ બેસવા જેટલુંજ પહેરો ભરવાનું પણ જરૂરનું હતું; કારણ કે શહેરના સામાપક્ષના બળવાખોરો અને પેલી તરફના ૩૦૦૦ તુર્કોમન વચ્ચે તે વખતે ગુપ્ત વ્યવહાર ચાલતો હતો. તે એકએક સાથે સંબંધ જોડતા હતા. તેથી તેમના પર દેખરેખ રાખવાની જરૂર હતી; અને તે અમારો ભય બિલકુલ અકારણ ન હતો. કેમકે બે વાર બે માણસોને પકડવામાં અમે ફત્તેહમંદ નીવડ્યા હતા. એક માણસ તો હોડી છોડીને હંકારવાની તૈયારીમાં હતો તેવી સ્થિતિમાંજ પકડાઇ ગયો. તે બે માણસો પકડાયા તે વખતે તેમની

પાસેથી એ કાગળ મળી આવ્યા; અને ખરેખર તેનાજ પ્રતાપે અમે જીત્યા. તે કાગળ ખુલ્લા ન પડ્યા હોત, અને શત્રુના હાથમાં ગયા હોત તો અમારા સહ આખું શહેર નાશ પામતાં વધારે વાર ન લાગત.

મેં પકડેલો પત્ર

એ પ્રસંગ એવી રીતે બન્યો કે એક દિવસ સવારમાં હું પહેરા પર હતો તે વખતે એક હોડી આગળ કોઇ માણસ નહાવાનું બહાનું કાઢી હોડી છોડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તે હોડી આગળ ઘણી વાર સુધી ઉભો રહ્યો તેથી મને શંકા પડી. મેં મારી બંદૂક તેના પર તાકી અને મદદે બીજા માણસોને બોલાવ્યા; મેં પેલા સખસને બૂમ પાડી કહ્યું "ઉભો રહે, ત્યાંથી એક ડગલું પણ હાલ્યો તો જાનથી જઈશ." પેલાને ત્યાંથી નાસી જવાનું મન તો થયું હશે. પણ તેને દબાવી દઇ હું મારી જગ્યાએ સ્થિરજ ઉભો રહ્યો.

એટલામાં બીજો માણસ મદદે આવતાં મેં તે માણસની ઝડતી લીધી. તેની સુરવાળના ખિસામાં સંતાડેલો એક લાંબો પત્ર મળ્યો. તે તુર્કી ભાષામાં લખેલો હોવાથી અમારામાંના કોઈથી તે વાંચી શકાયો નહિ. પછી તે માણસને કેદ કરી પ્રમુખ પાસે લઈ ગયા. પત્રની હકીકત લશ્કરના એક અમલદારે પ્રમુખને વાંચી બતાવી. તુર્તજ પ્રમુખ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠયો. અને અમારી પાસે આવી અમને ઘણા આનંદથી પોતાના ખભા પર લઈ ચોમેર નાચવા લાગ્યો. તેણે અમારાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. તે આનંદના આવેશમાં આવી જઈ અમારો એક સરખો જયજયકાર કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું "મારા હિંદી મિત્રો, તમારો જય થાવ. ઇશ્વર તમને લાંબુ આયુષ્ય આપો. ક્રિમીના રક્ષકો! પરમેશ્વર તમને દીર્ઘાયુ કરો. હિંદુસ્થાનનો જય થાવ."

આનંદનું કારણ

અમે પ્રમુખના આ ચમત્કારિક વર્તનથી ઘણા આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ ગયા. તેનો અમને કાંઈજ અર્થ સમજાયો નહિ. તેને નાચવાનું મન થવા જેવું અમે શું કર્યું હતું? શું થયું હશે? ઈત્યાદિ પ્રશ્નો અમારા દરેકના મનમાં વારંવાર આવવા લાગ્યા. પ્રમુખનો આનંદ ગગનમાં માતો ન હતો. તે હર્ષથી પ્રફુ-લ્લિત થઈ દરેકને તેજ વાત કહેતો હતો. આખરે તે લશ્કરી અધિ-કારીએ તે પત્રનો અર્થ અમને સમજાવ્યો. તે સાંભળી અમે પણ અજાયબ થઇ ગયા. તે પત્ર સામા પક્ષના બંડખોરની એક ગુપ્ત ટોળી તરફથી તુર્કોમનોને મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેનો મચકુર નીચે પ્રમાણે હતો:—

"તમે ૩૦૦૦ હજાર માણસો છો. અને અહીં આશરે ૩૬ હિંદીઓજ છે. તમે બીકણ થઈ બેઠા છો, તમને ધિક્કાર છે. અરે બાયલાઓ! આ છત્રીસ હિંદીઓને તો તમે ચાંચડની માફક મસળી શકશો. તે તમને શું ભારે લાગ્યા? આવો, અહીં અમે તમને મદદ કરવાને, તમારા તરફથી લડવાને તૈયાર છીએ. ૩૬ હિંદીઓ સામે ૭૨ માણસજ મોકલો તો બસ છે. શહેર તમારૂં છે. જાડેદિસોની કતલ કરવામાં અમે તમને મદદ કરીશું. માટે આવો, જલદી આવો."

પ્રમુખના આનંદનું કારણ આ જ હતું. અમારી કર્તવ્ય-પરાયણતાથી અમને ખરો યશ મળ્યો.

બીજો પત્ર

બીજા એક પ્રસંગે અમારા સીપાઇઓએ ગુપ્ત કાગળ લઈ જતા એક માણસને પકડયો. તે બધા કાગળો લખવામાં એકજ ટોળીનો હાથ હતો, એમ પાછળથી માલૂમ પડ્યું. તે પત્રના આધારે બીજા પણ કેટલાક લોકોને પકડવામાં આવ્યા; પણ શાંતિ થતાં તેમને માફ કરી છોડી દીધા.

આવાં બે ત્રણ કારણો બનવાને લીધે અમે વધારે સાવચેત રહેવા લાગ્યા. અમારા કર્તવ્યનું અમને સાચું ભાન થયું; અને એટલી હોંશિયારી રાખવા માંડી કે કોઈ માછલું ઉછળવાથી-જો પાણીમાં અવાજ થાય તો પણ અમે નજર માંડી માંડીને જોતા.

વિજળીનો ઝબ્બકારો

એક રાત્રે તો ખરી ગમ્મત થઇ. અંધારૂં ઘોર થઇ ગયું હતું. વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો. અને થંડો પવન સુસવાટા ભેર વાતો હતો. તેના તોફાનથી નદી પણ ઘુઘુ અવાજ કરતી વહેતી હતી. કોઈ કોઇથી પરસ્પર એક શબ્દ પણ સાંભળી શકાતો ન હતો. જાણે કોઈ કાળ રાત્રિજ હોય ને! આજ એકસસ મટીને પંજશીર આવી કે શું? એવો ભાસ થતો હતો. દૂરથી કાંઇજ જણાતું ન હતું. તે વખતે અમારી ખરી કસોટીનો વખત હતો. કેમકે શત્રુને પણ તે વખતે હુમલો કરવાનો ઠીક અવસર હતો. પાણીમાં થતા દરેક અવાજની સાથે અમે બંદુકોના અવાજ કરતા. અમારા અવાજ પર અવાજ થતાં કિલ્લા પર પણ ભારે ગરબડ મચી રહી. આટલા ગોળીબાર થવાનું કારણ જાણવા માટે તે જાતેજ મુસળધાર વરસાદમાં અમારી પાસે આવવા નીકળ્યો. પણ ચોતરફ રેતી હોવાથી તેના દોડવાનો અવાજ અમને સંભળાયો નહિ. તે વખતે પહેરા પર અમે બે જણ હતા. સેનાપતિ નજીક આવતાં ઘોડાનો ટપટપાટ સંભળાયો. અમે બૂમ પાડી "Halt, ઠહરો. પરોલ—" પણ કાંઇજ જવાબ ન મળ્યો. અમે અમારી બંદુકો સરકાવી અને સામેથી આવનાર સખસ પર તાકી ઘોડા દાબતા હતા એટલામાં વિજળીનો ઝબકારો થયો; અમે તેના પ્રકાશમાં જોયું તો તે સેનાપતિ હતો. ખરેખર વિજળીથીજ એ વખતે તેનો જીવ બચ્યો. સેનાપતિ પાસે આવ્યો છતાં તેના તરફ અમે બંદુકો તાકીનેજ ઉભા રહ્યા. તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેને અમારા આ

વર્તનની કાંઈજ કલ્પના આવી નહિ; અને અમે પણ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. અમે કહ્યું "તમને અમે હૈહરો કહ્યું ત્યારે તમે કેમ બોલ્યા નહિ? અને પરોલ પૂછતાં તે કેમ કહ્યો નહિ?"

સેનાપતિએ અમારી ક્ષમા માંગી અને ખુલાસો કર્યો કે વરસાદમાં મારાથી કાંઇ સંભળાયું નહિ. તે વખતે વિજળી ન થઈ હોત તો કેટલું નુકશાન થાત? સેનાપતિએ અમને વારંવાર બાર કરવાનું કારણ પૂછતાં અમે તેને તે બાબત સમજાવી. એટલે તેનું સમાધાન થતાં તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તે દિવસે કિલ્લાને પોતાનો એક નાયક ગુમાવી બેસવાના વખત આવ્યો હતો. પણ વિજળીએ ખેર ગુજારી.

અકટોબરની આખરે

આ પ્રમાણે અમારો આખો ઓકટોબર મહિનો લશ્કરી કામમાં ગયો. એ આખો મહિનો અમે લશ્કરી સીપાઈ રહ્યા. ઓકટોબર મહિનાની આખરે કુમકનાં વહાણો આવતાં અમે અમારા કામથી છૂટા થયા. આવેલા લશ્કરે નદીને બંને કાંઠે ગોળીબારની ઝડી વરસાવી અનાજનું ભુસું ઉડાવે એમ તુર્કોમનોનો ખોડો કાઢી નાંખ્યો. તુર્કોમનો એ કાંઈ પણ અટકાવ ન કરતાં નાસવાજ માંડ્યું.

તેમનામાં ભંગાણ પડ્યું અને ભયભીત થઇ તેઓ ચાલ્યા ગયા. તે જોઇનેજ બુખારીઓની બળવાખોર કમીટીએ–રેવકોમે એક જાહેરનામું કાઢ્યું. તેમાં એમ જાહેર કર્યું કે "આ બંડમાં ભાગ લેનારને માફી આપવામાં આવે છે અને શાંતિમય જીવન ગુજારવાનું સ્વીકારવા માટે કમીટી તેમને વિનંતિ કરે છે. વળી આજ સુધી જે જમીન કુલ્યાક્સ્ અને કલાન્તરોના તાબામાં હતી તે જમીન—જેમને ખેતી કરવી હોય તેમને ભરપત આપવામાં આવશે."

લગભગ બે અઠવાડીઆમાં તે જાહેરનામાનું ધારેલું પરિ-

ફતેહમંદ ક્રાંતિ

ણામ આવ્યું. તુર્કોમનો શત્રુઓ હતા તે મિત્ર બન્યા. ક્રાન્તિનું સત્ય સ્વરૂપ જ્યારે તેમને સમજાયું ત્યારે તેમને પોતાના વિરોધી વર્તન માટે ઘણો પસ્તાવો થયો; અને તે તુર્તજ પાછા આવ્યા. કિર્કી અને ટિરમિઝની આજુબાજુનો ભાગ જે થોડાજ દિવસ અગાઉ યુદ્ધક્ષેત્ર બન્યો હતો, શસ્ત્રોના ખણખણાટ અને ગોળીઓના સણસણાટ વિના જ્યાં બીજો શબ્દજ સંભળાતો નહતો—તેજ ભાગ થોડા દિવસમાં શાંતિનું સ્થાન બની ગયો. જે તે પોતપોતાના ઉદ્યોગ ધંધામાં લાગી ગયા. ભય, ધાસ્તી સૌ નાબુદ થતાં જ્યાં ત્યાં સુવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. આ સર્વ પરિણામ ક્રાન્તિએ ઉપજાવ્યું હતું. તે ક્રાન્તિની પાછળ વેરવૃત્તિ ન હતી. સ્વાર્થ ન હતો; અથવા કોઈ ખાસ જાતિ કે વર્ગને માટે તે ક્રાન્તિ ન હતી. તે સર્વ લોકોને માટે હતી; અને તે ફતેહમંદ પણ નીવડી.

સાચું સ્વરૂપ

ક્રાન્તિકારકો ચોક્કસ જાણતા હતા કે જે તુર્કોમનો આજે અવળે માર્ગે ચડ્યા છે—ક્રાન્તિ વિરૂદ્ધ હથિયાર ઉંચ્યા કરી ઉભા રહ્યા છે તેમાં તેમનો દોષ નથી; પણ બુખારાના અમીરનો છે. તેણેજ ગરીબ ખેડુત—તુર્કોમનોને બગાડ્યા હતા. તેણે તેમના મનમાં ક્રાન્તિ વિરૂદ્ધ ગમે તેમ ભેરવી દીધું હતું અને તેના પરિણામેજ ખેડુત—તુર્કોમનો ક્રાન્તિની વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા. તે તેમના અજ્ઞાનનું પરિણામ હતું. ક્રાન્તિ કોના માટે હતી એ જો તેમને સમજાયું હોત તો તેઓ ક્રાન્તિકારો સામે કદિ હથિયાર ઉપાડત નહિ; પરંતુ તે સ્વરૂપ છેવટે તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું. રેવકોમને એટલી વાત ચોક્કસ ખબર હતી કે ક્રાન્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ ખેડુતોના સમજવામાં આવતાં તેઓ ક્રાન્તિની સામે કદિ થશે નહિ. અને તેજ વાત આખરે ખરી ઠરી.

કલિંગડાંવાળો

ખરેખર! કેટલો ચમત્કાર બન્યો. જાણે કોઇ જાદુગરનો દંડજ ફરી ગયા જેવું થયું. અમને કેદ કરનાર તુર્કોમનો બજારમાં કલિંગડાં વેચવા આવશે એવી કલ્પના નવલકથામાંજ કરી શકાય; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવીજ બની. અમે જેમના કેદી હતા તે તુર્કોમન એક દિવસ બજારમાં કલિંગડાં વેચવા આવ્યો. અમને જોતાંજ તે અમારી પાસે દોડી આવ્યો અને અસંખ્ય વાર પગે પડી અમારી માફી માગી. તેણે કહ્યું "મેં તમને બહુ દુઃખ દીધું છે, મને માફ કરો. હું તમારો મોટો અપરાધી છું. હું કલાંતરો અને મુલ્લાંના કહેવાથી ભૂલાવામાં પડયો. મારી ગેરસમજુત થઈ. તેથી મેં એવું દુષ્ટ વર્તન ચલાવ્યું. નહિ તો હું તેમ ન કરત. મુલ્લાંએ અને કલાંતરોએ બુખારી જાડેદિસોનો દ્વેષ કરવાનું અમને શીખવ્યું. ક્રાન્તિનાં ખરાં કારણો તેમણે દબાવી રાખ્યાં અને તેમના આપેલા હુકમો અમે પાળ્યા. તેથીજ અમારા હાથે આવાં અઘટિત કૃત્યો બન્યાં."

છૂટકારાના લાભ

અમે કહ્યું "હવે જાડેદિસ તમને કેવા લાગે છે?" ત્યારે તેમણે આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો: "અમે અત્યાર સુધી કલાન્તરોના અને સ્વાર્થી દુષ્ટ મનસ્વી વર્તનવાળા અમીરના ગુલામ હતા. અમને તે ઝુંસરીમાંથી જાડેદિસોએ છોડાવ્યા. તે ભાઈની માફક અમારી મદદે દોડી આવ્યા. અમારી ગુલામગીરીના છૂટકારાનું બધું માન તેમને છે. અમીર અને કલાન્તરો અમારા પ્રત્યે કેવું વર્તન ચલાવતા હતા તે અમનેજ ખબર છે! અમને હવે તેમનો તિરસ્કાર આવે છે. આ નવીન વ્યવસ્થા હેઠળ અમે બધા તુર્કોમનો અત્યંત સુખી છીએ. અમને પૂરી સ્વતંત્રતા છે. અમે પંચાયતોમાં ભાગ લઇ શકીએ છીએ. અમને પુષ્કળ જમીન મળી છે. અને જેને જેટલી જમીન જોઇએ તેટલી ખેડવાને આપવામાં આવે છે;

તેમજ કર પણ તેના પ્રમાણમાં નહિ જેવાજ છે; નકામા કર અમારે હવે આપવા પડતા નથી. આ સર્વ બાબતોનું માન સોવિયેટોનેજ છે.”

જ્યાં ત્યાં શાંતિ સ્થપાતાં, સર્વ કાંઈ થાળે પડ્યા પછી અમે ત્યાંથી ઉપડવાનું ઠરાવ્યું. પણ પ્રમુખ અને રેવકોમના મનમાં અમારો યોગ્ય સત્કાર કર્યા વિના અમને જવા દેવાની ઈચ્છા ન હતી. તેમનું કહેવું એવું હતું કે “કિર્કી બચાવવાના કામમાં જે સહાય તમે કરી છે તે ઉપકારનો કાંઈ પણ અંશે બદલો વાળવાની અમારી ફરજ છે. માટે તમે હજી થોડાક દિવસ અહીં રહો.” પરંતુ અમારે આગળ જવાની જરૂરજ હતી; અને તે ઠેકાણે અમે પૂરતો વખત રહ્યા હતા એટલે ખાસ આગ્રહપૂર્વક માંગણી કરતાં અમને આગળ જવાની પરવાનગી મળી.

ચારજુઈમાં સ્વાગત

કિર્કીમાં અમારૂં ઘણું સન્માન કરવામાં આવ્યું (અમારા મિત્રો પણ એ સન્માન મેળવવામાં સામેલ હતા.) તે પછી અમારી બોટ જુઇ પહોંચી. ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તદ્દન રાત પડી જવાથી તે રાત અમે બોટ પરજ કાઢી. પહો ફાટતા પહેલાં અમે કિનારા પર લશ્કરી સ્વાગતનું બેન્ડ સાંભળવા લાગ્યા. સૂર્ય ઉગે ન ઉગે એટલામાં અમારા સ્વાગત માટે રેવકોમ લોકો અમારી હોડી આગળ આવી હાજર થઇ ગયા. તેઓએ અમારો જયજયકાર કર્યો. “કિર્કીને બચાવનારાઓને ઇશ્વર લાંબુ આયુષ્ય આપો, અમારા હિંદી મિત્રોને પ્રભુ સુખી રાખો; આંતર રાષ્ટ્રીય સંગઠન ચિરકાળ ટકી રહો.” ઈત્યાદિ અવાજથી આખું આકાશ ગાજી ઉઠ્યું. તે અવાજ એટલો પ્રચંડ હતો કે દૂરની ખાલી હોડીઓમાં પણ તેનો પડઘો સંભળાતો હતો. ફૂલના હાર અને છૂટાં ફૂલની વૃષ્ટિનો કાંઈ સુમારજ ન હતો. જ્યારે તેમનો ઉત્સાહભર્યો સમારંભ પૂરો થયો ત્યારે અમને એક સુંદર શણગારેલા ગેસ્ટહાઉસમાં મોટા ઠાઠમાઠથી સરઘસ

કાઢી લઇ જવામાં આવ્યા. તે આખો દિવસ સાર્વજનિક સત્કાર સમારંભ અને ભાષણમાંજ ગયો. સાંજે વાળુ થયા પછી અમને શહેર જોવા માટે બહાર લઈ જવામાં આવ્યા. પણ અમારી ખિલાફત પાર્ટી, તુર્કસ્થાન—અનાતોલિયા જવાને પાસ પોર્ટ કઢાવવા માટે ક્ષણ વાર પણ વિલંબ ન કરતાં ઑફિસમાં ગઈ. તેમની આગળ તેજ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો.

તાશકંદનો ટેલિગ્રામ

કિર્કી, અને ટિરમિઝ કરતાં ચારજુઇ ઘણું મોટું શહેર છે. તાશકંદ, બુખારાં અને કાર્સનોવસ્ક અહીંથી રસ્તામાં આવે છે. તે રેલ્વે જંકશન છે. મોટી મસીદો અને સોનેરી કળશવાળાં ખ્રિસ્તી દેવળોથી શહેરની શોભા બેવડી વધી છે; થોડે થોડે અંતરે બગીચા અને સભાગૃહો છે. ત્યાંના યાહુદી ઘણા બુદ્ધિશાળી છે. ત્યાં કેટલોક વખત રહેવાની અમારી ઇચ્છા હતી. પરંતુ શહેરની સંસ્થાઓ અને એકંદર આખું શહેર જોઇને પાછા આવતાં તાશકંદના અમલદાર તરફથી અમને એક ટેલિગ્રામ મળ્યો. તેમાં અમને જેમ બને તેમ જલદીથી તાશકંદ જવાની પરવાનગી આપવા માટે ચારજુઈના રેવકોમને જણાવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ અમારી ધર્મઘેલી ટોળીએ અમારી સાથે આવવાની સાફ ના પાડી. તેમનું કહેવું એવું હતું કે "એ રસ્તે અમે આવવાના નથી. કાર્સનોવસ્ક અને બાકુને રસ્તેજ અમે તો અનાતોલિયા જઇશું."

રેવકોમે તેમને અનેક રીતે સમજાવીને કહ્યું કે તે માર્ગે જવાની પરવાનગી અમારાથી આપી શકાય એમ નથી, પણ તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ. અનાતોલિયા જવાનો સહેલો રસ્તો તાશકંદ વાળો હતો એટલે તે રસ્તે જવાની પરવાનગી મેળવવીજ ઠીક પડત. પણ તે લોકોનો દુરાગ્રહ કાંઈ ઓરજ હતો. તે પોતાની હઠ કેમે કરતાં છોડવાને તૈયાર ન હતા. તેમણે કહ્યું કે અમને જોઇએ તો

પકડો, કોર્ટમાં ખડા કરો, ફાવે તો જેલમાં પૂરો, પણ તે રસ્તે તો અમે જવાના નથી." અમલદારોને તેમ કરવું બરાબર લાગ્યું નહિ. બુખારા જતી ટ્રેન ઘણો વખત ખાસ થોભાવી રાખી તે ધર્મઘેલા મિત્રોને તેમણે અનેક રીતે સમજાવ્યા; અને કહ્યું કે તમે તમારા સોબતીઓ સાથે જાવ; નજ જવું હોય તો બીજો હુકમ આવતા સુધી ચારજુઇમાં રોકાવ." પરંતુ એ બધું ન ગણકારતાં તેઓએ કાર્સનોવસ્ક જતી ટ્રેનમાંજ ઘુસવાનો છેવટે પ્રયત્ન કર્યો.

અમારા તે જીવજાન મિત્રોને તેમના નસીબ પર સોંપી અમે ગાડીમાં બેસી બુખારા જવા નીકળ્યા.

બુખારામાં સ્વાગત રાત્રે અમે કાલઘન પહોંચ્યા. તે ગાડી ઠેઠ બુખારા જતી ન હોવાથી તે બદલી બીજી ગાડીમાં બેસી અમે આગળ વધ્યા. "કિર્ઝીના સંરક્ષક" તરીકે બુખારામાં જે અમારું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું તેનું વર્ણન વાંચકને અતિશયોક્તિ ભર્યું લાગશે! અમારા સન્માન તરીકે અમને દરેક જણને એક એક જામો—ગાઉન—આપવામાં આવ્યો. બુખારાના સન્માનની એ એક ખાસ રીત હતી. અમે કોઇ પણ દૃષ્ટિએ, કોઈ પણ સ્વરૂપમાં અમારા કાર્યનો બદલો લેવાને તદન નારાજ હતા. સાધારણ મેમાનની માફક અમારી બરદાસ્ત કરવામાં આવે એવી અમારી ઇચ્છા હતી. પણ બુખારીઓનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. તેમણે અમારું કાંઇજ ચાલવા દીધું નહિ; અને તેમના આગ્રહ આગળ અમારે નમતું આપ્યા વિના છૂટકોજ થયો નહિ.

પૂર્વ તરફના લોકો—પછી તે સમાજવાદી હો કે સામ્યવાદી હો—પણ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી આદર સત્કારની રીત પ્રમાણે મેમાનનો સત્કાર કર્યા વગર રહી શકતા નથી. તેમનામાંથી એ રીત નાબુદ થતી નથી. તેઓ ગમે તેટલા દૂર જાય, તેમનામાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તો પણ તેમનામાં તે રિવાજ કાયમજ

રહેલો માલમ પડે છે. બુખારામાં પણ તેમજ થયું. બુખારી જા-ડેદિસોએ સ્વાગત અને આતિથ્ય સત્કારથી અમને તદ્દન ગુંગળાવી નાંખ્યા. બુખારાના અમીરનું મકાન જે એક વખતે રંગમહેલ હતો, અમીરનું અંતઃપુર હતું તે પ્રચંડ સુંદર મકાન અમને ઉતરવાને આપ્યું; ટૂંકામાં ત્યાં અમારી ઘણીજ ખાતરબરદાસ કરવામાં આવી.

પૂર્વની સંસ્કૃતિ

અમે અમારા શરીર પર જ્યારે તે ભેટ મળેલા ઝભ્ભા ચઢાવ્યા ત્યારે કોઇક ઇરાની યાત્રાળુ જેવાજ અમે લાગતા હતા. બુખારામાં એક મસીદ જેવી મખતબ (શાળા) છે, અને તે પૂર્વ તરફના દેશોમાં શિક્ષણનું એક કેન્દ્રસ્થાન છે. ટિરમિઝ, કિર્કી અથવા તાશકંદ જેવા નાના શહેર સાથે બુખારાની સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. બુખારા એ પૂર્વ તરફની સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન છે. પૂર્વની સંસ્કૃતિની બધીય અજબતા આ શહેરમાં છે. ઇસ્પહાન શહેર એને કાંઇક મળતું આવે છે. અહીં રૂશિયન કલા ને રૂશિયન શિલ્પ વધારે જણાતાં નથી. તે બરાબર ઇરાની ઢબનું શહેર છે, બીજાં સ્થળો કરતાં અહીં મુસાફરખાનાં ઓછાં છે. અહીંથી અફ્ઘાનિસ્થાન અને દૂર યારકંદ, તથા કાશગર સુધી આ શહેરનો વેપાર ચાલે છે. અફ્ઘાનિસ્થાનમાં થઇને પ્રવાસ કરતાં જેમ વણઝારાઓના ઘંટનો મધુર અવાજ સંભળાય છે તેમ અહીં પણ સંભળાય છે! ખરેખર! તે અવાજ જાતે કાનોકાન સાંભળ્યા વિના તેની મધુરતાની કલ્પનાય આવે તેમ નથી. મધમાખીઓના ગણગણાટ કરતાં પણ તે વધારે મીઠો લાગે છે.

ક્રાંતિનાં ઉચ્ચ તત્વો

અત્યારે નવા જમાનામાં પણ બુખારા પ્રથમના જેવુંજ લાગે છે; માત્ર નવીન સુધારાથી તેની સુંદરતા ઓર ખીલી નીકળી છે. બુખારાની રાજ્ય પદ્ધતિના ફેરફાર સામે તેના રીત રિવાજમાં

પણ ફેરફાર થયો છે. જૂની શિક્ષણ સંસ્થાનો જૂના વિચારનો શિક્ષક, તુર્કોમન અને ઉઝબેગને બને તેટલો અજ્ઞાનમાંજ રાખતો. જાત જાત વચ્ચે વેરભાવનો અગ્નિ સળગાવવામાંજ તેમના શિક્ષણની સમાપ્તિ થતી; પરંતુ આજે તેજ જૂના વિચારની સંસ્થા તેમને નવીન જમાનાનું શિક્ષણ આપે છે; મહેનત મજુરી ઉપર જીવનારા સામાન્ય વર્ગનું સંગઠન કરવામાં તે રોકાઇ ગયા છે. સાર્વજનિક હિત અને લોકો પ્રત્યેના પ્રેમ ઉપરજ તે સંગઠનનો સર્વ આધાર છે. ભાષા, વર્ણ, જાતિ એમાંનું કાંઇ તેમાં આડે આવતું નથી. ક્રાન્તિના હાડમાં જે ઉંચાં તત્વો, જે સાર્વજનિક હિતની ચળવળ વગેરે રહેલાં છે તે જોઇનેજ જુદી જુદી જાતના—સૌદ, ઉઝબેગ, તાજક અને તુર્કોમન લોકો એકત્ર થયા છે. તેમના પ્રતિનિધિઓ પ્રગતિની ઢબનો એટલે નવી પદ્ધતિનો પોશાક પહેરે છે; ત્યારે વેપારીવર્ગ જૂનો—મધ્ય યુગની ઢબનો પોશાક પહેરે છે. એક ઠેકાણે બંને ઢબનું મિલન થતું જોતાં બહુ મજા પડે છે.

ક્રાન્તિને લઇને તેમના પહેરવેશની રીતમાં જો કે ઘણો તફાવત પડયો નથી તો પણ "અમીર એટલે મુસલમાનોનો પ્રમુખ, રાજા—એટલે સર્વ સત્તાધીશ! તે કહે તે સૌએ માનવુંજ પડે" એવી એવી વિચારધારા બદલાઇ જઇ તેમાં આભ જમીનનો અંતર પડ્યો છે. વૃદ્ધ, યુવાન સૌને અમીર સામે વિરોધ છે. તેના પર તેમને તિરસ્કાર આવે છે. સર્વ કોઇ આજે તેનું અસ્તિત્વ સહી શકતા નથી.

બુખારાની ક્રાન્તિનાં કારણો

બુખારામાં અમે ત્રણજ દિવસ રહ્યા તોપણ ત્યાં થયેલી ક્રાન્તિનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અમને એટલી વારમાં સમજાઈ ગયું. એ ક્રાન્તિ અમીરની અને તેના અમલદાર વર્ગની જુલમી રાજ્ય વ્યવસ્થા તેમજ જોહુકમીને લીધે ખાસ

કરીને થઈ હતી. સર્વ રીતે અમીરજ તેનું કારણભૂત હતો. તેના જુલ્મી પંજામાંથી રાજ્યનો એક પણ યુવાન કે યુવતિ બચ્યાં નહિ. જે જે ઠેકાણે અમીરનાં માણસોને કોઈ સુંદર છોકરો કે છોકરી જણાય ત્યાંથી તેનું અપહરણ કરી અમીરના મહેલમાં તેને રવાના કરવામાં આવતાં. અમીર દુરાચારી ને દુર્વ્યસની તો હતોજ; ઉપરાંત તે અત્યંત વ્યભિચારી અને નિર્લજ્જ હતો. જનસમાજમાં તેને માટે સ્થાનજ ન હતું.

ધર્મ એટલે કેફ

આવી રીતના સામાજિક અધઃપતનની બાબતોમાં, સામાજિક નિંદવા જોગ વિષયમાં ઉતરવાનું મને બીલકુલ પસંદ નથી—અને તે મારો ધંધો પણ નથી, પરંતુ મને જે બાબતો જણાઇ છે તે સંબંધે લખવાની મને નાઇલાજે ફરજ પડી છે! પ્રાચીનકાળના સુલતાન કરતાં પણ બુખારામાં એશઆરામ વધારે હતો. મહમદશાહનો વિલાસ ને તેની વિલાસવૃત્તિ આ અમીર સાહેબના વિલાસ આગળ કાંઇજ વિસાતમાં ન હતાં. પ્રસંગોપાત અમીર વિરૂદ્ધ પ્રજામાં કદાચ ચળવળ થતી તો તેજ વખતે "અમીરનું રાજ્ય—અમીર—અમીર ઉલ—મોમેનીનનું રાજ્ય એટલે દેવનું રાજ્ય છે, રામ રાજ્ય છે, ' એમ કહેવા માટે મુલ્લાંઓને મોકલવામાં આવતા. તેઓ ખેડુતોમાં અને ગરીબગુરબાંમાં તે માન્યતાનો પ્રચાર કરતા. અમીરનું રાજ્ય સુરાજ્ય છે એમ તેમને ઠસાવતા. જનસમાજને મૂળથીજ ધર્મ વહાલો હોય છે, તેમાં મૂલ્લાંદ્વારા તેનું પ્રવચન થતું—એટલે જનસમાજની અંધ શ્રદ્ધાનો કાંઈ આરો ન હતો. મૂળે ધર્મ એટલે એક જાતનો કેફજ છે; અને તે કેફ મુસલમાનોને તો ઘણોજ છે. તે કેફ એક વાર ચડે એટલે પછી કાંઈ પૂછવુંજ નહિ. તેની આગળ તેમને પોતાનું પારકું કાંઈજ જણાતું નથી. તેવીજ સ્થિતિ બુખારામાં પણ હતી; અને તેનો સંપૂર્ણ લાભ

અમીર લઇ લેતો. તેની સત્તા મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાનો કોઇ પ્રયત્ન કરે તો તેના પર ધર્મના રક્ષણનું બહાનું બતાવી ધર્મનું અસ્ત્ર છોડવામાં આવતું; અને તે અસ્ત્ર ઉઝબેગ, તુર્કોમન જેવા અજ્ઞાન અભણ લોકોના હાથમાં જતાં અમીર વિરુદ્ધ ચળવળ કરનારાઓનો તુર્તજ મોક્ષ થતો. પહેલાંના અમીરની કારકીર્દિમાં બુખારાની જે પ્રતિષ્ઠા હતી, બુખારા જે સમૃદ્ધિના શિખરે ચડ્યું હતું, તે પ્રતિષ્ઠા છેલ્લા અમીરની કારકીર્દીમાં નષ્ટ થઈ ગઇ હતી. પહેલાં તે જેટલું ચડેલું હતું તેટલુંજ તે સમૃદ્ધિના શિખર પરથી નીચે પડ્યું.

ઘડો ભરાયો

છેલ્લા અમીરે તો તેને નર્કપુરિ બનાવી દીધું. કોઇની કોઈ દાદ ફરિયાદ સાંભળતું નહિ. કોઇ તેનો વિરોધ કરે તેને તત્કાળ દાબી દેવામાં આવતો. તે વખતે સેંકડો યુવાનો બુખારા છોડી તૂર્કસ્થાનમાં છુપાઇ રહ્યા. અમીરના પાપનો ઘડો ભરાવાની તેઓ વાટ જોઈ રહ્યા હતા. જ્યારે ક્રાન્તિનો સમય નજીક આવ્યો, જ્યારે રૂશિયાના ઝારને રાજ્યાસન પરથી પ્રજાએ પદભ્રષ્ટ કર્યો ત્યારે બુખારાના અમીરનો ઘડો પણ ભરાયો. તુર્કસ્થાન ગયેલા યુવાનો જાહેરમાં આવ્યા. તેમણે ક્રાન્તિનો અભ્યાસ કર્યો. ક્રાન્તિ કેમ કરવી તે તેમણે જાણી લીધું. તેમણે ઉઘાડેછોગ બુખારામાં પ્રવેશ કર્યો. લોકો ટમટમી રહ્યા હતા. આથી તેમણે પ્રવેશ કરતાંજ લોકોએ પણ તેમને સાથ આપ્યો અને અમીર સામે ઉઠ્યા.

પહેલો પ્રયત્ન

પણ ક્રાન્તિકારક યુવાનોનો એ પહેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો. લોકોનું તે વખતે બરાબર સંગઠન થયું ન હતું; અને સંગઠન વિના યશ શી રીતે મળે? ઉલટું તેવા પ્રયત્નથી તેમને ભારે નુકશાન વેઠવું પડ્યું. તે પરાજયમાં સેંકડો યુવાનોની કતલ થઇ ગઇ. ક્રાન્તિનો પાયો નાંખવા માટે સેંકડો યુવાનોએ પોતાના

પ્રાણનાં બલિદાન આપ્યાં. ક્રાન્તિનો ધ્વજ પોતાના લોહીથી રંગ્યો. પણ ક્રાન્તિનો વાવટો પહેલા પ્રયત્નથી ચડાવ્યો, તે વખતે જે જુલમ તેમને વેઠવો પડ્યો તેની હદ નથી! જરા પણ શક પડ્યો તેવાને પણ અઘોર પ્રાયશ્ચિત–દેહાંત દંડ આપવામાં આવ્યા. બુખારાની બીજી ટોળી પાછી તુર્કસ્થાનથી નાસી ગઇ અને તાશકંદમાં ફરીથી ક્રાન્તિકારક સમિતિ રચવામાં આવી.

તેમની તૈયારી પૂરી થતાં તેઓએ રશિયા પાસે મદદ મેળવવાની ઇચ્છા કરી; અને ફરીથી બુખારામાં આવી છાવણી નાંખી. અમીરની નિર્દયતાની કમાન આ વખતે ભયંકર ચડી. ક્રાન્તિની ચળવળમાં જેઓ સામેલ થયા હતા તેમનાં સગાં સંબંધીને પકડીને સખત શિક્ષા કરવામાં આવી. તેમને જાનથી મારવામાં આવ્યા. કોઇના ઉપર પણ અમીરે દયા કરી નહિ. સરકાર વિરુદ્ધ ઉઠેલાં માણસને શિક્ષા કરવા માટે–બલ્કે તેમના પ્રયત્નને ધૂળમાં મેળવવા માટે નાના નાના દુકાનદારોને પણ શસ્ત્રો લેવાની સરકારે ફરજ પાડી.

અમીર નાઠો

પરંતુ તે વખતે લાંબી તોપોના મારાને લીધે બુખારાના અજેય ગણાતા કિલ્લામાં સેંકડો બાકાં પડ્યાં. તે વિજયની બાતમી જોતજોતામાં આખા શહેરમાં ફેલાઈ. જે અસંભવિત હતું તે સંભવિત બન્યું. અમીરનું સ્વામીત્વ, અમીરની દુર્જેયતા ખોટી ઠરી. લોકોને જુસ્સો ચડ્યો. તે ફત્તેહથી લોકપક્ષને હિંમત આવી. અમીરના લશ્કરે સુધરેલાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સામે પોતાના દેહનું બલિદાન આપવાની ના પાડી. આ વખતે અમીરની મનોદશા ઘણી કફોડી થઇ. બીજો કોઈ ઉપાય ન જણાતાં તે પોતાના સલાહકાર મંડળ અને કુટુંબ પરિવારસહ નાસી ગયો; અને તેજ ક્ષણે બુખારામાં લોકસત્તાક રાજ્યની આણ ફરી. આમ બુખારામાં લોકસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ.

કિલ્લાના રક્ષણકર્તા તરીકે અમારા છત્રીસ જણનાં નામ બુખારાના ઇતિહાસમાં જળવાઈ રહ્યાં; અને અમને રજા મળી. હિંદી મિત્રોના કાર્ય સંબંધી બુખારીઓની સહાનુભૂતિ અસાધારણ હતી. બુખારાના કેટલાક લશ્કરી અમલદારોને તે વખતે જે આનંદ થયો હતો તે તેમના હૃદયમાં માય એવો ન હતો. પૂર્વના લોકો સ્વભાવેજ ભાવના પ્રધાન હોય છે, અમે જ્યારે નીકળ્યા ત્યારે તેમની આંખમાંથી આંસુ નીકળવાં લાગ્યાં. અમારા કાર્ય પ્રત્યે તેમની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી. અમને થાક્યા પાક્યા, પારકા પરદેશમાં નિરાધાર જતા જોઇ તેમને તેમના અજ્ઞાતવાસનું સ્મરણ થયું. તેમને પણ એક વાર આમજ દેશ છોડી પરદેશ જવું પડ્યું હતું. તુર્કસ્થાનમાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું હતું. એક વાર તેમને પણ દેશમાંથી દૂર ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. આથી તેમણે અમને ઉપર ઉપરથી રજા આપી, પણ તેમના હૃદયની અમારા હૃદય સાથે જે ગડભાંગ ચાલતી હતી, અમારા માટે જે તેમનો જીવ બળતો હતો, તેનું અહીંઆ શું વર્ણન કરવું ? તેવી સ્થિતિમાં અમને એકમેકથી છૂટા પડતાં પારાવાર દુઃખ થયું.

અમે તાશકંદ પહોંચ્યા

વસમી વિદાય

તે ઠેકાણે હિંદીઓ હતા—હિંદુ પણ હતા ને મુસલમાન પણ હતા. હિંદુસ્થાનની ચળવળ સંબંધી અમારે મોઢે હકીકત સાંભળતાં તેમની જિજ્ઞાસા દરેક ક્ષણે વધતી જતી હતી. તેમનો ઉત્સાહ જબરદસ્ત હતો. હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ વિષે તેમણે અમને ફરી ફરીથી પૂછ્યું. રાષ્ટ્રીય ચળવળ વિષે સાંભળતાં કેટલાકને તો એટલી લાગણી થઇ કે પોતાનાં સર્વ ઘરબાર, માલમિલકત, વેપાર રોજગાર સર્વ વેચી સાટી અમારી સાથે હિંદુસ્થાનના કાર્ય માટે સામેલ થવાને તૈયાર થયા; પરંતુ તેવું કરવાને હજી વાર છે એવી અમે

તેમને સ્પષ્ટ સમજણ પાડી. તેમનાથી છૂટા પડતાં અમારાં મન પણ અતિશય દુભાયાં. અમારા કલ્યાણ માટે તેમણે ઘણી ઘણી ઇચ્છાઓ પ્રકટ કરી. અમે તેમને છેવટની સલામ કરી એટલામાં ગાડીની સીસોટી પણ વાગી. અમારા મિત્રો અમારા તરફ એકીટસે જોઈ ઉભા રહ્યા; અને ગાડી ફકફક કરતી તેમના દૃષ્ટિપથમાંથી અમને દૂર ખેંચી ગઇ.

સવાર થતા થતામાં અમે સમરકંદ મૂક્યું. આજ ઠેકાણે તૈમુરલંગ પોતાની કબરમાં સુખે નિદ્રા લેતો હતો. સમરકંદનાં સીતાફળ આજે પણ વખણાય છે. તે બહુ મીઠાં હોય છે અને તદ્દન નાનાં નાનાં કહીએ તો પણ ફૂટબોલના જેવડાં થાય છે. સમરકંદ પછી અમે ક્યાંય થોભ્યા નહિ. અને બીજે દિવસે તાશકંદ જઈ પહોંચ્યા. એ સ્ટેશનની કલ્પના જેમણે જબલપુર સ્ટેશન જોયું હશે તેમને તુર્ત આવી જશે.

પ્રથમના સ્થળ જેવોજ આદરસત્કાર તાશકંદમાં પણ અમને થયો.

ગેસ્ટહાઉસમાં જતાં

તાશકંદના સ્ટેશન પર અમે ઉતર્યા તે વખતે અમારા માટે ઠરાવેલા સ્થળે અમને લઇ જવાને સ્ટેશન પર મોટરો અને ગાડીઓ હાજર હતી. જેમની જીંદગીનું ધ્યેય ક્રાન્તિજ બનેલું હતું, એવા આચાર્ય અબદુલ રબ વગેરે ખાસ વ્યક્તિઓથી માંડીને બીજા ઘણા નાના મોટા ક્રાન્તિકારો ત્યાં હતાં. તેમનામાં બે પક્ષ હતા. તેમાં એક પક્ષના અગ્રેસર અબ્દુલ રબ હતા અને બીજા પક્ષના અગ્રેસર એમ. એન. રોય હતા. અમે સ્ટેશન પર પહોંચતા પહેલાંજ અબદુલ-રબનાં માણસો સ્ટેશન પર હાજર હતાં. તેઓએ અમે ત્યાં ઉતરતાંજ અમારામાંના કેટલાક અજાણ્યા માણસોને પોતાના મંડળમાં સામેલ કરી દીધા. અમે કહ્યું "હમણાં અમે કોઇને

મળવાના નથી. અમારે અભ્યાસ કરવો છે; તમારી દરેક પાર્ટીનો અમે અભ્યાસ કરીશું."

ત્યાંના લોકોમાં અબ્દુલ રબ, આચાર્ય અને ખલિલ એ, એ ત્રણે ઘણા માનીતા હતા. લોકોમાં તેમનું બહુ વજન હતું. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને ઉદ્યોગ રાય, અવનિ, મુકરજી અને મહમદઅલીના પક્ષને તોડી પાડવાનો હતો; મુસલમાની વસાહત હોય તે ઠેકાણે જઇ તેમને એકમેકનાં તત્વ વિરુદ્ધ ભરમાવી પોતાનું સ્થાન મજબૂત કરવાનો હતો. અમે તો ત્યાં માત્ર તટસ્થ–પ્રેક્ષક તરીકે રહ્યા.

બાકુ પરિષદ્

અમે જો કે તટસ્થ હતા તોપણ અમારામાંના કેટલાક જણને હિંદુસ્થાનના પ્રતિનિધિ તરીકે બાકુ-પરિષદ્‌માં ચૂંટવામાં આવ્યા. એ પરિષદ્ કાંઇ સોનેરી ટોળીની પરિષદ ન હતી; અથવા માળામાંનાં પક્ષીઓ ભેગાં કરી ભરેલી વર્સાઇલિસની પરિષદ ન હતી. ત્યાં શબ્દોની મારામારીનું યુદ્ધ ન હતું, કે નહોતી કાયદાબાજી, લુચ્ચાઇ કે શંકા કુશંકા! જુલમથી ત્રાસેલા અને હમણાંજ જુલમથી છૂટકો પામેલા, સ્વતંત્ર થયેલા યુવાનોની તે પરિષદ હતી. ઉઝબેગ, તુર્કોમન, સર્કસ, તામિક વગેરે સર્વ જાતના લોકો ત્યાં પોતાની લાગણી દર્શાવવા એકત્ર થયા હતા. જીતાયલા રાષ્ટ્ર વિષેજ ત્યાં તેમને બોલવાનું હતું. જીતાયલાઓનું સંગઠન કરવું એજ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. કેટલાક માજી તુર્કી સેનાપતિ અને પાશાઓ પણ તે પરિષદમાં હાજર હતા. પૂર્વે એક વાર તે લાઠીશાહીના પક્ષકાર હતા. પણ હવે તેઓ લોકશાહીના અગ્રેસર બન્યા હતા. પૂર્વનાં રાષ્ટ્રનું એકીકરણ કેમ થાય, પૂર્વના દેશ એક વાવટા હેઠળ કેવી રીતે આવે એજ તેમનું અત્યારે કહેવું હતું. પૂર્વના લોકોનું એકીકરણજ તેમના વિચારનો વિષય હતો. આ પ્રમાણે તે પરિષદનું સ્વરૂપ ઘણું હૃદયંગમ હતું.

હિંદીઓનાં ભાષણ!

હિંદી પ્રતિનિધિ પૈકી કેટલાક પ્રતિનિધિઓ બોલતાં પોતાના મુદ્દા પર ભાર આણવા માટે પોતાની તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર કહાડતા હતા. તેમનાં ભાષણ ખતમ થતા સુધી તેમનાં હાથ, અને કમરે લટકાવેલી તલવારોને આરામ ન હતો. તે પરિષદ ખરેખર વિલક્ષણ હતી. આ સ્થળે મૂર્તિમંત ઉત્સાહ જણાતો હતો. યુવાનોના અંગમાં હોવા જોઈતા બે ગુણ—હિંમત અને આત્મત્યાગ, તેમનામાં ઓતપ્રોત ભરેલા જણાતા હતા. દરેક જણ વકતા નહતો, છતાં રણભૂમિનો સીપાહી તો હતોજ; અને સીપાહીઓનું બોલવું કેવું હોય તે કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી. બોલવું, હાવભાવ—બધું લશ્કરી ઢબનું હતું. તે કાંઇ સભા હતી કે ખોંખારા ખોંખાર કરીને બોલે ? સ્વતંત્રતાનો વિચાર કરવાને ભેગા થયેલા યુવાનોની તે પરિષદ હતી. જુલમથી મ્લાન થયેલી પૂર્વ દિશા—અને તેજ પૂર્વના સ્વતંત્ર થયેલા કેટલાક દેશોનું તે મધુરમિલન હતું. ભાષણની સ્વતંત્રતા એટલે મૂર્તિમંત સ્વતંત્રતાજ તે યુવાનોના મુખદ્વારા બહાર નીકળતી હતી. તેવું વકતૃત્વ અમે કદિ સાંભળ્યું નથી. ભાષણછટાનું ત્યાં જાણે મોટું પૂર આવ્યું હતું. આટલા દિવસ જેમણે પોતાનું ભાષા સ્વાતંત્ર્ય, વાણીની સ્વતંત્રતા, છીનવી લીધાં હતાં તેમને તે ઉત્તર રૂપે હતું. લાલ વાવટા જોઈ જેમના તેમના હૃદય સાગરમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનાં મોજાં ઉછળતાં હતાં અને તેનું શબ્દોમાં રૂપાન્તર થયા કરતું હતું.

નવચેતનનો સંચાર

ગુલામી ભોગવતું પૂર્વ અને પરતંત્ર પશ્ચિમનો પરસ્પર સંદેશો ચાલતો હતો. તે દેખાવ જોઈ મનમાં જે ભાવ આવતા તેનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. આખરે પરિષદ સમાપ્ત થઈ. માત્ર અનવર પાશાને તેની પોતાની દૃષ્ટિએ તેમાં કાંઈ વિશેષ

મળ્યું નહિ. તો પણ તે પરિષદથી લોકોમાં નવચેતનનો જન્મ થયો. જેમનામાં ચેતન હતું તેમને તેનાથી બેવડું ચેતન મળ્યું. પરતંત્રતામાંથી–જુલમથી છૂટા થવાને આપણે અશક્ત છીએ, તાકાત વિનાના છીએ એવી જે અજ્ઞાન જનસમાજની માન્યતા હતી તે નષ્ટ થઈ; તેને ઠેકાણે "સ્વાતંત્ર્ય માટે આપણે કાંઈ પણ ચોક્કસ કરી શકીશું,—સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે આપણે કરેલા પ્રયત્ન કદિ ફોગટ જશે નહિ" એવું ભાન એવો વિશ્વાસ તે પરિષદે ત્યાં ઉત્પન્ન કર્યો. તે વિના પરિષદને બીજું કરવાનું પણ શું હતું?

ખીવા અને બુખારા

આ ભાગ પૂરો કરતા પહેલાં ખીવા અને બુખારામાં ઝારશાહીની કેવી સ્થિતિ હતી તે સંબંધે કેટલીક માહિતી અહીં આપીશું. ઝારના અમલ હેઠળ આ બંને રાજ્ય કેવળ ગુલામી દશામાં હતાં. તેમાં કોઇ પણ પ્રકારની સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ ન હતી. ઝારે નીમેલા અમીરના સલાહકાર અને મુલ્લાંના હાથમાંજ ખરી સત્તા હતી. અમીર તો માત્ર એક પૂતળું હતું. તે મોજમઝામાં પોતાનું સર્વસ્વ માનતો હતો. તેની સ્વતંત્રતા માત્ર નામનીજ હતી, છતાં તેના રાજ્યમાં રાજકીય ચળવળ કરનારાઓને બીલકુલ માફી મળતી નહિ. ચોર લુંટારાની હારમાંજ તેમને પણ બેસાડવામાં આવતા.

ધાર્મિક સ્વતંત્રતા

ઝારના અધિકારીઓનો દોર ચલાવવા માટે, તેમને ખુશ રાખવા માટે લોકો પર મરજીમાં આવે એવા કર નાંખવામાં આવતા; તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક જોરજુલમ અસહ્ય હતા. કોઈ પણ અરજીની દાદ મળે નહિ. અમીર–ઉલ–મોમેનીનના નામ હેઠળ કોઈના પર પણ હુકમનામું થઈ શકે અને જે કાંઇ મળી આવે તે લઈ જવાય. એમાં કોઈ કોઈની દાદ સાંભળે નહિ. હુકમનામાના વાજબીપણા સંબંધી કોઇથી પણ કાંઇ પૂછાય નહિ. અગર તે હુકમ-

નામું ગેરકાયદે પણ ઠરાવાય નહિ. કદાપિ કોઈ મુલ્લાં જો તેનો નિષેધ કરે તો તેને પણ શિક્ષા કરવામાં આવે "ખીવા અને બુખારાની પેલી મેર તુર્કસ્થાનમાં ઝારના અમલ વખતે ધાર્મિક સ્વતંત્રતા ક્યાંય પણ જોવામાં ન આવતી. બલ્કે ધાર્મિક પ્રાર્થના સુદ્ધાં મોટેથી બોલવાની મનાઈ હતી." આ વાત તો અમને તુર્કસ્થાનની જુમા મસ્જીદના મુલ્લાંએ કહી. યહુદી લોકોના સંબંધમાં પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી. યહુદી અને મુસલમાનને શિક્ષણ આપવાની કાંઇ પણ સધવડ ન હતી. મેટ્રીક્યુલેશન અને પ્રવેશક પરીક્ષાથી આગળ તેમનાથી ભણાતું ન હતું.

મહાયુદ્ધ વખતે

ઇ. સ. ૧૮૧૪ની સાલમાં જ્યારે મહાયુદ્ધની શરૂઆત થઈ ત્યારે આ રાજ્ય પાસેથી પૈસા અને માણસોની માંગણી કરવામાં આવી. તે વખતે ખુદ રૂશિયાના લોકો કરતાં પણ ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ બહુજ ખરાબ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૧૭ની સાલમાં રૂશિયન રાજ્યક્રાન્તિની શરૂઆત થઈ. મુલ્લાંએ રૂશિયા સામેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો અને તેઓ સ્વતંત્ર થયા. પણ તે સ્વાતંત્ર્ય માત્ર અમીર અને મુલ્લાંનેજ મળ્યું. લોકોને તેનો કાંઇ પણ લાભ થયો નહિ. રૂશિયન લોકોને તો ઉલટા અમીરે બહાર કાઢી મૂક્યા. દરબારી રંગરાગ બહુ વધી ગયા; કેમકે અમીર સ્વતંત્ર હતો અને લોકોની ગુલામી વધારે દૃઢ થઈ હતી. અમીરને સુલતાન થવાનાં મધુર સ્વપ્નો આવવા માંડ્યાં; પણ તેના પરિણામે લોકો પર તો માત્ર જોરજુલમનો વધારોજ થયો.

બુખારાનું બંડ

આમ થવાથી લોકોનાં મન ધીમે ધીમે બંડખોર બનવા લાગ્યાં. અને અનુકૂળ વખત આવતાં તેમણે સામું બંડજ ઉઠાવ્યું. પણ તે માત્ર ખીવામાં ફત્તેહમંદ નીવડ્યું. બુખારામાં તેમને યશ ન

મળ્યો. છતાં લોકોએ તો દૃઢ નિશ્ચય જ કર્યો હતો. તેમણે પુનઃ બીજી વાર બંડ ઉઠાવ્યું અને તેમાં તે ફત્તેહ પામ્યા. તે વખતે અમીર અને તેના દુષ્ટ સલાહકાર મંડળની રેવડી દાણાદાણ થઇ ગઈ. અને લોકશાહીની સ્થાપના થઇ.

બુખારા અને ખીવામાં તો લોકપક્ષની સ્થાપના તે પહેલાંજ થઇ ગઇ હતી. તેથી સર્વ સૂત્રો તેમનાજ હાથમાં ગયાં. તુર્કોમન અને ઉઝબેગના નામે લોકસત્તાક સરકાર જાહેર કરવામાં આવી. ખીવા અને બુખારા સ્વસત્તાક રાજ્યો હોવાથી સોવિયેટ સરકાર તેમાં હાથ ઘાલતી નહિ. હાલનું રૂશિયા એટલે અનેક રાજ્યોનો એક સંઘ છે. તેના દરેક પ્રાંતને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે; એટલે પરદેશીઓની ચઢાઇ કે કાંઇ એવોજ વિકટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારેજ મધ્યસ્થ સરકાર વચમાં હાથ નાંખે છે.

બે પક્ષો

અમારામાંથી કેટલાક જણે અબ્દુલ રબનો પક્ષ લીધો તો કેટલાકે રોમનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પરંતુ મારે તો બેમાંના એકેમાંય સામેલ થવું ન હતું. મારે તો બંને પક્ષનો અભ્યાસ કરવો હતો. તેથી હું તટસ્થજ રહ્યો. તે બે પક્ષના મિજાજ જોઇને મને બહુ કંટાળો આવ્યો. આ હિંદી હૃદયના મિજાજ—મત્સરનું વૃક્ષ બરફના પ્રદેશમાં પણ વધ્યા વિના ન રહ્યું તે જોઈ મને ઘણો ખેદ થયો. રૂશિયન ક્રાન્તિની તે લોકો પર કાંઈજ અસર થયેલી જણાઇ નહિ.

જે બે ઇસમોને લીધે બે પક્ષ ઉત્પન્ન થયા હતા તેમાંનો એક જણ પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાને બદલે મોટું નામ કહેવડાવવામાંજ સાર્થક માનતો હતો. તે ઉદ્ધતાઇનો નમુનો હતો. બીજો ઇસમ હૃદયનો બહુ નિખાલસ હતો. તેને પોતાના કાર્યની હંમેશાં ચિંતા હતી; અને તે વિદ્વાન પણ હતો. દુનીઆની રાજનીતિ સંબંધી તેનું જ્ઞાન વિશાળ હતું, પરંતુ તેનામાં પણ એક દોષ હતો અને તે

બીજો કોઈ નહિ. પણ વ્યવહારશૂન્યતા. આચાર્ય પણ બહુ સારો માણસ હતો. તેણે સ્વદેશને માટે ઘણાં કષ્ટો વેઠ્યાં હતાં.

અંદિજાન

હું આ બંને પક્ષથી દૂર રહી ત્યાંની રાજ્ય વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. રાજનીતિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં કેવી રીતે ઉતારી શકાય એ મારે જોવું હતું. મને ત્યાં બનતી સગવડ મળી અને રોમે તો મને ઘણીજ મદદ કરી. તેનો ઉપકાર કદિ વિસરી શકાય એમ નથી. મારા મિત્રોને પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે છોડી દઇ હું એકલોજ તૈમુરલંગની જન્મભૂમિ અંદિજાન ગયો. એ શહેર પામીરના ઉત્તર ભાગમાં સપાટ મેદાન પર વસેલું છે. એના બે ભાગ છે. એસ્કીશેર એટલે જૂનું શહેર, અને નોવિગોરોડ એટલે નવું શહેર—એવા એ બેનાં અનુક્રમે નામ છે. એસ્કીશેર તુર્કી શબ્દ છે. ત્યાંના ઘણાખરા લોક મૂળ તુર્કવંશના હોવાથી રૂશિયનોએ પણ તેજ નામ કાયમ રાખ્યું છે. નોવિગોરોડ રૂશિયન નામ છે.

અંદિજાનની હવા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એટલી ઉત્તમ હતી કે ત્યાં જતાં જબલ-અલ-શિરાજનો પણ ક્ષણવાર વિસારો પડ્યો. સીતાફળ, દ્રાક્ષ વગેરે ઘણાં ફળો ત્યાં થાય છે.

પરંતુ આ વર્ણન ભૌગોલિક હોવાથી તે કોઇક ભૂગોળ-શાસ્ત્રીને સોંપી હું મારા ખાસ વિષય તરફ વળું છું. અંદિજાનમાં એક રૂશિયન સેનાપતિએ મારું એક ગૃહસ્થ સાથે ઓળખાણ કરાવી આપ્યું. તે તૈમુરલંગના વંશમાં ૧૯મો પુરૂષ હતો. તેને ફારસી સારું આવડતું હોવાથી અમારી વચ્ચે ઠીક દોસ્તી જામી. એક દિવસ તેણે કહ્યું "દોસ્ત, તારા દેશ પર મારો હક છે, તારે મને

મારો બાદશાહ

મુજરો કરવો જોઇએ; નહિ તો મારું અપમાન કર્યા જેવું થશે. હું હિંદુસ્થાનનો રાજા છું. સમજ્યો? તું તારા રાજાને

હિંદુસ્થાન પર રાજ્ય કરવા ક્યારે લઇ જવાનો છે? કહે! પછી મારી સાથે બીજી વાત કરજે. હું તારો બાદશાહ છું, શું સમજ્યો?"

તેનું બોલવું સાંભળી મારા હૃદયને એકદમ ધક્કો લાગ્યો. સોવિયેટ રૂશિયામાં આવી જાતનું બોલવું સાંભળી હું અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો. તેને શો ઉત્તર આપવો તેની મને કાંઈ સમજણુ પડી નહિ. ક્ષણુવાર હસીને તે બોલ્યો "અરે યાર, આ તો હું ગમ્મત કરૂં છું." ત્યારે મને બહુ હસવું આવ્યું. પછી તો તે બાદશાહ અને મારી વચ્ચે ઘણી ધાડી દોસ્તી થઇ ગઈ. હિંદુસ્થાનનો બાદશાહ થઇ બેસવા ઇચ્છતા તે બાદશાહ સલામતને કાશગરના ખાને હદ પાર કર્યો હતો!

ધકેલો ધર્મ કે દેશ?

ત્યાં સાર્ડ જાતિની વસ્તી ઘણી હતી અને એ વર્ગ ઘણો બુદ્ધિમાન હતો. હિંદુસ્થાનનું ભવિષ્ય શું થશે તે તરફ તેઓનું તે વખતે ધ્યાન ચોંટી રહ્યું હતું. હિંદુસ્થાનના ભાવી સંબંધી તેમને ઘણી ઘણી આશાઓ લાગતી હતી. હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળનું જ્ઞાન તેઓ અફઘાન પત્રો પરથી મેળવતા. તે વખતે હિંદુસ્થાનમાં ચાલતી રાષ્ટ્રીય ચળવળ તરફ તેઓનું એક સરખું ધ્યાન ચોંટયું હતું. પરંતુ હું જ્યારે હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ સંબંધે—અને ખાસ કરીને તેમાં ભાગ ન લેનાર મુસલમાનો સંબંધે કહેવા લાગ્યો ત્યારે તેઓ બહુજ ચીડાયા. મને ક્યારનું લાગતું હતું કે હિંદુસ્થાનના હિંદુઓ માટે તે લોકોને વિશેષ સહાનુભૂતિ હતી. મુસલમાનો માટે બીલકુલ ન હતી. પોતાના દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ છોડી બીજા બહારના મુસલમાન દેશો વિષે તેઓ પ્રેમ બતાવે અને પોતાની માતૃભૂમિની ઉપેક્ષા કરે એ વાત તેમની દૃષ્ટિએ ઘણીજ ધિક્કારવા જોગ હતી. મુસલમાનોની એ વર્તણુક તેમને બીલકુલ પસંદ પડી નહિ. હિંદુસ્થાનના મુસલમાનોની દયા આઈ

તે કહેવા લાગ્યા. "હજી પણ તેઓ પોતાનાં હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ રાખે તો સારૂં." અને પછી મુદ્દાના સમર્થન માટે કુરાનમાંથી તેઓએ સેંકડો આધાર કાઢી બતાવ્યા.

સાર્ડ ઉવાચ

તે સાર્ડ પૈકી થોડાજ વખત પર જર્મનીથી ભણી આવેલા એક ઇસમે બર્લિનમાં રહેલા હિંદી રાષ્ટ્રીય નેતાઓ વિષે ઘણા આદરભર્યા ઉદ્ગાર કાઢ્યા. ગાંધીના પૂર્વ આફ્રિકાના કાર્યનાં તેણે ઘણાં વખાણ કર્યાં. પણ તેજ વખતે તેના ભાષણમાં તેણે ખેરીબંધુ અને રબનો સેંકડો વાર ધિક્કાર કર્યો. તેના તે ધિક્કારની કાંઇ સીમાજ ન હતી. તેણે બોલતાં બોલતાં અત્યંત ઉશ્કેરાઇ જઇ કહ્યું કે "હિંદુસ્થાન જઈ ત્યાંના મુસલમાનોને કહો કે જ્યાં સુધી તમે પોતાના દેશને આગળ લાવો નહિ, નકામી ચળવળો કર્યા કરો અને પોતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યેનું પહેલું કર્તવ્ય ભૂલી જાવ ત્યાં સુધી તુર્કસ્થાનના એક પણ મુસલમાનની તમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ નહિ થાય."

બીજો એક સાર્ડ બોલ્યો "આ સર્વ બાબતોનું કારણ ત્યાંનો મુલ્લાંજ હોવો જોઇએ. તે વિના એટલી ખરાબ સ્થિતિમાં ત્યાંના મુસલમાનો આવી જાય એ સંભવિત નથી."

હિંદુસ્થાનના મુસલમાનો સંબંધી ચોમેર ખરાબ ઉદ્ગાર નીકળતા જોઈ (હું પણ તેમાંનો એક મુસલમાન જ હતોને?) મને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. પોતાની જાત વિષે પોતાનાજ ભાઇઓને મ્હોંડે આવા ખરાબ ઉદ્ગાર નીકળે એ જોતાં કયા મુસલમાનને ખરાબ નહિ લાગે? પણ તેનો ઇલાજ ન હતો. હું તો દુર્બળ હતો. મુસલમાનોનું એ કલંક મારા એકલાથી ધોઈ શકાય એમ ન હતું.

એક વાર જંગલી રીતભાત વિનાના ગણાતા લોકો અત્યારે

સમય બદલાય છે જ્યારે- પ્રગતિના પંથે કેટલા જોરથી દોડ્યા આવે છે! દરેક બાબતમાં તેમની દેખાઈ આવતી પ્રગતિની મહત્વાકાંક્ષા ખરેખર વખાણવા જેવીજ હતી. શિક્ષણ અને બુદ્ધિ વિકાસને લીધે તેમની અવનતિ હવે તેમનાથી દૂર નાસી ગઈ છે. તે સર્વ ઉન્નતિના પંથે છે. તેમના દેશમાં જ્ઞાનનો સૂર્ય ખરેખર ઉદયજ પામ્યો છે; અને બીજે ઠેકાણે તે ઉદય પામતાં આપણા અભાગી દેશમાં તે અસ્ત પામ્યો કે શું એવું થાય છે! તેમના પોશાકમાં પણ ફેરફાર થયો છે. તેમની પાઘડીને બદલે આજ ટોપીઓ થઈ છે વાયવ્ય દિશા તરફના પ્રાંતથી તુર્કસ્થાનના ખૂણા ખોચરા સુધી— આધુનિક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો પ્રચાર થયો છે. જાણે આખા તુર્કસ્થાનમાં આધુનિક જ્ઞાનનો પ્રવાહ જોરથી વહે છે. જ્યાં ત્યાં શાસ્ત્ર અને પ્રગતિ વિના બીજું કાંઈજ જણાતું નથી.

યુવાનોના લાભ સોવિયેટ પદ્ધતિમાં ખાસ બાબત એ હતી કે કુલ સત્તા યુવાનોનાજ હાથમાં રહે. હિંદુસ્થાનની કોંગ્રેસના નેતાઓને એ વાંચી ઘણું આશ્ચર્ય થશે કે "તુર્કસ્થાનમાં એકવીસ એકવીસ, બાવીસ બાવીસ વર્ષના છોકરા દેશના સલાહકાર—લશ્કરના સેનાપતિ કેવી રીતે થાય છે?" આ વાતનો ખુલાસો વૃદ્ધો તરફથી એવો કરવામાં આવ્યો કે યુવાનોનો ઉત્સાહ રોકી ન શકાય એવો હોય છે. તેમનામાં આત્મત્યાગનો ગુણ રહ્યો છે. તેમની બુદ્ધિ તેમના કર્તવ્યથી ચલિત થતી નથી. પોતાના દેશ વિના બીજું કાંઇ તે જાણતા નથી. તેમની બુદ્ધિ મલિન નથી. તે તેજસ્વી છે. તેમનાજ હાથમાં દેશની સત્તા—દેશની સુધારણા જોઇએ. રાષ્ટ્રના તેઓ ભાવી આધાર સ્તંભ છે; એટલે દેશના રાજકારણની ઝુંસરી તેમનીજ ગરદન પર હોવી જરૂરની છે." ખરેખર તે વૃદ્ધોની દૂરદષ્ટિ કેટલી

પ્રશંસનીય કહેવાય! આજ તેમને સુખનો દિવસ આવ્યો છે, તે યુવાનોનેજ પ્રતાપે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના જાનેવારીમાં હું પાછો તાશકંદ આવ્યો અને મોસ્કો જવાની તૈયારીમાં પડ્યો. જાનેવારી મહિનામાં ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં કકડતી થંડી હોય છે; પરંતુ તે તુર્કસ્થાન કિંવા મોસ્કો જેવા ઠેકાણે વધારે લાગે છે. કારણ ત્યાં પર્વતોનું સંરક્ષણ નથી. રસ્તા બરફથી ભરપૂર હોય છે: દરરોજ કામગારો બરફ કાઢી નાંખી રસ્તા સાફ કરે છે. પણ પાછો બીજે દિવસે બરફ પહેલા દિવસ કરતાં વધારે ઝામે છે. તેથી રાહદારી માટે બરફ પર ચાલતી ખાસ ગાડીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બીજી ગાડીઓ તે વખતે વાપરી શકાતી નથી.

તાશકંદમાં એક ઘાત

એક દિવસ મારે એક ઘણી ગમ્મત થઈ. તે દિવસે જો હું બચ્યો ન હોત તો આજ આ હું ક્યાંથી લખતો હોત? હંમેશની માફક તાશકંદના બજારમાં થઇને જતો હતો ત્યારે મારી બરફ પર ચાલવાની ગાડી એકદમ ઉંધી પડી, અને હું બરફ અને ગાડીની બેઠકની વચ્ચે આવી ગયો. ઘોડો તો તેની જગ્યાએજ ઉભો રહ્યો. ગાડી ઉંધી વળતાં તે રસ્તાના દીવાના લોખંડી થાંભલા પર અથડાઈ; અને તેનો કેટલોક ભાગ તૂટી ગયો. ગાડીવાન ઉછળીને ઘોડા પરજ જઈ અથડાયો. થંડીને લીધે મેં મારા શરીર પર ગરમ કોટ પહેર્યો હતો; અને તે શરીરે બરાબર લપેટેલો હોવાથી મને કાંઈ ઝાઝું વાગ્યું નહિ; પણ ગાડીવાનના ધક્કા સાથે ઘોડો જો તેની જગ્યાએથી ખસ્યો હોત, અને ગાડી આગળ ખસી ગઈ હોત તો મારે બચવાનો આરો ન હતો; પણ બરફની મહેરબાનીથી હું બચી ગયો. નહિ તો તે દહાડે મારી ઘાતજ હતી. ગાડીવાને જેમ તેમ ઉઠી મને બહાર ખેંચી કાઢ્યો. અને ત્યાર પછી ફરીથી

તેવો પ્રસંગ ન આવે એટલા માટે હું પગે ચાલીનેજ શહેરમાં જવા લાગ્યો. જીવથી વધારે જગતમાં શું હોય?

ક્રાન્તિનો ચમત્કાર

તાશકંદ પાછા આવી મેં તુર્કસ્થાનના મુસલમાનોની ક્રાન્તિના સંબંધમાં કેવી વૃત્તિ છે તેનો ઝીણવટથી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. હું તદ્દન ધર્મઘેલા મુલ્લાંથી તે પક્કા સામ્યવાદી સુધી દરેકની ઓળખાણ કરી તેમનામાં ભળ્યો. પરંતુ ક્રાન્તિ વિરૂદ્ધ કોઇનો પણ મત મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. બધા ક્રાન્તિને અનુકૂળ હતા. ક્રાન્તિ પ્રત્યે તેમની ઘણીજ સહાનુભૂતિ હતી. ક્રાન્તિ તેમને પ્રિય હતી. તુર્કસ્થાનની સ્ત્રીઓ બુરખા ફેંકી દઇ આધુનિક ઢબનો પોશાક પહેરતી હતી. આખા દેશે જૂનાં બંધનો દૂર ફેંકી દીધાં હતાં. આખું રાષ્ટ્ર જેલમાંથી છૂટેલા કોઈ કેદી જેવું જણાતું હતું. કેદીની સ્થિતિમાંથી છૂટતાં વારનેજ જે ફેરફાર થાય છે તેવો ફેરફાર તુર્કસ્થાનમાં પણ થયો. રાજકીય અને સામાજિક બળ વધારવા તરફ, પોતાને સુદૃઢ કરવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ વિશેષ હતી. ક્રાન્તિ પહેલાં જે છોકરા રસ્તામાં ભટકતા જણાતા હતા તે હવે નિશાળમાં ભણવા માંડ્યા હતા. મફત શાળા, મફત બોર્ડિંગ ઝપાટાબંધ વધ્યે જતાં હતાં. શિક્ષણના દરવાજા સર્વ માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યા હતા; અને સર્વત્ર મફત શિક્ષણ અપાતું હતું. આખું રાષ્ટ્ર હવે લખતાં વાંચતાં શીખતું જણાતું હતું. છોકરા એટલે રાષ્ટ્રનું આશાસ્થાન—તેમના તરફ લક્ષ ન આપ્યે કેમ ચાલે? **N. S. S. R.**ની સર્વ આશા ભાવી યુવાનો પર, યુવાન નાગરિકો પર હતી એટલે તેવુંજ શિક્ષણ તેમને આપવામાં આવતું હતું. વિદ્યાર્થીઓને કાંઇજ ખર્ચ થતો ન હતો. બધો ખર્ચ સરકારનો. જ્યાં ત્યાં નવી ચળવળનો પ્રકાશ જણાતો હતો.

ક્રાન્તિના જાહેરનામાની સાથેજ ક્રાન્તિકારક નેતાઓનાં ચ-

નવી ઇમારત રિત્રો પણ બોર્ડ પર મૂકવામાં આવતાં, આરોગ્ય, કલા, શાસ્ત્ર વગેરે સંબંધી નાનાં નાનાં પુસ્તકો ચોમેર મફત વહેંચવામાં આવતાં હતાં. કામગારો માટે સભાગૃહો, મોટાં મોટાં વાંચનાલયો, જ્યાં ત્યાં સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. આજ સુધી સુધારણાના જે માર્ગ સર્વ સામાન્ય જનસમાજને માટે બંધ હતા—જેનાં દ્વાર બંધ હતાં તેનાં તાળાં તોડી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. ઉઝબેગ, તાર્તરી, તુર્કોમન, સાર્ડ અને જ્યુ એ સર્વ જાતિઓ હવે ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય બાબતોમાં સરખીજ કોટિની, સરખીજ અધિકારી બની હતી. તેમનામાં કાંઇ પણ જુદાઈ રાખવામાં આવતી ન હતી.

આ પ્રમાણે જુદાપણું નાબુદ થતાં તે ચાળીશ જુદી જુદી જાતિઓ એક બની ગઈ. તેમના સહકારથી એક નવો સમાજજ બની ગયો. તેમ કરતાં તેમને અત્યંત કષ્ટ, અને મુશ્કેલીઓ વેઠવાં પડ્યાં. પણ સહનશીલતા અને તત્વનિષ્ઠાને લીધે તેમણે એક નવીન સંસ્થા ઉભી કરી જગતને તેનો આદર્શ બતાવી આપ્યો. જૂનાના અવશેષમાંથી તેમણે નવી ઇમારત ઉભી કરી, એ તેમને ખરેખર ભૂષણરૂપ હતું!

જે લોકો થોડા વખત પહેલાં સામાજિક ગુલામગીરીમાં ફસાઇ પડ્યા હતા તેઓ હવે નમૂનેદાર શાસનકર્તા બન્યા હતા, એ કેટલી અજાયબીની વાત છે! કેટલો અદ્‌ભૂત ચમત્કાર! ન્યાય, સમાનતા અને સ્વતંત્રતા એ ત્રણ પર નવીન સમાજ ઉભો કરી બતાવવો એ કેટલું વિકટ કામ હતું! લોકોએ કેવું કઠિન કાર્ય માથે લીધું હતું! પણ તે કઠિન કાર્ય હાથમાં લઈ તેમણે લોકોને દુઃખથી છોડાવ્યા. જ્યાં જ્યાં એક વખતે ઝારના પ્રતિનિધિની દંડાશાહી પોતાનો પ્રભાવ બતાવતી હતી ત્યાં ત્યાં આજે પંચાયત પદ્ધતિ ખીલતી જોઇને કોને આનંદ ન થાય?

તુર્કસ્થાનનો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી મેં મોસ્કોનો રસ્તો લીધો. તે વખતે મારી સાથે ચાર હિંદી મિત્રો હતા. તાશકંદથી મોસ્કો જનારી આગગાડી ઘણી સગવડભરી અને એશ-આરામની હતી. હિંદુસ્થાનની ગાડીના કમ્પાર્ટમેન્ટ કરતાં આ ગાડીના કંપાર્ટમેન્ટ મોટા અને સરસ હતા. ઈજીનનો આકાર પ્રચંડ હાથી જેવો લાગતો. હિંદુસ્થાનની નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેના ઈજીનના કરતાં તે ઘણું મોટું જણાતું હતું!

મોસ્કો તરફ

આગગાડીમાં વર્ગ જેવું કાંઈ ન હતું. માત્ર Soft cars, અને Hard Cars એવો ભેદ હતો, ટૂંકી મુસાફરી માટે બીજી ગાડી એટલે **Hard** Car નો ઉપયોગ થતો. એમાં બર્થ્સની પણ સવડ હતી.

બીજે દિવસે અમે ઓરેનબર્ગ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંબંધ તૂટે છે. ઓરેનબર્ગ યુરલ નદીને કાંઠે આવેલું છે. પૂલના એક ભાગ પર Asia એમ મોટા અક્ષરે લખેલું છે; ને બીજી બાજુએ Europe લખેલું છે. રસ્તામાં સામારા આવ્યું. તે છોડી અમે ત્રીજે દિવસે મોસ્કો પહોંચ્યા.

ગાંધર્વનગરી

આગગાડીમાંથી મોસ્કોનો દેખાવ મનમોહક લાગતો હતો. તેની તુલના કલકત્તા, મુંબાઇ કે દિલ્હીની સાથે પણ કરી ન શકાય એટલો ચિત્તાકર્ષક છે. શહેરનાં ઉંચાં ઉંચાં પ્રાર્થના મંદિરોનાં શિખરો, ઉંચાં ઉંચાં ભવ્ય મિનારા, તેના ઉપરના જાત-

જાતના રંગો ઇત્યાદિ જોઇ એમ લાગતું કે આપણે કોઈ ગાંધર્વ નગરમાંજ પ્રવેશ કરીએ છીએ. જેમ જેમ નજીક જઇએ તેમ તેમ શિલ્પચાતુર્ય નજરે પડે છે. જોતાં નજરજ ભરાઈ જાય છે. ખરેખર મોસ્કો જેવું દુનીઆમાં બીજું સુંદર શહેર નહિ હોય એમ અમને લાગતું. વળી તેમાં વિશેષ નવાઇ એ હતી કે તેને પૂર્વ તરફનું કે પશ્ચિમ તરફનું બેમાંથી એકકે શહેર કહેવાય નહિ! જ્યાં ત્યાં વિશાળ રાજમહેલો, સોનેરી ઘુમટવાળાં ચકચકિત શિખરો અને પાર્વાત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના ઐતિહાસિક અવશેષ જણાય છે. આથી આખું શહેર ખીચોખીચ ભરાઈ ગયેલું લાગે છે. શહેરની એકંદર બાંધણી ઘણીજ ભવ્ય છે.

લક્સ હોટેલ

આખરે અમારી ટ્રેન મોસ્કોના ભવ્ય સ્ટેશનમાં (એલકઝાંડરવસ્કી વાગાઝાલ. Alexanderevsky Vagazal) પેઠી. ત્યાં મોટરો અમારી વાટજ જોઈ રહી હતી. તેમાં બેસાડી અમને હોટેલ લકસ (Hotel Luxe) માં લઈ જવામાં આવ્યા. એ હોટેલ (Tverskaga) ટવર્સકાગા સ્ટ્રીટ પર આવેલું છે. એને આઠથી નવ મજલા છે. દુનીઆના કામદારોના સઘળા પ્રતિનિધિઓ અહીં હંમેશાં આવજા કરે છે. તેમાં ચીની, જાપાની, ઇરાની, હિંદી, ઇન્ડોનિશિયન, તુર્ક અને તાતાર, અંગ્રેજ, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને અમેરિકન ઇત્યાદિ સર્વ દેશના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. દુનીઆના સર્વ તત્વવેત્તાઓનું આ મિલન મંદિર છે. તત્વવિવેચકો પણ તેટલાજ આવે છે.

ઝિનોવિવાને આ ઠેકાણે અઠવાડીઆમાં એક વાર પણ આંટો માર્યા વિના ચાલતું નથી. ટામસ્કીકવેલ્થ અને હંગેરિયન રેકોશી, (Raceoci) જે, હાલમાં હંગેરીની જેલમાં છે, બેલાકુન, અને હંગેરીના માજી પ્રેસિડેન્ટ એ સર્વ ત્યાં લગભગ કાયમને માટે રહે

છે. કાર્લ રેડેક અઠવાડીઆમાં બે વાર આવે છે. અને અનવર પાશાને તો આ હોટેલ વિના ચેનજ પડતું નથી.

વાદવિવાદનો અખાડો

એ સ્થાન ખરેખર અલૌકિક છે; જાણે આખું જગત તે હોટેલમાંજ ન સમાયું હોય! દુનીઆનો હર કોઈ પ્રવાસી અહીં આવ્યા વિના બાકી રહ્યો નહિ હોય! આ હોટેલમાં આખી દુનીઆના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સજડ વાદ-વિવાદ ચાલતો હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે આખા જગતનું ધ્યાન તેના તરફ રહે છે. વાદવિવાદની ત્યાં કોઇ ધૂન મચી રહે છે. ચર્ચા, વાટાઘાટ, યોજના—એ વિના ત્યાં બીજું કાંઇ જણાતુંજ નથી. મકાનો ઘણાં ભવ્ય છે. ઉપરાંત તેમાં યૂરોપીય ઢબનાં સર્વ સાધનો છે. દરેક ઓરડીમાં સ્વતંત્ર ટેલીફોન અને વિજળીક ઘંટડી છે.

કામગારોના પ્રતિનિધિઓ આપણા દેશમાં જો કે કષ્ટના દિ-વસો કાઢતા હશે, જુલમ સિવાય તેમને બીજું કાંઇ જણાતું નહિ હોય, તો પણ તે અહીં આવતાંજ કોઇક રાજા સમાન બની જાય છે. અહીં તેમને બીલકુલ દુ:ખ નથી. સર્વનું આ વિશ્રાંતિ સ્થાન છે. અહીં આવ્યા પછી સર્વને તેમનાં દુ:ખનો વિસારો પડે છે. અહીં તેમને બેવડો ઉત્સાહ આવે છે. ફાવે એવાં અપાર:કષ્ટ સહન કરવાનું તેમને ફરીથી બળ મળે છે. અને પોતાના દેશના કામગારોની ચળવળમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેવા પ્રવૃત્ત થાય છે. કામગારોના સ્વસત્તાક રાજ્યમાં તે નવચેતન રેડે છે. સ્વદેશના લોકોમાં તેનો સંચાર કરે છે.

દેવળોનું મથક

મોસ્કો એટલે ખ્રિસ્તી દેવળોનું એક મુખ્ય પીઠજ કહીએ તો પણ ચાલે. તેમાં ૧૨૦૦ દેવળો છે. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ક્રાંતિ થઇ જવા છતાં તે દેવળોને કાંઇ આંચ આવી નથી.

શહેરની મોટી મોટી ઇમારતો તેમજ દેવળોની ટોચ પર ભૂરાં સોનેરી સંગેમરમરના ઘુમટ જણાય છે. ત્યાં ધર્મ પોતાની સત્તા ગુમાવી રહ્યો છે. રશિયામાં ધાર્મિક તોફાન બહુ ચાલે છે એ વાતમાં સત્યનો કાંઇ અંશ પણ નથી. બધું તૂતજ છે. માત્ર જે ધાર્મિક નેતા રાજા થવાની ઇચ્છાથી ખેડુતો કે કામગારોની વિરૂદ્ધ ખુલ્લી કે ગુપ્ત રીતે કારસ્થાન કરે છે તેમને સખત શિક્ષા થાય છે. કારણ કે ધાર્મિક નેતાઓ ઘણી વાર કામગારોની સરકારને ઉથલાવી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. અને બીજા લોકો જે રશિયાના કામગારોની વિરૂદ્ધ હોય છે તેમને એજ વાતથી ટીકા કરવાને કારણ મળે છે. વળી સામ્રાજ્યવાદીઓને પણ તેજ જોઇએ છે. તેથી તેઓ ટાંપીને બેસે છે અને તેવો કાંઇક પ્રસંગ બની આવતાં તેને ફાવે તેવું સ્વરૂપ આપે છે. ખરેખર રશિયાનું ધાર્મિક તોફાન કમાલ છે, પરંતુ સોવિયેટ સત્તા સામે આંગળીઓ કરવા સિવાય તેનું બીજું કાંઇ પરિણામ આવતું નથી.

અસંખ્ય દેવળો ઉપરાંત ત્યાં મોસ્કવા (Moskva) નદીના કાંઠા પર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ 'ક્રેમલિન' રાજમહેલ છે. શહેરમાં હોટેલો અને થીએટરો કેટલાંય છે તેની તો ગણત્રીજ નથી.

કોમિન્ટર્ન અને કેથેડ્રલ

ક્રેમલિનની બરાબર સામે કૉમિન્ટર્ન (Cominterne) નામે એક ભવ્ય કિલ્લો છે. શહેરના બચાવ માટે અગાઉ એ બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેને હાલમાં જગતના કામગારોનો મહેલ કહેવામાં આવે છે. તેના ગંજાવર દરવાજા પર મોટા મોટા અક્ષરોએ નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

"જગતના કામગારો, સંગઠન કરશો તો મુક્ત થશો, અને આખું જગત્ મેળવશો. એકત્ર થાવ, તમારે તમારી બેડીઓ સિવાય કાંઇજ ગુમાવવાનું નથી. પૃથ્વી તમારી છે."

Workers of the world ! Unite. You have nothing to lose but your Chains and a world to gain.

કોમિન્ટર્નથી કેટલીક મિનિટના અંતરે તાજમહાલના નમૂના રૂપ Bela Cathedral નામે બરફ જેવા સફેદ આરસપહાણનું એક મકાન છે. તે રૂશિયન કારીગરીનો આબેહુબ નમૂનો છે. ક્રેમલિનમાં પુરાતન શિલ્પકલાનું—ટ્યુટન કલાનું રહસ્ય ભરેલું છે; ત્યારે Bela Cathedral આધુનિક રૂશિયન કલાની સંપૂર્ણ અવસ્થાનું પ્રતિક છે !

બીજાં મકાનો

તેથી થોડેક આગળ જતાં Tversky સ્ટ્રીટની પેલી મેર ટ્રેડ યુનિયન છે. ક્રાન્તિ થતા પૂર્વે આ રાજમહેલ જેવા મકાનમાં અમીર ઉમરાવોની ક્લબ ભરાતી. ત્યાં સર્વ એકત્ર થઈ જુગાર રમતા. તે મકાન પર માત્ર તે લોકોનીજ માલીકી હતી. માત્ર નોબલ્સ–Nobility નીજ ! પણ હવે તે ઠેકાણે દર વર્ષે ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાનિક અને પ્રાંતિક વિભાગની બેઠકો ભરાય છે. તે હોલમાં ચારથી પાંચ હજાર જેટલાં માણસ બેસી શકે છે. ત્યાંથી બે મિનિટ જેટલું ચાલતાં પરરાષ્ટ્રીય કોમિઝરની સામે બોલશી–નાટકગૃહોની અત્યંત વિશાળ, ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સંગીત શાળા છે. ત્યાંના જેવડાં નાટકગૃહો આખી દુનીઆમાં નથી. અગાઉ તે ખાસ શહેનશાહ ઝારનાં નાટકગૃહો હતાં. તે વેળા તેમાં સરદાર, આસામદાર, ઉંચ કુળના લોકો ને અમીર ઉમરાવ સિવાય બીજા કોઇને જવાની પરવાનગી ન હતી. None except the nobility ! પરંતુ અત્યારે તો ત્યાં મજુરપક્ષનો પ્રતિનિધિ કિંવા એવોજ કોઈ બીજા દેશનો માનનીય પુરૂષ બેસે છે.

આ મકાન હંમેશાં ભપકાદાર જણાય છે. જાણે પાંડવોની

રાજસભાનો નમૂનોજ જોઇ લેવો.

પ્રથમ તો જોનારને તે થીએટર 'સોનાનું' બનાવેલુંજ લાગે છે, પણ બરાબર બારીકાઇથી જુએ ત્યારે બધું ઢોળ ચડાવેલું હોવાની ખાત્રી થાય છે. તેનું સંરક્ષણ ઘણી બાહોશીથી કરવામાં આવે છે. થીએટરની ચોમેર મોટા મોટા સફેદ સ્તંભ છે, અને તેના પર સુંદર નકશી કામ કરેલું છે. તેના ઉપર લાલ રંગની ધજાઓ છે અને તેના પર હથોડી, કોદાળી વગેરે ઓજારો કોતરેલાં છે.

શલાપીનો અભિનય

મારી મોસ્કોની બે સફર દરમ્યાન આ થીએટરમાં શલાપી (Shalapi) નામે સુપ્રસિદ્ધ નટે બે વાર કામ કર્યું હતું તેના અભિનયનું મારાથી વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. તે પ્રસિદ્ધ નટ સંબંધી હું સાધારણ માણસ શું લખી શકું? તેની કલાનું રહસ્ય ચીતરવાને તો કોઇક સમર્થ કવિ કે ચિત્રકાર જોઇએ! થીએટરોમાંથી પણ ક્રાન્તિ સિવાય બીજાં તત્વોનો ઉપદેશ મળતો નથી. એ તત્વો એમાં એટલી ચાલાકીથી ભરેલાં હોય છે કે જનસમાજ પર તે તુર્ત અસર કરે છે. નાટકના નટોમાં પણ એજ ભાવ આવી ગયેલો જણાય છે. ખરેખર! ચોતરફ નવીન તેજ, સ્ફુર્તિ, ચૈતન્ય–સિવાય બીજું કાંઇ જણાતું નથી.

મોસ્કોનાં વિદ્યાપીઠ

એક વખતે એશઆરામ અને વિલાસનું કેન્દ્ર બનેલું મોસ્કો આજ સરસ્વતી દેવીનું મંદિર બન્યું છે. જ્યાં ત્યાં વિશ્વવિદ્યાલયજ જણાય છે. કોઇ પણ જાતના પક્ષપાત વિના સર્વને બુદ્ધિ વિષયક, ઔદ્યોગિક અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ત્યાં દુનીઆના સર્વ ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. તેમાં પૂર્વ તરફના વિદ્યાર્થીઓ વધારે હોય છે. કોરીઆ, હિંદુસ્થાન અને ઇરાનના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે ખરા, પણ મોટો ભાગ

ચિની વિદ્યાર્થીઓનો છે. સેંકડે ૯૦ ટકા વિદ્યાર્થી ચીનના છે.

વિદ્યાપીઠનો બારીકાઇથી અભ્યાસ કરવા માટે મેં ભાઇ લુનાચારસ્કી (Luna–Charasky) નામે એક સુપ્રસિદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રીની મુલાકાત લીધી. તેની પાસે કોઇ પણ જિજ્ઞાસુ જાય તો તે તેને ખુલ્લા દિલથી સર્વ માહિતી આપે છે. લૂનાચારસ્કી અતિશય સભ્ય અને ભલા મનુષ્ય છે. ટ્રોટસ્કી અને ઝિનોવિવના કરતાં તેનો સ્વભાવ મને ઘણોજ જુદો જણાયો. લુનાચારસ્કી ઘણા પ્રેમાળ ગૃહસ્થ છે. તેમણે મારો સારો આદરસત્કાર કરી મને ખુલ્લા દિલથી સર્વ માહિતી આપી. સોવિયેટ અમલ હેઠળ રૂશિયાની શિક્ષણ પદ્ધતિ કેવી છે તેનું તેમણે વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. તેમની પાસેથી એવો ખુલાસો થયો કે યુનિવર્સિટીનું બે રીતે વર્ગીકરણ કરેલું છે. ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ. ઉત્તમ પ્રકારના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતર કલાઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. સ્થાપત્યનું પણ ત્યાં શિક્ષણ અપાય છે. કનિષ્ઠ અથવા સામાન્ય વિશ્વવિદ્યાલયમાં વૈદક, કાયદા, સંગીત ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે. ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર સાથે સંબંધ ધરાવતી રેબોની Facultis નામે શાખા છે. તે ખાસ કરીને કામગારોને માટે છે. ઝારના અમલ હેઠળ શાળાનું પૂરતું શિક્ષણ ન મળ્યું હોય એવા કામગારોને તે શાખાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે; અને તેમના પર ઔદ્યોગિક ખાતાના મુખ્ય અધિકારીની દેખરેખ હોય છે.

લુનાચારસ્કી

ખેતીવાડી અને માઇનિંગ (ખાણો)ની કોલેજો છે. તેની વ્યવસ્થા વિશ્વવિદ્યાલયના જેવીજ છે. નાટ્યકળા અને નૃત્ય કળાની પણ કોલેજો છે. તેની વ્યવસ્થા ઘણી સરસ છે. તેમાં સાધનો પણ ઉત્તમ છે; અને સાચી કલાને ત્યાં ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. તે સિવાય છોકરા અને યુવાનો માટે શિક્ષણનાં જુદાં જુદાં વસતિ-

ગૃહો છે. નાનાં છોકરાં માટે કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિની પણ અહીં ઘણી સંસ્થાઓ છે.

આટલી માહિતી આપ્યા પછી લુનાચારસ્કીએ કાંઇક ખિન્નતાથી કહ્યું–"મારા મિત્ર! રૂશિયાને ભૂતકાળની સ્થિતિથી ઉંચો લાવી તેનો અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર નષ્ટ કરવાનું હજી મારા હાથે બન્યું નથી; એટલે તમને સુધારણા જેવું ખાસ લાગશે નહિ; પરંતુ મને આશા છે કે અમે લોકો રૂશિયાને સર્વ કલાઓ અને વિદ્યાનું આદિ-પીઠ બનાવી મૂકીશું. કોઈ પણ સુધારો તાત્કાલિક થયો નથી! હજી અમે શિક્ષણની પ્રયોગ અવસ્થામાં છીએ. અમે અમારો પ્રયોગ કરીએ છીએ. ક્રાન્તિ ટકી રહે, તેના પરનાં સર્વ સંકટો ટળે એટલે અમે આજ સુધી જગતે કદિ ન જોઈ હોય એવી અપૂર્વ અજોડ શિક્ષણ પદ્ધતિ રૂશિયામાં નિર્માણ કરી બતાવીશું. અને તે સમય પણ જલદીથીજ આવી પહોંચશે એ તમે ચોકસ માનજો."

વિદ્યાર્થીઓ

લુનાચારસ્કીના કહેવા ઉપરથી, અને પછી ખુદ મારા અનુભવ ઉપરથી ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સંબંધે મને માલૂમ પડયું કે ત્યાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ઘણા સ્નેહભાવથી પરસ્પર વર્તે છે. ગુરૂ શિષ્ય વચ્ચે કાંઈજ અંતરાય રહેતો નથી. ગુરૂ અને શિષ્ય જીવજાન મિત્રોની પેઠે વર્તે છે. ક્રાન્તિએ સર્વ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ભારે ફેરફાર કર્યો છે. તેનું એક ઉદાહરણ એક વાર અમારા સમજવામાં આવ્યું.

મારકણા માસ્તર

એક દિવસ સેબાસ્ટપોલના રસ્તે અમારી સામે એક માણસે આવી અમને સર્વ વિદ્યાર્થીઓને સલામ કરી. તે માણસ ઘણો વયોવૃદ્ધ જણાતો હતો. તે ઘણે દૂર ગયા પછી અમારામાં હસાહસ થઇ રહી, મને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું કેમકે તે હસવાને

અર્થ કાંઇ મને સમજાયો નહિ. મને ઘુંચવણમાં પડેલો જોઈ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી એક જણે હસતાં હસતાં કહ્યું "ભાઈ, આ અમારાં ગુરૂજી, છે. એક વખત એ ઘણા મારકણા માસ્તર હતા. બધા એમને મારકણા માસ્તર તરીકેજ ઓળખતા. અમે તેમનાથી થર થર કાંપતા હતા. જો કોઈ દિવસ કોઇક વિદ્યાર્થી તેમને સલામ કરવાનું ભૂલી જાય તો બીજે દિવસે તેની પાસે સલામ કરાવે ત્યારેજ છોડે. બીજે દિવસે તેમની નજર તે વિદ્યાર્થી પર પડ્યા વિના રહેજ નહિ. તે વિદ્યાર્થીઓને બહુજ દાબમાં રાખતા. પરંતુ આ બધું ક્રાન્તિની પહેલાં! જે વખતે તે માસ્તર હતા અને અમે વિદ્યાર્થી હતા, તે વખતે—! પણ હવે એ મહેરબાનમાં ફેરફાર થયો છે; હવે તે કાંઇક ક્રાન્તિકારક થયા છે." આ સાંભળી મને બહુ રમુજ પડી.

જે વિદ્યાર્થીઓને ખર્ચ કરવાની સવડ ન હોય તેમનો ખર્ચ ટ્રેડ યુનિયન તરફથી મળે છે. સોવિયેટ પદ્ધતિની એવી વ્યવસ્થા છે કે કોઇ પણ વિદ્યાર્થી—પછી તે નિશાળનો હોય કે કૉલેજનો હોય—પણ તેનો બધો ખર્ચ સરકારે વેઠવોજ જોઇએ. તેને અભ્યાસનાં સર્વ સાધનો સરકારેજ પૂરાં પાડવાં જોઇએ.

રેડઆર્મી

યુનિવર્સિટી પછી તેટલીજ મહત્વની બીજી બાબત રેડ આર્મીની રચના સંબંધી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૭ના માર્ચમાં થયેલી રાજ્યક્રાન્તિ પછી બોલ્શેવિકોને રેડ આર્મીની ઘણી જરૂર જણાવા માંડી; કારણ કે સામ્રાજ્ય સત્તા મેન્શેવિકોના હાથમાં ગઇ હતી; એટલે તે દૃષ્ટિએ રેડ આર્મીની રચના બોલ્શેવિકોનેજ કરવાની હતી. આથી તેવી પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા માર્ચ માસમાં શરૂ થઈ. પણ જૂન ઉતરતા પહેલાં તો કેરેન્સ્કિની સરકારે તે કામ ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું; તેના સર્વ પ્રયત્નો ઉથલાવી પાડ્યા; બલ્કે ધૂળમાં મેળવ્યા.

તે વખતે એ નવીન યોજનાના અંકુરને મૂળમાંથી બાળી નાંખવા માટે કોસેક જનરલ કોર્નિલોવની નીમણુંક થતાં તેના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવી. દેહાંતદંડ કરવાનો પણ તેને અધિકાર આપવામાં આવ્યો. તેણે પોતાના મુસલમાન લશ્કરને અને કોસેક લશ્કરને, અલ્લા અને પરમેશ્વરના નામે–બોલ્શેવિકોની તે નવીન યોજનાં ધૂળમાં મેળવવા માટે રેડ આર્મીના દરેક સિપાહી પર ગોળીબાર કરવાનો હુકમ કર્યો. તે કામ માટે ખાઇમાં રહેલા સાત હજાર અનુભવી સિપાહીઓને બોલાવવામાં આવ્યા. પરંતુ તે સોવિયટોના ક્રાન્તિકાર્યને માટેજ જાણે મૂકરર હતા. મુસ્લિમ સમાજવાદીઓએ પોતાના ભાઇઓને તે દેશદ્રોહી કૃત્યથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે પોતાના દેશના લોકો સામે ગોળીબાર કરવો એ ઇશ્વરની નજરમાં અયોગ્ય છે. તેમના ઉપદેશની તે લોકો પર સારી અસર પણ થઈ. બંદુકની એક પણ ગોળી તેમના દેશબંધુઓ સામે છૂટી નહિ. અને કોર્નિલોવનું લશ્કર જેવું આવ્યું હતું તેવુંજ ચાલ્યું ગયું.

રેડ ગાર્ડને સ્વીકારવામાં આવતાં તે કાયદેસર લશ્કર બન્યું. પછી બીજી રાજ્યક્રાન્તિ વખતે તેને લોકપક્ષના લશ્કર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

જાહેરનામું

ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું; તે નીચે પ્રમાણે હતું:—.

"The workers' and peasants' Red Army" will be formed from the more conscious and organized elements of the workiug class. This new army will be a pattern for the replacement of standing army in the near future by popular armaments which will defend the coming European social revolution,"

આનો ટુંકામાં ભાવાર્થ એ છે કે "કામગારોનું અને ખેડુતોનું આ લશ્કર તે વર્ગના હોંશીઆર અને કાર્યદક્ષ લોકોનુંજ બનાવવામાં આવશે; અને એ પ્રમાણે ઉભું કરેલું લશ્કરજ કાયમના લશ્કર તરીકે ચાલશે. ભવિષ્યના યૂરોપીય ક્રાન્તિ યુદ્ધ વખતે તે લશ્કર પોતાના દેશનું સંરક્ષણ કરશે. અગાઉના લશ્કર જેવીજ આ લશ્કરની પણ રચના રહેશે."

લશ્કરી શાળા

આ રેડ આર્મીની અંદર ૧૯૨૧ના જાનેવારી માસમાં ૫૩૦૦૦૦૦ સિપાહી હતા.

U. S. S. R. માં દરેક ઠેકાણે એવી લશ્કરી શિક્ષણની શાળાઓ અને કોલેજો છે. ભાવી રાજ્યક્રાન્તિથી દેશ નિર્ભય થયા પછી આ સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ ગઇ હતી. પણ લશ્કરમાં અગાઉનું પરાક્રમ અને હોંશિયારી કાયમજ હતાં. લશ્કરી શિક્ષણ આપતી શાળાના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે:—

(૧) **સાધારણ શાળા** ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમ માટે.

(૨) **વિશેષ શિક્ષણની શાળા,** એમાં શાળા અને સ્ટાફ કોલેજો.

(૩) **પલટણોના સેનાપતિઓની શાળા.**

આ શાળાઓમાં ફક્ત ઔદ્યોગિક અને લશ્કરી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ વ્યાવહારિક અને રાજકીય શિક્ષણ ઉપર પણ સારૂં લક્ષ આપવામાં આવે છે.

* **રેડ આર્મીના** દરેક સિપાહીને જણાવી દેવામાં આવ્યું હતું કે "**તું જે કોમના લોકોનો છું તે લોકોનો તું સંરક્ષક છે. તેમના રક્ષણની જવાબદારી તારા પર છે; વળી તારા દેશ વિરુદ્ધ કોઈ લડવા આવે, અથવા પરદેશી હુમ-**

* જુઓ, પરિશિષ્ઠ ૧૬ું:

લાથી તારો દેશ ત્રાસ પામતો હોય તે વખતે તું તારા દેશનો રક્ષણકર્તા છે."

આ લશ્કરની એક વિશેષ મહત્વની અને આશ્ચર્યકારક બાબત એ છે કે જેમ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક વર્ગ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ભેદ ભાવ હોતો નથી તેમ રેડ આર્મીમાં પણ સિપાહી અને સેનાપતિ વચ્ચે ઉંચા નીચાનો ભેદ જણાતો નથી; પણ એથી લશ્કરની વ્યવસ્થામાં જરા પણ વિક્ષેપ કે ગરબડ થતી નથી! લશ્કર જ્યારે કામગીરી પર હોય તે વખતે તેની શિસ્ત (Discipline) ઘણી કડક રહેતી, પરંતુ કામ પૂરૂં થતાંજ બધા ભાઈઓની પેઠે વર્તતા.

કોનસ્ટ્રાટમાં બંડ

વર્ણન અને વ્યાખ્યાનું કામ થઈ રહ્યા પછી પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્થિતિ શી છે, કિંવા કેવી હતી તે હવે આપણે જોઇએ. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં કોન્સ્ટ્રાટ બંદરના ખલાસીઓએ સોવિયેટો સામે જાહેર રીતે બંડ કર્યું. તે ખલાસીઓને શહેરના લગભગ સર્વ મૂડીદારોની અંદરખાનેથી મદદ હતી. તે બંડ એટલે ભવિષ્યના મોટા બંડનું એક નાનકડું પ્રાથમિક સ્વરૂપજ હતું. બીજું જે બંડ થયું તે ખાસ કરીને ફ્રાન્સની ઉશ્કેરણીથી થયું; અને તેના ઉપરજ આગળ મૂડીવાદીઓનું ધોરણ અંકાવાનું હતું. પહેલું બંડ તો એક પ્રયોગ હતો. ઝારના સમયના જે જે સેનાપતિ ફ્રાન્સ અને ઇટાલીના આશ્રયથી દબાઇ બેઠા હતા તેઓજ એ બંડના આગેવાન હતા. માત્ર આગેવાનીજ નહિ પણ તેના ઉત્પાદક પણ તેઓજ હતા.

પ્રજાસત્તાને આતર

પરંતુ બંડનું ક્ષેત્ર તૈયાર થતાં પહેલાંજ ક્રેસિન લશ્કરે તેને સમાવી દીધું. તે લશ્કર તદ્દન નવીન અને થોડાજ વખત પર તાલીમ પામેલું હોવા છતાં તેનું પરાક્રમ જબરૂં હતું. આજ

તેની હોંશીઆરી અને સાહસની વાતો સાંભળતાં આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી ! બરફવાળા બાલ્ટિકના પ્રદેશમાં થઇને તે લશ્કર કેવું ચાલ્યું ગયું ! જે પ્રદેશમાંથી શત્રુ કદિ પણ ચડી ન આવે એમ બંડખોરોના સેનાપતિને લાગ્યું હતું ત્યાં જઇને તેણે શત્રુ પર કેવી રીતે જય મેળવ્યો, ઇત્યાદિ બાબતો માટે અમેરિકાને હંમેશાં અભિમાન થતું હતું. અમેરિકામાં જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનના બહાદૂર સિપાહીઓએ પોતે તાલીમ વગરના નવાસવા માણસો હોવા છતાં માત્ર દેશના રક્ષણ અર્થે ફ્રોર્જની ખીણના બરફવાળા પ્રદેશ પર પોતાનું લોહી રેડ્યું; બરફનો પ્રદેશ પોતાના લોહીથી રંગી નાંખ્યો, એ વાત કહેતાં દરેક અમેરિકનની છાતી આજ વેંત ઉછળે છે! આજે રૂશિયા પણ પોતાના રેડ આર્મીનાં યશોગાન કરે છે. સંકટ આવતાંજ એ રેડ આર્મીએ પોતાની બંદુકો અને તોપો ઉંચકી પ્રજાસત્તાક રાજ્યના રક્ષણ માટે ઝામી ગયેલા બરફના પ્રદેશમાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું અને દેશ પર આવેલી આફત ટાળી હતી; તે માટે આજે પણ તેનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરવામાં આવે છે.

પરદેશી છાપાંનું પ્રચારકાર્ય

ક્રોન્સ્ટ્રાટનું બંડ બીજા બંડનું પૂર્વ સ્વરૂપ હતું; અને દરેક સામ્રાજ્યવાદી પત્રનું તેને ઉત્તેજન હતું; બલ્કે તેમનીજ ઉશ્કેરણીથી લોકો સોવિયેટ સામે બંડ કરવા પ્રેરાયા હતા એમ માનવાને સબળ કારણો છે. અમે તે વખતે મોસ્કોમાં હતા એટલે અમને કાંઇ લાગ્યું નહિ પણ બહાર કોઇ આશ્ચર્યકારક સ્થિતિજ ચાલી રહી હતી. ક્રેમલિન જ્યાંનો ત્યાંજ હતો, લેનિન જ્યાંનો ત્યાંજ પોતાના ટેબલ આગળ હતો પણ પરદેશી વર્તમાન પત્રો જે અદ્‌ભુત સમાચાર ફેલાવતાં હતાં તે ઘણા વિલક્ષણ અને રમુજી હતા. લંડન ટાઇમ્સ, ક્રોનિકલ અને મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન મોટાં મોટાં મથાળાં હેઠળ

"બંડખોરોએ ક્રેમલિન રાજમહેલને લગાડેલી આગ."

'મોસ્કો બંડખોરોના હાથમાં ગયું.'

'ક્રેમલિન બાળીને ખાખ કરી નાંખ્યું.'

'કોમિનટર્ન સુરંગ ફોડી ઉરાડી દેવામાં આવ્યું.'

'લેનિન મરણ પામ્યો.'

એવા એવા સમાચાર રોજ "ખાસ ખબરપત્રી તરફથી મળેલા" તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા; પરંતુ તેમાં સત્યનો અંશ ઘણો જ ઓછો હતો.

મનમાં પરણ્યા મનમાં રાંડ્યા

સામ્રાજ્ય સત્તાવાદીઓ રોજ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા કે "હે પ્રભુ ! સોવિયેટ સત્તાનો તું જલદીથી નાશ કર." તેમણે તેમના મનમાં ને મનમાંજ ક્રેમલિનને આગ લગાડી; તેને બાળી નાંખ્યું, કોમિનટર્ન સુરંગ ફોડી ઉડાવી દીધું, અને કલ્પ્નાની સૃષ્ટિમાં લેનિનને પણ મુવેલો જોયો; પણ કેમે કરતાં સોવિયેટ સત્તા તેમની છાતી પરથી ખસી નહિ. તેમની દશા 'મનમાં પરણ્યા મનમાં રાંડ્યા' જેવી થઈ! માણસ માગે છે કાંઇ, ત્યારે ઇશ્વર તેને આપે છે કાંઇ ! એવીજ સ્થિતિ સામ્રાજ્ય સત્તાવાદીઓની અને સોવિયેટ સામે બરાડા પાડનારા લોકોની થઇ હતી. તે બંડથી બીજું કાંઈજ પરિણામ આવ્યું નહિ, માત્ર જનસમાજનું કાર્ય દિવસે દિવસે ફત્તેહમંદ થતું ગયું; અને રશિયાનું બંડ શમાવવા માટે બંડખોરોના જે પ્રયત્ન થતા ગયા તે નિષ્ફળ થવા માંડ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખે જગપ્રસિદ્ધ પી-

ક્રોપોટકીનનું અવસાન

૮૨ ક્રોપૉટ્કિન મરણ પામ્યો. તે દિવસ આખા રૂશિયાને માટે બહુ દુઃખ અને ગમગીનીનો હતો. રૂશિયાની સુધારણા અને શિક્ષણની બાબતમાં તેણે જે કાર્ય કર્યું હતું, સાહિત્યક્ષેત્રમાં જે અપૂર્વ ઉમેરો કર્યો હતો તેને માટે રૂશિયા આજે તેનું ઋણી છે. પીટરનું ક્રાન્તિ સંબંધી કાર્ય પણ વખાણવા લાયક હતું. તે મહાન્ ક્રાન્તિકારનું શબ ઘણા સન્માન અને ઠાઠ-માઠથી ટ્રેડ યુનિયન હોલમાં લઈ જવામાં આવ્યું. જ્યાં ત્યાં શોક દર્શક કાળા વાવટા ફરકતા હતા. કોફિન પર ક્રાન્તિનાં ધ્યેયને સૂચવતાં નિશાનો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સરઘસ નીકળ્યું ત્યારથી સત્યને ખાતર, પોતાના સિદ્ધાંતને ખાતર, સ્વધર્મને ખાતર, પોતાના પક્ષને ખાતર, પ્રાણ આપનાર એ વીરનું જ્યાં ત્યાં સન્માન થયું હતું. પછી લેનિન હોલમાં આવ્યો, પરરાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિઓ મરનારને માન આપવા માટે કોફિન તરફ દોડી આવ્યા. આખો સમાજ એક સરખો રૂદન કરતો હતો. ત્યાં માજી રાજકુમારનાં સંસ્મરણો વાંચવામાં આવ્યાં. તેના ગુણાનુવાદ ગવાયા, ટ્રોટસ્કીની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા લાગી, ઝીનોનિવ તો મૂર્છા ખાઇ નીચે પડયો.

દફનક્રિયાનો પ્રસંગ

કોમિઝારથી કામગારો અને ખેડુતો સુધી દરેક જણ પોતાનાં ફૂલહાર તે વીરના શબને પહેરાવવાને આગળ આવ્યા. ગેલેરીમાં અને બોક્સમાં ઉભા રહેવા જેટલી—એક ઈંચ પણ જગ્યા રહી નહતી. આખો હોલ ચિક્કાર ભરાઈ ગયો હતો. ફેબ્રુઆરી માસની કકડતી ટાઢ હતી, છતાં એટલી ગરમી લાગતી હતી કે બધા પરસેવાથી ઝેબ ઝેબ થઇ ગયા. લગભગ એક વાગે શબને દફન કરવાની જગ્યાએ લઈ જવામાં આવ્યું. ઢોલ, પડઘમ વગેરે પર વાવટા ચઢાવી વગા-ડવામાં આવતાં હતાં. ખરેખર! એવું વાદન મેં પહેલાં કદિ સાંભ-

જ્યું ન હતું. ચોમેર શોકનું સામ્રાજ્ય પ્રસર્યું હતું. છેવટે શોકભર્યા સ્વરથી આંતર રાષ્ટ્રીય ગીત ગવાયું. તે વખતનો હૃદય ભેદક દેખાવ હજી મારી નજર આગળ તરી આવે છે.

અનવર પાશા આવ્યા

એક દિવસ પરરાષ્ટ્રીય ઓફીસ આગળ ફરતાં **અનવર** પાશા જર્મનીથી પોતાનો ગુપ્ત પ્રવાસ પૂરો કરી મોસ્કો પાછા આવ્યાનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું. હિંદુસ્થાનનો દરેક મુસલમાન તેમજ આખું રૂશિયા **અનવર** પાશાને પૂજતાં હતાં. પૂર્વ તરફના દેશોનો તે પૂજનીય દેવ હતો. તેને જોવાની, તેની સાથે મુલાકાત કરવાની ઇચ્છા મેં કેટલાય દિવસ મારા હૃદયમાં દબાવી રાખી હતી; પણ આ તક મળતાંજ મેં તેને મળવા જવા નિશ્ચય કર્યો; અને તેના મુકામ સંબંધી ચોકસી કરવા માંડી, પરંતુ રૂશિયાની ખુબી કાંઈ ઓર હતી. ત્યાં કામગારોના કોઇક નેતાની જેટલી જલદી ભાળ મળે છે તેટલી બીજા માણસની કદિ મળતી નથી! આથી ઘણા પ્રયાસ પછી મને ખબર પડી કે પર-રાષ્ટ્રીય ઓફિસના નોકરો રહે છે ત્યાંજ અનવર પાશા પણ રહે છે.

તે મકાનની ચોમેર સખત પહેરો હતો અને મળવા આવ-નારા માણસ સંબંધી ખાત્રી થયા વિના તેને અંદર જવા દેતા ન હતા. તેથી મેં મારી ઓળખ માટે મારો પ્રતિનિધિત્વનો હુકમ બતાવ્યો; પણ ત્યાંના અમલદારની ખાત્રી ન થવાથી તેણે લક્સ હોટલમાં ટેલિફોન કર્યો અને મારા વિષે પૂરતી ખાત્રી કરી લીધા પછી (મને રોકવા માટે દિલગીરી બતાવી) અંદર જવા દીધો. પછી મારી સાથે સંરક્ષક અને માર્ગદર્શક આવતાં એક સુશોભિત હોલમાં મને લઈ જવામાં આવ્યો. તે હોલ ઘણો સુંદર હતો.

તેને હોલ કહેવાને બદલે સાર્વજનિક દીવાનખાનું કહીએ તો

અનવર સાથે મુલાકાત

પણ ચાલે. અનવર પાશાની પરવાનગી આવતાં સુધી મારે ત્યાં ઉભા રહેવું પડ્યું. સાથેના સિપાઇએ મારો પ્રતિનિધિત્વનો હુકમ પાસેની એક ખોલીમાં અનવર પાશા પાસે લઈ જઇ બતાવ્યો. તેની સાથે મેં મારા નામનું કાર્ડ પણ આપ્યું હતું. પણ પાશા ઘણો નિખાલસ હૃદયનો હતો. તેને બાદશાહી કે તુર્કી બાદશાહી ઠાઠમાઠની કાંઇજ ખબર ન હતી. તેથી તેને મળવા જતાં મને ઝાઝી હરકત ન પડી. તે સાદી ખોલીમાંથી એકદમ બહાર આવ્યો અને મને અભિનંદન આપી મારી સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. પછી તેણે મને પોતાની ખોલીમાં લઇ જઈ ખાસ મુલાકાત આપી. ઠંડીને લીધે નજીકમાં સગડીઓ રાખી હતી તે સારી પેઠે સળગાવવામાં આવી. અનવર પાશાએ તે વખતે જે પોશાક પહેર્યો હતો તે બધો લશ્કરી ઢબનો—ખાસ કરીને ઘોડેસ્વારીનો હતો. તેના શરીરે લશ્કરી શણગાર સજેલા હતા. માત્ર માથે ટોપી ન હતી; અને કેસરી ઢબના થોભીઆ પણ ન હતા. તેનો પોશાક વ્યવસ્થિત અને ઠીકઠાક હતો. પાશા બહુજ સમયસૂચક હતો. મહા યુદ્ધની જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકે તે આગળ આવેલો હતો. તેના પ્રત્યે રેસિન કરતાં સોવિયેટ સરકાર બહુ સારી રીતે વર્તતી હશે એમાં કાંઇ નવાઈ નથી.

અનવર કે નેપોલિયન

તેની ચોમેર સુખ સગવડનાં સર્વ સાધનો હતાં છતાં પૈસા ટકા જેવું કાંઇ ન હતું; અને જો કાંઈ હશે તો તેની તેને કાંઈ કીંમત ન હતી; કારણ કે તેને પૈસાની જરૂર પણ ન હતી; તેને જોઇતી દરેક વસ્તુ અમલદારો પાસેથી મળતી હતી. માત્ર અમલદારોની પરવાનગી સિવાય તેને એક તારનો તાંતણો પણ મળતો નહિ.

અનવર પાશાને હિંદુસ્થાન સંબંધી પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા હતી; અને તેટલી મુદ્દતમાં તેની એકંદર કાર્યવાહીનો મારે અભ્યાસ કરવાનો હતો. તે પ્રશ્ન પૂછવાના વિચારમાં હતો, તો હું તેના તરફ જોવામાં મારૂં ભાન ભૂલી ગયો હતો. કારણ કે હિંદુસ્થાનમાં હતો ત્યારથી જેની હું હંમેશાં માનસિક પૂજા કરતો આવ્યો હતો, જે મૂર્તિ હંમેશાં મારી નજર આગળ ઠરી રહી હતી, જે મૂર્તિ મારી આરાધ્ય દેવતા બની રહી હતી, તેનું આજે મને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું હતું; તેની સાથે આજે મને બોલવા ચાલવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો! તેમને વાતો કરવી હતી ત્યારે હું સ્તબ્ધજ રહ્યો. હું તે વખતે નેપોલિયનના જેટલુંજ માન અનવર પાશાને આપતો હતો.

હિંદી નેતાઓ વિશે વાત

વાતચિતની શરૂઆત કરતાંજ મને જણાયું કે તેમને અંગ્રેજી સારૂં બોલતાં આવડતું હતું. તે મને હિંદુસ્થાન સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતા અને હું તેના ઉત્તર આપતો. સી. આર. દાસ, અને રોય વિષે તેમણે બહુ પ્રશંસાના ઉદ્દગાર કાઢ્યા. મૌલાના મહમદઅલી વિષે અને તેમણે સ્વીકારેલા વિરોધી ધોરણ વિષે તેમણે પોતાની સંપૂર્ણ નાખુશી બતાવી, તેનાં તેમણે અનેક કારણો પણ બનાવ્યાં. લાલા લજપતરાય વિષે તો તેમણે ઘણીજ ચોકસી કરી; અને મેં પણ તે વિષે જે કાંઇ માહિતી આપી શકાય એવી હતી તે ઘણી ખુશીથી આપી.

લાલાજીના સંબંધમાં હું જ્યારે આદરભાવથી કહેતો હતો ત્યારે અનવર પાશાને પણ ઘણો આનંદ થતો હતો. લાલાજી પ્રત્યે તેમને ઘણી સહાનુભૂતિ હતી. પછી તેમણે ડૉકટર અનસારી અને તેમના બાલકન વિગ્રહ વખતના મિશનની વાત કાઢી. બધા મુસલમાનો સંબંધી વાત કરતાં શૌકતઅલી માટે તેમણે ઘણા માનભર્યાં ઉદ્દગાર કાઢ્યા. અનસારી માટે પણ એ પ્રમાણેજ કર્યું. પણ લે

એઉને વિષે હું કાંઇ કહી ન શકયો, કેમકે તેમના સંબંધી મને ઓછી માહિતી હતી. હું ઘણું બોલ્યો હતો પણ તે બધું અહીં જણાવવાનું બની શકે એમ નથી.

આડ્રીઆનોપલ અને ટ્રિપોલી

મેં તેમને કહ્યું હિંદુસ્થાનના મુસલમાન તમને દેવ માની નિત્ય પૂજા કરે છે તે સાંભળી તેમને હસવું આવ્યું. તેમણે કહ્યું "એ બધા મૂર્તિપૂજકો મને ગમતા નથી, સ્વતંત્રતા માટે લડનારજ મને વધારે પ્રિય છે. મારા સંબંધી કહેવડાવો તો મેં કાંઇજ કર્યું નથી; પણ હવે પછી કાંઇક કરી શકીશ એમ લાગે છે." મેં તેમણે સુલતાન અબદુલ હમીદની બાબતમાં કરેલા કાર્યની યાદ આપી ત્યારે તે બોલ્યા, "હા, હા! એ કરેલું ખરૂં. મેં તેને રાજ્યાસન પરથી નીચે ઉતારી પાડ્યો અને પ્રજાને જુલમમાંથી મુક્ત કરી." તે પછી મહાયુદ્ધ વખતે આડ્રીઆનોપલમાં તેમણે કરેલું અમૂલ્ય કાર્ય મેં સંભાર્યું; તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે "આડ્રીઆનોપલ અને ટ્રિપોલીને ખાતર હું મારૂં સર્વસ્વ ખર્ચવા તૈયાર થયો હતો. એક પ્રાણ વિના મેં મારૂં બીજું કાંઈ પણ અર્પણ કરવાનું બાકી રાખ્યું ન હતું. હું એક સામાન્ય સિપાહી બનીને લડ્યો. પણ તે લડાઈમાં મને અપયશ મળ્યો—" આટલું કહી તે થોડી વાર થોભ્યા અને પુનઃ બોલ્યા "પણ એક વાર નિષ્ફળ થવા છતાં ભવિષ્યમાં મને ફત્તેહજ મળશે એમાં જરા પણ શંકા નથી."

પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત એટલીજ હતી કે આડ્રીઆનોપલની ફત્તેહ જોવાને તે ત્યાર પછી વધારે જીવ્યા નહિ.

ડાર્ડનલ્સનો બચાવ

ત્યાર બાદ મહાયુદ્ધ સમયે તેણે ડાર્ડનલ્સનો બચાવ કર્યો હતો તે વાત પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું "હા, તે એક ફત્તેહ મળેલી ખરી! તે મારો

આબાદ લશ્કરી પેચ હતો. સેનાપતિની ખરી કલા શી હોવી જોઇએ તે મેં ત્યાં કાંઇક બતાવ્યું ખરૂં! એ મહાયુદ્ધમાં મેં જે કામગીરી બજાવી હતી તેનો ઇતિહાસમાં કોઇથી જોટો આપી શકાય એમ નથી. મને ગર્વ થાય છે કે તે યશનો ભાગીદાર મારા વિના બીજો કોઈ થયો નથી. ઇતિહાસમાં મેંજ જગતને બતાવી આપ્યું છે કે દોસ્તો (મિત્ર રાજ્યો)નું હથિયારબળ ભેદી શકાય એવું છે, કમતાકાત છે. તેમનો ગર્વ અમારી આગળ નકામો છે. અમે અમારૂં તોપખાનું ડાર્ડેનલ્સમાં એટલી ઉંચાઇએ રાખ્યું હતું કે જાણે તે ક્ષિતિજનો એક ભાગજ બની ગયો હતો. તે તોપખાના પર મારો ચલાવવાનું કામ ભારે મુસ્કેલ હતું. ચાર હજાર બોમ્બ ગોળા એ તોપખાના પર છોડવામાં આવ્યા; પણ તેને કાંઇજ ઇજા થઇ નહિ. ખુશકીના લશ્કરની પૂંઠ પકડવાને બદલે સમુદ્ર માર્ગે હુમલો કરવામાં દોસ્તોની મૂર્ખતાજ હતી. તેથીજ તે તેમને દુઃખદાયક થઇ પડ્યું. થોડી વારમાં Irresitible ocean અને બીજું એક એવાં તેમનાં ત્રણ લશ્કરી વહાણોને અમે સમુદ્રનું તળીઉં પૂરવામાં વાપર્યાં. તે ઉપરાંત અમે તેમનું ઘણું નુકશાન કર્યું. કેટલાંયે વહાણ નકામાં કરી નાખ્યાં. ત્યારે તેમની ધીરજ ખૂટી; અને તેમનું અભેદ્ય નૌકાસૈન્ય હાર ખાઇ આખરે નાસી ગયું!

માઇલ માઇલની સુરંગો

અમારા લશ્કરની રચના એવી કુશળતા ભરેલી હતી કે અમે એક ઠેકાણે તોપો ફોડીએ તો ધૂમાડો બીજે ઠેકાણેથી નીકળતો; ધૂમાડો તો શું પણ ધૂમાડાના ગોટેગોટ નીકળતા. તોપખાનાથી લગભગ એક માઇલના અંતર પર અનેક ઠેકાણે અમે દારૂના ઢગના ઢગ રાખ્યા હતા; અને તે દરેક ઢગલા સુધી જલદીથી સળગી-ઉઠે એવી રાસાયનિક બત્તી જોડી હતી; અને તેનો સંબંધ ઠેઠ ખાઇ સુધી જોડેલો હતો. દરેક વખતે

ધડાકો થવાની સૂચના આપવામાં આવતી, તેજ વખતે દારૂનો ધૂમાડો પણ બહાર નીકળતો. તોપોનો ધડાકો અને દારૂનો ગોટ એકીજ ક્ષણે થતા; અને તેટલાજ કારણે મિત્રોનું લશ્કર ફસાઈ પડતાં વાર ન લાગી. અમે વિજયી થયા. અમારા વિજયનું ખરું રહસ્ય આ જ છે.

અનવરના સંદેશા

બીજા જુદા જુદા વિષયો પર લગભગ બે કલાક વાતો ચાલ્યા પછી મેં પાશાની રજા લીધી. ત્યારે તેમણે કહ્યું "આવજો, અને વખતોવખત મળતા રહેજો." પણ પછી તો એવો યોગાયોગ આવ્યો કે અબદુલ રબ મોસ્કોમાં આવેલા માલૂમ પડતાં અનવર પાશા તેને મળવાને લક્સ હોટેલમાં દિવસમાં અનેક વાર આવતા; અને હું પાછો હિંદુસ્થાન આવ્યો તે પહેલાં તેની સાથે વાત કરવાના મને અનેક પ્રસંગો મળ્યા. તેના મરણથી મને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું. પણ પાછળથી મને માલૂમ પડ્યું કે સોવિયેટોના સ્વાગતમાં તેમને ઘણી ખામીઓ લાગી હતી. તેણે કેટલાક હિંદી મિત્રોને પહોંચાડવાને મને આપેલા સંદેશા હજી તેવાજ કહ્યા વિનાના રહ્યા છે કારણ કે હજી તેમને મળવાનો મને અવસર મળ્યો નથી.

ક્રેમલિન રાજમહેલનું દર્શન

પરરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓ ત્યાંનું કાર્ય પરવાર્યા પછી કેટલાક દિવસ સાંજ આરામ લેતા. તેઓ બહાર ફરવા જતાં હું પણ તેમની સાથે જતો. પ્રથમ મેં ક્રેમલિન રાજમહેલ જોયો. પણ તેનું વર્ણન હું શું કરૂં ? તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ રાજમહેલ છે અને રૂશિયન શિલ્પશાસ્ત્ર તેમજ કળાકૌશલ્યનો આબેહુબ નમૂનો છે. હિંદુસ્થાનના કિલ્લાઓની માફક તેના કિલ્લાને પણ બહારથી કાંગરા છે.

અમારા સંબંધી સંપૂર્ણ ચોકસી થયા પછી અમને અંદર

દાખલ થવાની પરવાનગી મળી. પરરાષ્ટ્રીય ઓફિસ સિવાય તે વખતે ઘણીખરી મહત્વની કચેરીઓ ત્યાંજ હતી. લેનિન, ટ્રોટસ્કિ, કાર્લનિવ, રેડેક, સ્ટેલિન, એ બધા ત્યાંજ રહી કામ કરતા. તે દરેકની જુદી જુદી કચેરીઓ હતી. અમારી સાથેનો માણસ અમને પ્રથમ લેનિન પાસે લઇ ગયો. તે ઓરડી તે ખરેખર ઓરડીજ હતી. તદન સાદામાં સાદી ઓરડીને શોભાવે એવી પણ ત્યાં એક્કે ચીજ ન હતી. સુંદર ફરનિચર પણ નહિ. જેવાં તેવાં લાકડાનાં ટેબલો, અને તેવીજ બે ચાર ખુરસીઓ હતી. તેમાં સૌથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત એ હતી કે તે આખી ઓરડીમાં ભીંતોએ નકશા ટાંગેલા હતા. અને કેટલીક ચોપડીઓ મૂકવાની અભરાઇઓ હતી. આટલામાંજ તેનો બધો સામાન આવી જતો હતો. ઓરડીનું નિરીક્ષણ કરતાંજ જોનારની ખાત્રી થઇ જતી કે લેનિનને કશાનો શોખ નથી. તેના સ્વાર્થત્યાગના ગુણની કાંઇક કલ્પના નીચેના એક પ્રસંગ પરથી માલૂમ પડશે:—

મહાન સ્વાર્થત્યાગ

"ઇ. સ. ૧૯૨૧માં રૂશિયાના દુષ્કાળ વખતે મોસ્કોના કેટલાક ખેડુતોએ દસ માણસના કુટુંબને બે વર્ષ ચાલે એટલું અનાજ લેનિનને ભેટ મોકલ્યું. લેનિને તેનો ઘણી ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો અને પોતાને એક દિવસ ચાલે એટલું રાખી બાકીનું અનાજ તેણે કારખાનાના મજુરોમાં વહેંચી દેવા મોકલ્યું. આ પ્રમાણે તેણે પોતાના ખેડુતો અને મજુરો પ્રત્યે પ્રેમ અને દયાભાવ બતાવી તેમનાં હૃદય કબજે કર્યાં હતાં."

અમારે લેનિનને મળવું હતું પણ તે વખતે તે ઓરડીમાં ક્રેમલિનના નોકરોની સાથે બેસી ભોજન કાર્યમાં ગુંથાયા હતા. તેના કામમાં ખલેલ કરવાની અમારી ઇચ્છા ન હતી. તેથી તે વખતે અમે તેની મુલાકાત લીધી નહિ. ટ્રેડ યુનિયન હોલમાં તે સમયના

કેટલાક મહત્વના પ્રચલિત વિષય સંબંધી કહેતાં બે વખત મેં તેનું ભાષણ સાંભળ્યું હતું. લેનિનની ઓરડીથી અમને આગળ લઈ જવામાં આવતાં અમારી સાથેના દુભાષીઆઓએ રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ આચાર્ય, અબ્દુલ રબ, બરકતઉલ્લા અને તેમના એક નોકર સંબંધી બનેલી એક ગમ્મતની વાત કહી !—

ભેદભાવ નથી !

"તે સર્વ દેશભક્તો જ્યારે જર્મનીથી રૂશિયા આવ્યા ત્યારે લેનિનને મળવા ગયા. જુદા જુદા દેશના મોટા મોટા અગ્રગણ્ય માણસોને મળવાનો તેમને શોખ હતો. તેમના રીતરિવાજ તેમના શરીરના વલણ પરજ રહેલા હોય છે એટલે લેનિનને મળવા જતી વખતે પણ તેમણે પોતાની તેજ પદ્ધતિ ચાલુ રાખી. ત્યાં જતાં તેઓ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે ઉભા રહ્યા, અને તેમનો નોકર તેમની પાછળ ઉભો રહ્યો. લેનિન પોતાની ઓરડીની બહાર આવતાંજ બધાએ તેને નમીને સલામ કરી. પરંતુ લેનિનને આથી સંતોષ થયો હોય એમ જણાયું નહિ. તે બધા દેશભક્તો આગળ ઉભા રહે અને તેમનો નોકર તેમની પાછળ ઉભો રહે એ વાતથી તેને ઘણી ચીડ ચડી. તે દેશભક્તો સાથે હસ્ત ધૂનન કરવાનું મૂકી દઈ લેનિન પ્રથમ તે નોકર પાસે ગયો અને પ્રેમથી ભેટી પડ્યો. તેનો એક હાથ પકડી આગળ આણતાં દેશભક્તોની હારમાં ઉભો કર્યો અને કહ્યું "રાજા અને મૌલવીની માફક તું પણ સરખાજ દરજ્જાનો માણસ છે. તારો દરજ્જો મારાથી ઘટાડી શકાય એમ નથી. અમારા સોવિયટ રૂશિયામાં ઉંચા નીચાનો ભેદભાવ નથી." આટલું કહી તેણે નેતાઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું "હવે હું તમારું ઘણા પ્રેમથી સ્વાગત કરું છું."

મેમાનોએ પોતાની બેઅદબી માટે લેનિનની માફી માગી.

પછી અમે મહેલના દીવાનખાનામાં તેમજ ઝારના અંદરના

ઝારની ઝાંખી સ્મૃતિ

ઓરડામાં ગયા. પણ તે ઠેકાણે બિકાનેરનો કિલ્લો, અકબરનું દીવાને-ઈ-આમ કે બીજા મોગલ જમાનાના મકાનો અને કિલ્લાથી અર્ધી પણ શોભા ન હતી. ઝારની કારકીર્દિમાં જે દીવાનખાનામાં નાચરંગ અને નાટકી જલસા ચાલતા ત્યાં આજ સોવિયટોની મોટી પરિષદો ભરાય છે.

તે દીવાનખાનામાંથી પસાર થયા પછી અમારે કાર્લરેડેક સાથે મુલાકાત થઈ. તે ઘણો મિલનસાર, ખુશમિજાજી, ગમતી, ખુલ્લા હૃદયનો અને રસિક પુરૂષ છે. તે મૂળ ઓસ્ટ્રેલિયાનો વતની હતો પણ અત્યારે રૂશિયામાંજ રહે છે. યુદ્ધ સમયે બજાવેલા એક મહત્વના કાર્યથી તે ઘણો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યો છે.

હોલ જોઇ રહ્યા પછી અમને એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ખંડમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તે ખંડનું મહત્વ એ હતું કે તેમાં નેપોલિયન એક રાત સૂઈ રહ્યો હતો. તે જે પલંગ પર સુતો હતો તે હજી પણ જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત પુરાતન રૂશિયાની કેટલીક મહત્વની ચીજો પણ જેવી ને તેવીજ ત્યાં મોજૂદ છે.

બીજે દિવસે અમે લોકોએ કોલોમ્નાનાં કારખાનાં જોવા જવાનું ઠરાવ્યું. તે કારખાનાં મોસ્કોથી ૬૦ માઇલ દૂર અગ્નિ ખૂણામાં છે. અમે સાંજે ત્યાં જવા નીકળતાં રસ્તામાં અમને કેટલાક તુર્કી પ્રતિનિધિ પણ મળ્યા; તેમાં અલિ ફુઉદ બે પણ હતા. હાલ તે કેમાલના રાજ્યમાં છે.

અલિ ફુઉદબેની મૂલાકાત

મને કાંઇક ટર્કી આવડતું હોવાથી મેં એની સાથે વાતચીત કરવા માંડી. એક હિંદીને પોતાની માતૃભાષામાં બોલતો જોઇ તેને ઘણો આનંદ થયો. હિંદુસ્થાન સંબંધી તેણે તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી મને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. તે

વખતે હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ દિવસે દિવસે વધારે પ્રગતિ પામતી હતી. તેણે હિંદી લશ્કર સંબંધે વધારે ચોકસી કરી. મેસોપોટેમિયા, ઇજિપ્ત, અને દક્ષિણ ઈરાનમાં જે હિંદુસ્થાનનાં ભાડુતી લશ્કર ગયાં હતાં અને તેમણે ત્યાં જે કામગીરી બજાવી હતી તે જાણવાની તેને વધારે જિજ્ઞાસા હતી. તે પ્રશ્નથી હું ઘણો મુંઝવાયો.

મેં કહ્યું "મને એ સંબંધમાં બીલકુલ માહિતી નથી. એટલે શું કહું? માટે માફ કરો! પણ સાચું તો અમારા પગની બેડીઓ એટલી સજ્જડ પડી છે કે અમને અમારૂં તેજ કે શક્તિ બતાવવાની ક્યાંય તક મળતી નથી; અમે અમારૂં શૂરાતન કેવી રીતે બતાવીએ? અમે હિંદીઓ તદ્દન દુર્ભાગી છીએ."

સવારના પહોરમાં ચહા પીધા પછી અમે કારખાનાં જોવા નીકળ્યા. અમારા લોકોમાં જર્મન, હંગેરિયન, તુર્ક, ઇંગ્લીશ, આઇરિશ, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને ત્રણ ઇન્ડિયનો હતા. કારખાનાંના મુખ્ય પ્રતિનિધિએ અમારૂં ઘણું સ્વાગત કર્યું. અમે જતાંજ બેંડમાં આંતર રાષ્ટ્રીય ગીત વગાડવામાં આવ્યું. તે પછી અમને ગેસ્ટ હાઉસમાં લઈ જવામાં આવ્યા. કોમીઝર્સ, કામગારો અને પ્રતિનિધિઓએ આમારો જય જયકાર બોલાવ્યો.

રૂશિયાની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ

ભોજન થયા પછી થોડીક વિશ્રાંતિ બાદ અમે કારખાનાંના પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં ગયા. એક જગ્યાએ લડાઇમાં ભાંગી ગયેલાં ઇન્જીનો દુરસ્ત થતાં હતાં. તો એક ઠેકાણે ફોર્ડ મોટરો પણ બનાવવાનું કામ ચાલતું હતું. અમારી સાથેના પ્રતિનિધિએ કહ્યું કે ક્રાન્તિ થઈ ત્યારથી માલની ઉપજ સેંકડે ૩૩ ટકા વધી છે. યુદ્ધ સમયે અને તે પછી રૂશિયાંના ધંધા ઘણા બેસી ગયા હતા. પણ હવે સોવિયેટ સરકારને શાંતિ વળતાં ઔદ્યોગિક સુધારણા તરફ તેનું વિશેષ ધ્યાન ચોટયું છે.

તે પછી ફકત મહિનામાં મને માલુમ પડયું કે ધંધા રોજગારમાં ૪૪ ટકા વધારો થયો છે. આ પ્રગતિ ખરેખર આશ્ચર્ય-કારક કહેવાય.

મોટરનાં કારખાનાં જોઈ આવ્યા પછી અમે ભરતકામ જોવા ગયા. અમારી સાથેના અંગ્રેજ અને જર્મન પ્રતિનિધિઓએ કહ્યું કે સોવિયેટ સરકારને કાંઇક સ્વસ્થતા થશે તો થોડા વખતમાં રૂશિયામાં એટલાં સાધનો ઉત્પન્ન થશે કે ઇંગ્લેંડ અને જર્મની રૂશિયા સાથે હરિફાઇમાં ટકી શકવાનાં નથી; બલ્કે ઇંગ્લેંડ અને જર્મનીને રૂશિયા ઉથલાવી પાડશે.'

મારા જેવા દુબળા માણસને સોવિયટોની આ યાંત્રિક પ્રગતિ જોઈ આશ્ચર્ય થયા વિના નજ રહે, ખરેખર ! દરેક ક્ષણે કારખા-નાની ઉત્પાદન શક્તિ વધતીજ જાય છે.

સાંજે અમે પાછા મોસ્કો આવ્યા. બીજે દિવસે અમે છોક-રાઓનાં વસતિગૃહો જોવા ગયા અને ત્યાં આખો દિવસ ગાળ્યો. ત્યાં જુદી જુદી વયનાં છોકરા છોકરી હતાં, અને તેમના જુદા જુદા વર્ગ પાડેલા હતા.

છોકરાંઓનાં વસતિગૃહો

બાલક ત્રણ વર્ષનું થયા પછી તેનો બધો ખર્ચ તેમજ શિક્ષણની સર્વ જવાબદારી Commissariet ઉપર આવે છે. તેમની બધી જરૂરીઆતો Commissariet તરફથીજ પૂરી પા-ડવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ષથી નીચેનાં છોકરાં Commissarietની આરોગ્ય માતાની દેખરેખ હેઠળ રહે છે.

પાશ્ચાત્ય નમૂનાની કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિ સર્વત્ર શરૂ કરવામાં આવી છે. પણ તેમાં ઘણો ફેર છે. રૂશિયાની પદ્ધતિ તદ્દન જુદીજ છે. મોસ્કોમાં જે કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિ ચાલે છે તેજ આખા સોવિયટ રૂશિયામાં પણ ચાલે છે.

કિન્ડર ગાર્ટનના પ્રત્યેક વિભાગમાં એક એક વિહારગૃહ (Play room) છે, અને વસતિગૃહના દરેક ભાગમાં એક મોટું વિશાળ રમતનું મેદાન છે. વિભાગ એટલે સરખી ઉમરનાં એકજ ઠેકાણે રાખેલાં બાળકો. પ્રયોગ તરીકે બાંધેલા વાંચનાલયનાં મકાનો આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના આધારે હવા ઉજાશવાળાં છે. તેની અંદરનો સરસામાન બીલકુલ સાદો છતાં પુષ્કળ છે.

રૂશિયાની શિક્ષણ પદ્ધતિ

કિન્ડર ગાર્ટનની સોવિયટ પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી જુદીજ છે, એ ઉપર જણાવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે બાળકોની માતાઓને પણ શિક્ષણ આપવાની ત્યાં વ્યવસ્થા કરેલી છે. બાળકો નિશાળે જવા માંગે તે પહેલાં તેમની માતાઓને તેમની પાસેજ બધો વખત ગાળવો પડે છે તે બચી જાય એવો તે પદ્ધતિનો ખાસ હેતુ છે; અને તે પ્રમાણે માતાઓ તેમની સાથે સંબંધમાં આવતાં બાલકોનું શિક્ષણ ચાલે છે. સ્ત્રીઓની સુવાવડ થતા પહેલાં બે મહિના અને સુવાવડ પછીના બે મહિના તેઓ કામથી છૂટી થાય છે. તે મુદતમાં તેમને કાંઇજ કામ આપવામાં આવતું નથી. છતાં મજુરી આપવામાં આવે છે.

કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિમાં છોકરાંનાં માબાપના શિક્ષણનો સમાવેશ કરેલો છે તો પણ એ દિશામાં જોઇએ તેવી સુધારણા થઈ નથી. તે માટે સરકારના પ્રયત્ન ચાલુ છે; અને તેમાં તેને ફત્તેહ પણ મળવા લાગી છે. છોકરાં એટલે ભવિષ્ય કાળની આશા—આખા દેશની આશા છે! છોકરાં પરજ રાષ્ટ્રના ઉદયનો આધાર છે તેથી સોવિયટ રૂશિયામાં છોકરાં ઉપર ઘણું લક્ષ આપવામાં આવે છે. ખરેખર! બીજા કોઈ પણ દેશમાં બાળકો

બાળશિક્ષણની વિવિધતા

પ્રત્યે આટલા પ્રેમથી અને લક્ષ્યપૂર્વક ભાગ્યેજ વર્તવામાં આવતું હશે ! રશિયામાં સુખી કોઇ હોય તો તે છોકરાંજ છે. તેમને કશાની ખામી પડતી નથી. તેમને દૂધ, ફળફળાદિ આપવામાં આવે છે. તેમનો નિરૂત્સાહ નાબૂદ થાય. તેઓ આનંદથી નાચે, કલ્લોલ કરે, તે આનંદ કદિ નષ્ટ ન થાય એવાં સર્વ સાધનો ત્યાં પૂરાં પાડવામાં આવે છે. બલ્કે તેનો પ્રથમજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સોવિયટ પદ્ધતિમાં સૌથી પ્રથમ જોવા જેવી કોઇ ખાસ બાબત હોય તો તે એ કે સર્વ બાળકોને દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિથી વાકેફ રાખવામાં આવે છે, અજ્ઞાન રાખવામાં આવતાં નથી. રાજકીય પરિસ્થિતિનું તેમને યથાસ્થિત જ્ઞાન હોય છે.

કેવો ગંભીર સ્વદેશપ્રેમ !

છોકરાંના વસતિગૃહોથી પાછા ફરતાં અમારામાંના એક અંગ્રેજે એક દસ વર્ષના છોકરાને પૂછ્યું કે "ઝારની રાજ્ય પદ્ધતિ કરતાં તને સોવિયેટ પદ્ધતિ કેમ વધારે પસંદ પડે છે? તને લેનિન એટલે ઝારજ છે, એમ નથી લાગતું ?" તે સાંભળી છોકરો ગુસ્સાથી લાલચોળ થઇ ગયો. તે એકદમ બોલ્યો "તમે જાણી જોઇને દુષ્ટતાથી આમ બોલો છો. તમારા પ્રશ્નમાં દુષ્ટતા વિના હું બીજું કાંઈ જોતો નથી. હું કાંઇ ઝારના કે નાટકી ડ્યુમાના અમલ હેઠળ નથી. તે ડ્યુમા નહિ પણ ફારસજ કહેવાય. અમે આજ અમારા પોતાના સોવિયેટ અમલ હેઠળ છીએ. અમારી એ સોવિયટ પદ્ધતિમાં અમારા બાપ લેનિનની સાથેજ બેસી શકે છે. સોવિયેટ સભામાં લેનિનના શબ્દના જેટલીજ અમારા બાપના શબ્દની કિંમત છે. અમે સૌએ મળીનેજ એમને પ્રમુખ બનાવ્યા છે. કાલે સવારે જો અમને તે ન જોઇતા હોય તો અમે તેમની જગ્યા પરથી તેમને Dismiss કરી શકીએ છીએ. ડ્યુમા જેવો ગરબડ ગોટાળો એમાં નથી. અમે એટલે એક મોટું

વિશાળ કુટુંબ છીએ. અમે દરેક તે કુટુંબના માણસ છીએ. અમારા બાપ અમારા કેલ્યુગ ગામ તરફથી જિલ્લા સોવિયટમાં–પંચાયતમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયલા છે. ત્યાંથી તે પ્રાંતિક પ્રતિનિધિ ચૂંટાશે; અને તે પ્રાંતિક પ્રતિનિધિને જે પસંદ પડશે તેને પ્રમુખ કિંવા કાર્યવાહી મંડળમાં ચૂંટી લેવામાં આવશે. આવું અમારૂં રાજ્ય ચાલે છે. અમારા બાપની સંમતિ વિના રૂશિયામાં ઝાડનું એક પાન પણ હાલી શકતું નથી. દરેક વાતમાં તેમની સંમતિ લેવીજ પડે છે. લેનિન એકલાના હાથમાં શું છે? અમે તો અમારી ઉપર અમારી મેળેજ રાજ્ય ચલાવીએ છીએ. સમજ્યા?

આટલું કહી તે છોકરો ખડખડાટ હસ્યો. અમને પણ તેનું ભાષણ સાંભળી હસવું આવ્યું. બધાએ તેના ભાષણની ઘણી તારીફ કરી. પછી તેણે અમને ઘણા માનપૂર્વક ચાહ પાઇ; અને તેના જેવાજ છોકરાઓએ કરેલા નાટકમાં લઇ ગયો. તે નાટક પણ નાટ્યકલાનું કોઇક બદલાયેલું સ્વરૂપ હતું–તે સાથે ઘણું બોધદાયક હતું.

ક્રેમલિન ટાવર

ક્રેમલિન ટાવર પર વાગતું ઘડિયાળ એક વાર ઝારના વૈભવનું ગાન કરતું હતું. આજ તેજ ઘડિયાળ રેડ આર્મીનાં યશોગાન ગાય છે. રાત્રે બરાબર નવ વાગે રેડ આર્મીની માર્ચનું ગાયન સંભળાય છે. એક દિવસ એવું બન્યું કે હું રેડ સ્કવેરમાં એકલોજ ઉભો હતો. તે વખતે નવ વાગવાના સુમારે નવના ટકોરા સંભળાવાને બદલે બીજોજ એક મંજુલ સ્વર મારા કાને આવ્યો. તે સાંભળી હું જ્યાંનો ત્યાંજ સ્થિર થઇ ગયો; અને ઘણા અચંબાથી ટાવર તરફ જોવા લાગ્યો. ટાવર પરના ઘડિયાળમાંથી તે સંગીતનો અવાજ આવતો હોવા છતાં તાત્કાલિક તે વાત મારા ધ્યાનમાં આવી નહિ. તેમજ તે ગાયનનો અર્થ પણ ન સમજાયો. તે મધુર ગાયન કેટલોક વખત ચાલુ રહ્યું; અને ટાવરના ઘડિયાળ તરફ

આંખો ફાડી હું જોઈ રહ્યો.

એટલામાં તેજ લત્તામાંથી એક રેડ આર્મીનો મુખ્ય અધિકારી તે રસ્તે થઇને જતો હતો. હું તે ઘડિયાળ તરફ અચંબાથી ગાંડાની માફક તાકીને જોતો હતો તે જોઇ તે ઉભો રહ્યો અને મારી પાસે આવી તેણે મારા ખભે હાથ મૂકયો; અને અદબથી કહ્યું, "ભાઇ, આટલો તું શી ગુંચવણમાં પડયો છું ?"

હું એકદમ ચમકીને બોલી ઉઠયો "ના, ના, એવું કાંઇ નથી; અમસ્થો ઘડિયાળ તરફ જોતો હતો–હું અહીંથી જતો હતો તે આ મધુર સ્વર મારા કાને આવતાં ઉભો રહ્યો."

ત્યારે તેણે કહ્યું–"બરોબર બાર વાગતાં આથી પણ તમને વધારે આશ્ચર્ય લાગશે. તે વખતે આવશો તો બીજુંજ એક ગીત સંભળાશે–તમને આંતર રાષ્ટ્રીય ગીત સાંભળવાનું મળશે." *

ટાવરનું સંગીત!

તેના તે છેલ્લા વાક્યથી મારા મનમાં વધારે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ. મેં રાત્રે બાર વાગતાં તે ઠેકાણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે રાત્રે મારા બીજા સર્વ મિત્રો નાટકમાં ગયા હતા; એટલે હું રેડ સ્કવેર તરફ ગયો. તે ઠેકાણે હું પાંચ મિનિટજ વહેલો પહોંચ્યો. થોડી વાર થોભ્યા પછી બારના ટકોરા થયા; અને તે મધુર સંગીતની શરૂઆત થઇ. ચોમેર શાંતતા વ્યાપી હતી; અને તે મંજુલ ધ્વનિ સિવાય બીજું કાંઇજ સંભળાતું ન હતું. ફરી ફરીથી તે સુંદર અવાજ મારા કાનમાં એકસરખો ગુંજી રહ્યો હતો. તે કેટલો મધુર સ્વર હતો ! આટલી રાત્રે ત્યાં મારૂં આવવાનું સાર્થક થયું. ખરેખર, મારા કાન તે રાત્રે સંગીતથી તૃપ્ત થઈ ગયા. તે ગીત સાંભળી મને જે આનંદ થયો

---

* જુઓ પરિશિષ્ટ. ૨.

તે રશિયામાં બીજા કશાથી થયો નથી ! તે ક્ષણ પૂરતું નાટક ચેટક વગેરે બીજા સર્વ વિષયો હું ભૂલી ગયો; લગભગ અર્ધો કલાક સુધી તે ઘડિયાળના સંગીતથી તે સ્થિતિમાં તેની સામે ઉભો રહ્યો. છેવટનો સ્વર વાગતાં પુનઃ જ્યાં ત્યાં સ્તબ્ધતા પથરાઇ રહી. હું તેવી સ્થિતિમાં તલ્લીન થઇ ગયો હતો તે વખતે એક ઘોડાગાડી તે રસ્તે આવતાં હું જાગૃત થયો. ગાડીના અવાજથી મને ભાન આવ્યું. તે ગાડીમાંથી એક જર્મન પ્રતિનિધિ પોતાના મુકામે જતો હતો. તેણે મને ઓળખ્યો અને ગાડીમાં બેસી જવા માટે કહ્યું.

હું તેના નિમંત્રણને માન આપી ગાડીમાં બેઠો. અને હોટેલ લક્સમાં પાછો આવ્યો; પણ મારૂં બધું લક્ષ તે ક્લોક ટાવરમાંજ ચોંટેલું હતું ! હું કાંઈ વિચારમાં હતો, અને ભ્રમિષ્ટ જેવો થઈ ગયો હતો તે જોઇ મારા મિત્રોએ મને તેનું કારણ પૂછ્યું. મેં મારી અજાયબીનું કારણ તેમને જણાવ્યું. તે સાંભળતાંજ તેમને હસવું આવ્યું. તે રાત્રે મને ઉંઘ ન આવી. કેમકે આખી રાત તે ધ્વનિ મારા કાનમાં ફરી ફરી આવી તે આંતરરાષ્ટ્રીય ગીત ગાઈ સંભળાવતો હતો. તે સ્વર આજ પણ મારા કાનમાં તેવોજ ઘૂમ્યા કરે છે !

દરેક બાબતમાં સોવિયેટોનું બુદ્ધિચાતુર્ય માલૂમ પડે છે.

જેલ

જીંદગીની દરેક બાબત પર તેમણે વિચાર કર્યો છે. જેલની બાબતમાં પણ તેમની તેવીજ વૃત્તિ જણાઈ આવે છે. દરેક બાબતમાં તેમણે ક્રાન્તિ કરી છે તો એ બાબતમાં શું કરવા બાકી રાખે ? જેલના જીવનમાં ભોગવવાં પડતાં કષ્ટો સુધરેલી દુનીઆમાં મૂર્તિમંત નરકનું ભાન કરાવે છે. તે સંભારતાંજ શરીરમાં કંપારો છૂટે છે. ધૈર્યશીલ માણસનું પણ ધૈર્ય જતું રહે છે. જો જેલ એટલે નરક હોય તો હિંદુસ્થાનની જેલ એટલે રૌરવ નરક કહેવું ખોટું નથી. શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું નરક ક્યાં છે એવું કોઈ પૂછે તો

હું તેને કહું કે તે હિંદુસ્થાનમાંજ છે! શાસ્ત્રમાં જણાવેલા નરકમાં પાપીઓને કરવત વડે વહેરે છે; તેમના શરીરની ચામડી ઉતારે છે; ઘાણીમાં ઘાલી પીલે છે; માથા પર લોખંડના ઘણ મારે છે; ખરેખર હિંદુસ્થાનની જેલરૂપી નરકમાં આબેહુબ તેવીજ સ્થિતિ છે.

પેશાવરની જેલ

વાચકવર્ગ પૈકી જેને નરક જોવું હોય તેણે મારી સાથે પેશાવર આવવું. તે ઠેકાણે જુલમનો દરેક નવીન નમૂનો જોવા મળશે. જેલ એટલે માણસના હાલહવાલ કરવાની પ્રયોગશાળા! કષ્ટ ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાનું! જમદેવનું મૂર્તિમંત નિવાસસ્થાન! મારી સાથે પેશાવર ચાલો. ત્યાં હું તમને બતાવીશ કે જૂતાંનો માર મારી જીવતા માણસની કેવી રીતે ચામડી ઉતારી કાઢે છે! માટેજ કહું છું કે જેલને નાબુદ કરો; કારણ કે જેમને તમે દેશભક્ત કહો છો તેમનુંજ ત્યાં અપમાન થાય છે. જેમને તમે દેશાભિમાની ગણો છો તેમને ત્યાં બંડખોરોના ટોળામાં બેસાડે છે. તેમને ચોર, ધાડપાડુ, લુંટારા, બંડખોર ઠરાવવામાં આવે છે. તેમને લગાડવામાં આવતાં અનેક વિશેષણો પોલિસના શબ્દકોષમાં મળી આવે છે. અસ્તુ. મોસ્કોની જેલ જોતાં સાડા ચાર વર્ષની મારી હિંદુસ્થાનની જેલ જીવનની સ્થિતિ મારી નજર આગળ આવીને ખડી થઈ. મોસ્કોની જેલ સાથે હિંદુસ્થાનની જેલની સરખામણી કરતાં મને વિલક્ષણ તફાવત જણાયો. એક જેલ દેખીતી જોહુકમી, જુલમ, જબરદસ્તી, છળકપટ, માનભંગ કરવાની અને અપરાધીને ચારિત્ર્યહીન બનાવવાની ચાવી છે, તો બીજી જેલ સુધારણા કરવાની, મનુષ્યત્વ, જ્ઞાન, શિક્ષણ, સારા સંસ્કાર આપવાની અને મનની પ્રવૃત્તિ ફેરવવાની ચાવી છે. એક જેલ સોની ને લુહાર બનાવે છે, તો બીજી લુહાર ને સોની બનાવે છે. તેને સમાજમાં રહેવા જેટલી સારી સ્થિતિ તો પ્રાપ્ત કરીજ આપે છે. તેને અવળા

માર્ગેથી સવળા માર્ગ પર લાવે છે. અને તેને સમાજનો એક ભાગ બનાવી મૂકે છે.

હું બીજા પ્રતિનિધિ સાથે મોસ્કોની જેલ જોવા ગયો. એ જેલ મોટું કારખાનુંજ હતું. કેદીઓને રહેવાની પણ ત્યાંજ ગોઠવણ કરેલી હતી. ત્યાંની વ્યવસ્થા એવી સરસ હતી કે માત્ર તેને જાળીઓ અને ગજ સાંકળો ન હોય તો તેને કોઇ જેલજ ન કહે!

જેલ કે શાળા?

ત્યાં ખુરસીઓ, ચટાઇઓનાં કારખાનાં હતાં. શીવણ કામનો વર્ગ હતો. ભરતકામનું શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું હતું. એક ખાસ બાબત એ હતી કે જેલમાં ધંધાદારી શિક્ષણની સર્વ સગવડ કરેલી હતી; તે શિક્ષણ હતું; શિક્ષા ન હતી. તેમનો ખોરાક અને રહેવાની સ્વચ્છ અને સગવડતાભરી જગ્યા જોઇને મારા મનમાં ઘણો સંતોષ થયો. એક ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિએ તો એવો શેરો માર્યો કે "અરે! આને જેલ કોણ કહે? આ સ્થળ તો કેદીઓને મનુષ્ય અને તેનાં કર્તવ્ય, મનુષ્યત્વ, વગેરેનું શિક્ષણ આપવાની શાળા છે. અહીં મનુષ્યનું અપમાન જણાતું નથી. વળી આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કેદીઓ તેમને મળવા આવનારા માણસોની સાથે છૂટથી વાત કરી શકે છે. તેમના ઉપરી અધિકારી અને તેમની વચ્ચે જીતાયલા અને જીતનારા જેવી ભાવનાજ નથી; તેમને જો કોઈ અટકાવ કે નિબંધ હોય તો તે એકજ કે તેમનાથી જેલની બહાર જવાતું નહિ." જેલમાં તેમના વિનોદ માટે નાનાં નાટ્યગૃહો હોય છે. ત્યાં દર ત્રણ દિવસે એક ખેલ પડે છે. કેદીઓ માટે વાંચનાલય પણ છે. પુસ્તકાલય છે. જે કેદીઓ તદ્દન અભણ હોય છે તેમને કામ કરવાના આઠ કલાક પૈકીના બે કલાકમાં લખવા વાંચવાનું શીખવવામાં આવે છે; કામના બે કલાક તેમને ક્લાસ પડે છે. ત્યાં કોઈ વોર્ડરો જણાતા નથી. ગાન સુપરવાઇઝરો હોય છે

તેઓ કેદીઓની શિસ્ત (Discipline) અને કામની વહેંચણી પર ધ્યાન આપે છે.

નાગરિકત્વનું શિક્ષણ

બીજે ઠેકાણે ગુનેહગારને શિક્ષા કરવાને ખાતરજ જેલમાં પૂરવામાં આવે છે. પણ સોવિયેટ પદ્ધતિ તદ્દન જુદીજ છે. સોવિયેટોની રાજ્યવ્યવસ્થામાં ગુનેહગારને નાગરિક કિંવા ઉત્તમ કામગાર બનાવવા માટે જેલમાં પૂરવામાં આવે છે; સખ્તાઇથી નાગરિકત્વનું શિક્ષણ આપવાનોજ તેમાં ઉદ્દેશ હોય છે. તેથી તેમનામાં મત્સર, વૈર લેવાની વૃત્તિ, ક્રૂરતા આદિ દુર્ગુણો જણાતા નથી. કેદીઓની શિક્ષાની યોજના ખાસ કરીને તેમના માનસિક વિકાસ પર લક્ષ આપીનેજ કરવામાં આવે છે. વળી તેમનો અસલ જે ઉદ્યોગ ધંધો હોય તેમાંજ તેમને દાખલ કરવામાં આવે છે. જેલમાં જતાંજ તેને જાડાં દોરડાં વણવાં પડતાં નથી. હું ઇ. સ. ૧૯૨૬ની સાલમાં ડેરાડૂનની જેલમાં હતો, ત્યારે મેં કરેલી ચળવળ માટે મારા ઉપર વૈર લેવાને મને સખત મજુરીનું કામ આપવામાં આવેલું; અને તેના પરિણામે મારા પેટનાં આંતરડાં ફૂલી જઇ ગોટો થઇ ગયો હતો. અહીં તો પહેલાંની શિક્ષાની પદ્ધતિ સંપૂર્ણ રીતે નાબુદ કરવામાં આવી છે. કેદીઓને તેમનો પોશાક, પગરખાં વગેરે વાપરવાની મના હોતી નથી. તે સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં ખાઇ શકે છે તેજ ખોરાક તેમને ત્યાં આપવામાં આવે છે. આ બધી યોજના તો ગુનેહગાર કેદીઓની થઇ! રાજદ્વારી કેદીઓ સંબંધે કહું તો તેમનું સ્વતંત્ર વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. તેમને કામ નથી અપાતું. તેમનાથી વાંચી શકાય એટલાં પુસ્તકો આપે છે. તેમનાં સગાં સંબંધીઓ તથા મિત્રોને મળવાની તેમને સંપૂર્ણ પરવાનગી હોય છે. તેમને રહેવાની વ્યવસ્થા પણ ઉત્તમ છે.

પરદેશીઓની મ્હેમાની

પરદેશીઓ પ્રત્યે રૂશિયન લોકો જેટલું સન્માન અને સલુકાઇભર્યું વર્તન બીજા દેશોમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. એક વાર પરરાષ્ટ્રીય કચેરીના કામગારોની સભામાં હું હાજર હતો. વક્તાએ પરદેશીઓના બે વર્ગ કર્યા હતા. કામગારોનું પરસ્પર સંગઠન કરવું એજ સોવિયેટ રૂશિયાનું ધ્યેય ઠરેલું હોવાથી કામગારોના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યે સન્માન અને સમભાવથી વર્તવામાં આવે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી! પરદેશીઓ સોવિયેટ રૂશિયામાં પગ મૂકે ત્યારથી તે અંદર દાખલ થતા સુધી તેમને મેમાન ગણવામાં આવે છે. તેમને પોતાના પદરનો કાંઇજ ખર્ચ કરવો પડતો નથી. સ્ટેટ તેમની બધી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે.

બીજી વાત એ કે જે પરદેશી માત્ર પ્રવાસી કે વિઝિટર તરીકે આવે છે તેમને માટે સરકાર બધી સગવડ કરી આપે છે ખરી; તો પણ ખર્ચના પૈસા તેમનીજ પાસેથી વસુલ કરવામાં આવે છે. રેલ્વેની મુસાફરી તેમને પોતાને ખર્ચે કરવી પડે છે. તેજ પ્રમાણે ખાવા પીવાની કિંવા ઉતરવાની દરેક બાબતમાં તેઓ રૂશિયામાં દાખલ થાય ત્યારથી બે માસની અંદર તેમણે પોતનાં નામ નોંધાવવાં પડે છે; તે વિના તેમનાથી ત્યાં રહી શકાતું નથી. નાગરિકોના નિયમ પણ બહુ કડક નથી. નામ નોંધાવે કે તુર્તજ પરદેશીઓ સોવિયેટ રૂશિયાના નાગરિક બની જાય છે અને નાગરિત્વના સર્વ હકો તેમને મળે છે. માત્ર લશ્કરી નોકરી માટે તેમને લાયક ગણવામાં આવતા નથી. પરદેશીઓને ત્યાં કાયમ રહેવા માટે સોવિયેટ તરફથી ઘણી સગવડ મળે છે; અને તેઓ કાયદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તો તેઓની માલમતા કોઈ પણ કારણે જપ્ત કરવામાં આવતી નથી.

સોવિયેટ સમાજ એ ઘણી સુધરેલી પાશ્ચાત્ય સમાજ વ્યવ-

પોશાકની સ્વતંત્રતા

સ્થાથી તેમજ પૂર્વ તરફના કર્મનિષ્ઠ સમાજથી તદન જુદીજ છે. લોકોએ અમુક એકજ પદ્ધતિનો પોશાક પહેરવો જોઇએ એવું કાંઇ સામાજિક બંધન નથી. તો પણ સામાન્ય રીતે એમ જણાઇ આવે છે કે પોશાકની બાબતમાં ત્યાં લશ્કરી ઢબનો પોશાકજ વપરાય છે. પાશ્ચાત્ય દેશની માફક કિંવા અફઘાન, ઇરાનના લોકોની માફક તેમના પગમાં ઘૂંટણ સુધીના બૂટ, પહોળી ઇજાર અને શરીર પર લશ્કરી કોટ પહેરેલાં હોય છે. તેમાં ખાસ બાબત એ છે કે તેમની ખાકી ટોપી કિંવા ટોપથી તે નવિન વ્યવસ્થાનો માણસ છે, નવાયુગનો પ્રવર્તક છે એમ સાબીત થાય છે. તે ટોપ કાંઇક જર્મનના ટોપને મળતો છે. પણ જર્મન ટોપ જેવી તેના પર પોલાદી અણીઓ હોતી નથી. પુરૂષોના અને સ્ત્રીઓના પોશાકમાં ઝાઝો ફેર નથી. તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે, કોઇ પણ જાતનો મનપસંદ પોશાક પહેરી શકે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ-તેમાં ખાસ કરીને લશ્કરી ક્ષેત્રની સ્ત્રીઓ આબેહુબ સોલ્જરનો પોશાક પહેરતી જોવામાં આવે છે.

લશ્કરી વૃત્તિ

ખાખી પોશાક પહેરેલા નાના નાના છોકરાઓ જોઇને બહુ ગમ્મત લાગે છે. એ છોકરાના હાથમાંજ દેશનું ભવિષ્ય રહેલું છે. ૧૫ વર્ષથી નાના છોકરા પણ ખાખી પોશાક કેમ પહેરે છે? એમ મેં એક અમલદારને પૂછતાં તેણે કહ્યું "હા, અમે જાણીબુઝીનેજ એ પ્રમાણે કરીએ છીએ. આવો પોશાક વીરવૃત્તિનો છે. વીરવૃત્તિનો શોખ અમારા છોકરાઓમાં અત્યારથીજ પેદા થયો હોવો જોઇએ; કેમકે અમારા પર કોઇક સંકટ આવે ત્યારે છેલ્લી અણીએ તેમને તેવું વલણ શી રીતે આપી શકાએ? કાલે સવારે સામ્રાજ્ય સત્તાવાદીઓ અમારા પર ચડી આવે તે વખતે લશ્કરી કામ માટે લો-

કોને વેઠે: પકડી લાવી તેમને તાલીમ આપવા બેસવું અને અમૂલ્ય વખત ગુમાવવો એ અમને પસંદ નથી. સંકટ ગમે ત્યારે આવે, પણ અમારે તૈયાર રહેવુંજ જોઇએ; તેટલા માટે અમારા છોકરાઓને તેવું શિક્ષણ નાનપણથી ફરજિયાત આપવામાં આવે છે. લશ્કરી પોશાકથી લશ્કરી વૃત્તિ પેદા થાય છે. નાજુક પોશાક અમારે પહેરવો નથી; કેમકે તેવા નાજુક બનવાને અમે તૈયાર નથી. અમારો સમાજ બીકણ, નામર્દ અને જી હજુરી કરનારો થાય એવી અમારી ઇચ્છા નથી. અમારે તેમનામાં નવીન શક્તિ, પારકાઓના જુલમને લાત મારે એવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી છે. તેમનામાં અમારે નવીન મન, નવીન પ્રાણ, રેડવાં છે. પરદેશીઓનો એક પણ જુલમ તેઓ પોતાના પર ચાલવા દેશે નહિ. આને તમે વિચિત્ર મનોવૃત્તિ કહેશો પરંતુ તેમાંજ અમારી ખરી અદ્‌ભુતતા ભરેલી છે!”

કામદારોની સ્થિતિ

સોવિયટોનું મુખ્ય ધ્યેય કામદાર વર્ગને સજ્ઞાત કરવાનું છે. સોવિયટ પંચાયત, કામદાર અને અજ્ઞાન ખેડુત વર્ગનીજ બનેલી છે. સોવિયેટ એટલે આખા રૂશિયાની એકત્ર સંગઠિત થયેલી પંચાયત શક્તિ! પ્રતિનિધિઓ પર આ પંચાયતની સંપૂર્ણ સત્તા હોય છે. પાર્લામેન્ટ પદ્ધતિ પ્રમાણે મધ્યવર્તી સત્તા પર સ્થાનિક અને પ્રાંતિક સોવિયેટનો અંકુશ રહે છે. સ્થાનિક અને પ્રાંતિક સોવિયેટ વખતોવખત મહત્વના પ્રશ્નો પર નિર્ણય આપવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલી આપે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧માં, ઘોર કોમ્યુનિઝમ વખતે બધાંને સરખો ખોરાક આપવામાં આવતો અને તેમની બધી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવામાં આવતી. તે વખતે નવીન આર્થિક ધોરણે સર્વ બાબતોમાં ફેરફાર થયો હતો પણ તેથી કામદારોની કારખાનાં પરની સત્તાને અને ખેડુતોની જમીન પરની હકુમતને બીલકુલ બાધ આવતો ન હતો.

કામદારો પછી ખેડુત વર્ગ જોઇએ. રૂશિયામાં ખેડુતને ગામડીઆ કહેવામાં આવતા. જ્યાં સુધી આ ખેડુત વર્ગ શાહુકારો અને જમીનદારોના બેહદ જુલમ નીચે હતો ત્યાં સુધી તે નવીન સુધારણાનો દ્વેષ કરતો હતો. પોતાની ચાલતી આવેલી જૂની ઘરડ પ્રમાણે ગુલામીની સ્થિતિજ તેમને સારી લાગતી. નસીબ પર કિંવા ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી બેસવાની તેમની વૃતિ હતી.

ખેડુત વર્ગ

રૂશિયાના ખેડુતો પર જેટલું ક્રૂર વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું તેટલું યુરોપના કોઇ પણ રાષ્ટ્રમાં ચલાવવામાં આવતું નહિ હોય. અગાઉ તેમને અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાં તેવાજ સડતા રાખવાની સંપૂર્ણ ખબરદારી લેવામાં આવતી. રાજદ્વારી બાબતોનું જ્ઞાન તેમને બીલકુલજ નહતું. તેથી જમીનદારના કહેવા પ્રમાણેજ તેઓ ચાલતા.

પરંતુ તે સ્થિતિ બહુ દિવસ ટકી નહિ. તેમનું અજ્ઞાન જલદીથી નાબૂદ થતાં તેમને પોતાનું ભાન થયું. તેમનામાં એવા યુવાનો ઉત્પન્ન થયા કે ચાલતા જુલમથી તેમનાં હૃદય બળવા લાગ્યાં. તે જુલમ કેવી રીતે મટાડી શકાય તેનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમનાથી પોતાનું અપમાન સહન થઇ શક્યું નહિ. આ બાબત જ્યારે જમીનદારોના ધ્યાનમાં આવી ત્યારે તેઓએ તેમના તરફ વધારે ઘાતકીપણે વર્તવા માંડ્યું; પણ સામાન્ય રીતે અતિશય ક્રુરતા—અમાનુષતાનું પરિણામ જે આવે છે તેજ અહીં પણ આવ્યું. તેમણે પોતાની ગુલામગીરીની સાંકળો તોડી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ન્યાય અને હક મેળવવા માટે તેઓ ક્રાંતિકારક અને બંડખોર બન્યા. મનુષ્ય ગુલામ બને, બહિષ્કૃત થાય, દાસ બને, પણ તે ક્યાં સુધી? જ્યાં સુધી તેની તેને ખબર ન પડે ત્યાં સુધી. જે ક્ષણે તે કલ્પના જન્મ પામે છે, “હું કોણ” તેનો તેને ખ્યાલ આવે છે તેજ ક્ષણે તે ગુલામગીરી તોડી નાખવાની ચિંતામાં પડે છે અને

તે ચિંતા જે ક્ષણે તીવ્ર થાય છે તેજ ક્ષણે મન અને આત્માની શક્તિ સહિત તે જુલમ સામે દંડ ઉપાડી ઉભો રહે છે. પછી દુનીઆમાંથી જુલમ અને જોહુકમી નષ્ટ કરવામાં તે પ્રાણની પણ પરવા કરતો નથી. તે ક્ષણથી તે પોતાની મુક્તિનો માર્ગ શોધવા માંડે છે; પરંતુ આ જ્ઞાન તેને અત્યંત નિરાશાના પરિણામેજ થાય છે. રૂશિયામાં પણ એમજ બન્યું. જો તે જ્ઞાન માત્ર શિક્ષણનાજ પરિણામે થાય છે તો તેના મન પર તેનો પ્રકાશ પડતાં બહુ વાર લાગે છે; અને તે જેમ જેમ પડતો જાય છે તેમ તેમ તેની સાંકળો તૂટતી જાય છે; પણ તે સંપૂર્ણ રીતે તૂટતાં ઘણો વખત લાગે છે; છતાં જો તેજ જ્ઞાન અસંતોષમાંથી, છળ કપટમાંથી, જોહુકમીમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે અસંતોષનો વડવાનલ–અગ્નિ સળગી ઉઠતાં વધારે વાર લાગતી નથી. તેનો ભડકો થઇને અર્ધી ક્ષણમાં તે મહાપ્રલય કરી નાંખે છે.

ખેડુતોની ઉન્નતિ કેમ થઇ?

સત્ય સ્થિતિનું જ્ઞાન તેમનામાં કેમ ઉત્પન્ન થયું હશે એ સમજવાને એકલાં પુસ્તકો બસ નથી. પરંતુ રૂશિયામાં જઈ ત્યાંના ખેડુતોની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોઈ હોય, જોરજુલમનાં મૂળ કેટલાં ઉંડાં ગયાં હતાં તે નજરોનજર જોયું હોય તોજ તે સંબંધી પૂરેપૂરી કલ્પના આવે છે. તેમની આજની અવસ્થા ને પહેલાંની અવસ્થાની સરખામણી કરતાંજ તે વાતનો તુર્ત ખુલાસો થઈ જાય છે.

એક સમયે રૂશિયાના ઉચ્ચ વર્ગે ગરીબ ખેડુતોને પોતાના સુખ વિલાસનું સાધન બનાવ્યું હતું. પણ આજ તેજ ખેડુત વર્ગને તેની સ્થિતિનું પૂરૂં ભાન થયેલું જણાઇ આવે છે. પોતાના ઉદયનો રાજમાર્ગ તે પોતાના ધર્માધ્યક્ષની મદદથી કદિ શોધી શકે એમ નથી. જે ધર્મ તેમને પોતાના શરીર સાથે આત્માને પણ વેચવાનું

કહે છે, તે ધર્મ હવે પછી તેઓ કદિ પાળવાના નથી. આજે તેમને જે સુખદાયક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે તે ક્રાન્તિને લઇનેજ થઈ છે એમ તેમને લાગે છે. તેઓ ક્રાન્તિને દુવા દે છે. ધર્મ તરફ પણ તેઓ તેવીજ દૃષ્ટિએ જુએ છે, રૂશિયામાં એમ કહેવામાં આવતું હતું કે લોકોને ધર્મ એ ગુલામગીરીની વિસ્મૃતિ કરાવનાર એક જાતનું અફીણ છે—કેફ છે. પણ તે તત્વ હવે બદલાયું છે. હવે તેવો ધર્મ કોઇ માનતું નથી.

કામ નહિ, તો 'ખાવાનું નહિ

રૂશિયામાં મનુષ્ય શરીરે મજબૂત હોય, કે બુદ્ધિશાળી અને હોંશિયાર હોય પણ જો તેને કામ કરવાનું ન હોય તો તેનું સામાજિક કે રાજકીય બાબતમાં કાંઇ વ્યક્તિત્વ નથી. તેના શિક્ષણ માટે, આરોગ્ય માટે સરકાર બીલકુલ દરકાર કરતી નથી. તે બહિષ્કૃત જેવો રહે છે. રૂશિયાનો ન્યાય એવો છે કે "કામ નહિ તો ખાવાનું નહિ" No work, no bread."

આવા ઝારશાહી વખતના નિરુદ્યમી, બેઠાખાઉ, કામ નહિ કરનારા લોકો હજી પણ રહેલા છે. તેમણે પોતાની પાસેના પૈસા ભોંયમાં દાટી મૂકયા છે; અને વખત આવે તે કાઢી તેના પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. જ્યારે તે પૈસા ખલાસ થાય છે ત્યારે તે કારખાનામાં મજુરી કરવા જાય છે; અને ખરા કામદાર બની મહેનત કરવા માંડે છે. ત્યારે તેને સ્વાભાવિક રીતે સર્વ પ્રકારના હક્ક મળે છે.

Non-workers—કામ નહિ કરનારા સંબંધે જે ઉપર કહ્યું તેજ ઘણું કરીને નેપ–મેનની બાબતમાં પણ છે. ખરીદ વેચાણ કરતાં જે કાંઇ નફો મળે તેના પર તેને પોતાનું ગુજરાન કરવું પડે છે. તેનો ઘણોખરો વખત તેમાંજ જતો હોવાથી સામાજિક હક્ક કિંવા રાજકીય અધિકાર તેનાથી ભોગવાતા નથી. નાઇલાજે સોવિયેટ

પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરનારા વર્ગ પૈકીનો એ પણ એક વર્ગ છે.

સ્ત્રીઓ

સોવિયેટ પદ્ધતિએ શરૂઆતથીજ સ્ત્રીઓની બાબતમાં એવું ધોરણ ઠરાવ્યું છે કે તેઓએ પુરૂષો પર અવલંબી ન રહેતાં સ્વાશ્રયી બનવું. તે મુજબ રશિયાની સ્ત્રીઓ અત્યારે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાશ્રયી બની છે. સોવિયેટ પદ્ધતિ શરૂ થતાંજ સોવિયેટ સરકારે એક જાહેરનામું કાઢ્યું કે "સોવિયેટ પદ્ધતિમાં સ્ત્રીઓએ સ્વાશ્રયી બનવું જોઇએ." અને તેથી સ્ત્રીઓ પરથી દુર્બળતાનું, નાલાયકીનું કલંક નીકળી ગયું છે. પુરૂષના જેટલાજ સામાજિક અને રાજકીય હક્ક સ્ત્રીને પણ હોય છે; સ્ત્રી ત્યાં પુરૂષની માની લીધેલી માલમત્તા નથી! લગ્ન પણ કરાર રૂપે હોય છે અને તે કરાર એકમેકની સંમતિથી તોડી શકાય છે. કોઈ પણ લગ્ન રજિસ્ટર થયા વિના કાયદેસર માનવામાં આવતું નથી.

વેશ્યાવૃત્તિનો નાશ

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવાના કારણે બલ્કે તેમની સ્વંતત્રતા માન્ય કરવાના કારણે એક મોટી ક્રાન્તિ થઈ છે. તે ક્રાન્તિ એ કે સમાજમાં રહેલી વેશ્યાવૃત્તિનો સમૂળગો નાશ થયો છે. પહેલાંનાં વેશ્યાગૃહો હવે કાયદેસર રીતે બંધ કરવામાં આવ્યાં છે. અને છતાં તેવો દાખલો ક્યાંક જોવામાં આવે તો તેને સખત શાસન કરવામાં આવે છે. તે શાસનમાં પછી દયા કે મહેરબાનીને સ્થાન રહેતું નથી.

વિચિત્ર પદ્ધતિ

રશિયા કૃષિપ્રધાન દેશ છે. તેથી મોટી સંખ્યા ખેડુતોની છે. ૧૬ કરોડ પૈકી ૧૪ કરોડ માણસો ખેડુત છે. ક્રાન્તિ પહેલાં ખેડુતોની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું મેં પહેલાં એક વાર વર્ણન કર્યું છે. તે વખતે તેમની માલીકીની જે જમીન હતી તે પણ

બહુજ ખરાબ અને ઉતરતા કસની હતી. વળી તેમને સર્ફ પદ્ધતિમાં રહેવું પડતું હતું. સર્ફ પદ્ધતિ એટલે ખેડુત માલિકની માલિકીનો ગુલામ થાય છે—જમીનના ખરીદ વેચાણ સાથે ખેડુત પણ વેચાય છે. જમીનના માલિકનો તેના પર સંપૂર્ણ હક્ક રહે છે. તેવી સ્થિતિમાં રહી તેમને ધાર્મિક નેતાઓનો જુલમ વેઠવો પડે છે. ધર્મના નામે તે નેતાઓ તેમની પાસેથી ઝારની રાજ્યપદ્ધતિ કબૂલ કરાવે છે. સર્ફ પદ્ધતિ (ગુલામી) બંધ થઈ તો પણ બીજી જાતનું તોફાન ચાલુજ હતું. પણ ક્રાન્તિથી તેમના મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. ક્રાન્તિ થયા પછી તેમના લાભાર્થે એક જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું. તેમાં બધી જમીનો રાષ્ટ્રની માલિકીની ઠરાવવામાં આવી. ૧૪મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮માં જમીન સંબંધી એક કાયદો થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં સેંકડે ૯૬ ટકા જમીન ખેડુતો પાસે ગઇ અને વધેલી જમીન સહકારના સિદ્ધાંત ઉપર ગવર્મેન્ટ પાસેથી પોતાના તાબામાં લીધી. તે જમીન પર અત્યારે સોવિયેટ સરકારની સત્તા છે.

અભ્યાસમાં આફત

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના એપ્રિલમાં મારા અભ્યાસમાં એકાએક ખલેલ પડી. બરફ પડતો બંધ થયો હતો પણ મારી બેદરકારીથી અને ઋતુના ફેરફારને લીધે હું માંદો પડ્યો; અને મારે ડાકટરી સારવાર માટે તુર્કસ્થાન જવું પડ્યું. અતિશય કકડતી ઠંડીમાં ત્રણ મહિના મોસ્કોમાં રહી હું એક પણ દિવસ માંદો પડ્યો ન હતો; પણ આ વખતે ઋતુનો ફેરફાર થતાં મારી તબીયત ઉપર અસર થઇ. એ ત્રણ દિવસમાં ચ્હા સિવાય પાણીનો એક ઘુંટડો સુદ્ધાં મેં લીધો નહિ. ઠંડીનું પ્રમાણ જ્યારે ૪૦ અંશ હતું—એટલે પુષ્કળ ઠંડી હતી ત્યારે પણ મેં તેની કાંઈ દરકાર કરી નહિ; પરંતુ મારી એ માંદગી વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં આવી

તેથી મને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. એક તરફ વસંત ઋતુનું સૌન્દર્ય ખીલવા લાગ્યું અને બીજી તરફ મારો મંદવાડ પણ વધવા લાગ્યો.

માંદગીને બિછાને

ડાકટરની સલાહ મુજબ મારે તુર્કસ્થાન જવું પડ્યું. તેથી હું હદપાર થયેલાઓના મોસાળ રૂપ તાશકંદ શહેરમાં ગયો. ત્યાં મારા હિંદી મિત્રોએ મારો ઘણો આદર સત્કાર કર્યો. તેઓ આ વખતે અચ્છા તીરંદાજ અને ગોલંદાજ બન્યા હતા. પણ મારૂં ભાગ્યચક્ર જુદીજ રીતે ફરતું હોવાથી હું ભયંકર માંદગીમાં હતો. આ વખતે સદ્‌ભાગ્યે કોમ્રેડ ગોલ્ડસ્ટેનની મને ઘણી મદદ મળી. તે મને તત્કાળ આરોગ્ય સંસ્થામાં લઇ ગયા. બધા ડાકટરોએ મારી ચિકિત્સા કરી એકમતે જાહેર કર્યું કે "જો તમે કોઇક હવા ખાવાના સ્થળે જલદીથી નહિ જાઓ તો તમારો રોગ અસાધ્ય થઈ પડશે. તમે પાંચ છ અઠવાડીઆંથી વધારે જીવી શકશો નહિ."

છતાં પણ મારા મનમાં એમ હતું કે હું આટલે દૂર કંટાળાભરી મુસાફરી કરી આવ્યો છું તો હવે અહીંજ હિંદી મિત્રોના સહવાસમાં થોડા દિવસ કાઢીશ. પણ મારા રોગનું પ્રમાણ વધતું જતું હતું. હવે મને દૂધ પણ પચતું નહિ. આખરે આરોગ્ય ખાતાના ડાકટરોને મેં જણાવ્યું કે હું ક્રીમિયા આરોગ્ય ભુવનમાં જવા તૈયાર છું.

માંદી મુસાફરી

તે પછી ચાર દિવસ બાદ હું તાશકંદથી ત્યાં જવા નીકળ્યો. ત્યાં જતાં પંદર દિવસ લાગતા હતા; કેમકે તે આરોગ્ય ભુવનની ટ્રેન હતી એટલે બહુજ ધીમેથી ચાલતી હતી. એક અઠવાડીઆમાં જ તે ગાડીની મુસાફરીથી હું કંટાળી ગયો; અને અઠવાડીઆ પછી સામારા આગળ ગાડી અટકતાં હું ઉતરી પડ્યો.

આગળ જવાની મેં સાફ ન. પાડી. અને મેલમાં સેબાસ્ટપોલ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તુર્કસ્થાનમાં પ્રવેશ કરતી વખતે મારો તેજ ઉદ્દેશ હતો. પણ ત્યાં જાઉં છું તો ત્યાં પણ કમનસીબ મારી પાછળ ખાઈપીને મંડ્યું હતું. ત્યાં મને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી. સેબાસ્ટપોલમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો તેથી લોકો ખાખાવીખી થઈ ગયા હતા. અમલદારો પણ ચિન્તામાં પડ્યા હતા. લોકો ભૂખે તરફડતા હતા; અને તુર્કસ્થાનમાં સુકાળ માની ગાડીઓ ભરી ભરીને ત્યાં જતા હતા. એ દિવસ મારા વિષે કોઇએ કાંઈ પૂછપરછ કરી નહિ. તાશકંદથી નીકળતી વખતે આરોગ્ય સંસ્થાએ મને તાજા દૂધ માટે બહુ સારી રકમ આપી હતી; તે વખતે તે મને બહુ ઉપયોગી થઇ પડી. દરેક દરદીને તેવી રકમ આપવામાં આવે છે. મારે અમલદારોને મળવું હતું પણ તેમની સ્થિતિ ગભરાટ ભરેલી હોવાથી તે વખતે તેમને ત્રાસ આપવાનું મને ઠીક લાગ્યું નહિ. દુષ્કાળને પીધે મરણની સંખ્યા વધતી હતી. દુષ્કાળ નિવારણ માટે યુરોપિયન રાષ્ટ્રોને કરેલી વિનંતીઓ વ્યર્થ ગઇ. અમેરિકાએ માત્ર છેલ્લી ઘડીએ શરમને ખાતર કાંઇક મદદ મોકલી.

મારૂં જાહેર સન્માન ત્રીજે દિવસે રેવકોમના એક સભ્યે મારી પાસે આવી મારી તપાસ કરી અને મને પોતાની ઓફિસમાં લઇ ગયો. ત્યાં તેણે પ્રમુખ સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. પ્રમુખ ત્રીસ વર્ષનો નવયુવાન હતો; અને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી તવાઈને બહાર નીકળ્યો હતો. તેથી મારી પરિસ્થિતિ સંબંધી તેને તત્કાળ કલ્પના આવી શકી. તેણે મારા પ્રત્યે ઘણું સારૂં વર્તન ચલાવ્યું. અમારી વાતચીતનો વિષય તે વખતે દુષ્કાળજ હતો. બીજે દિવસે તે ખાતા તરફથી મારૂં જાહેર રીતે સન્માન કરવામાં આવ્યું. ખરેખર ! તેવું સન્માન મેળવવા હું બીલકુલ રાજી ન હતો. પણ તેમને આનંદ એટલા

માટે થતો હતો કે સામારામાં પહેલો હિંદી હુંજ ગયો હતો. તેમના સહવાસમાં મેં એક અઠવાડીઉં વીતાડ્યું. તે પછી એક દિવસ મારો બધો પત્રવ્યવહાર મેં તેમને બતાવી ક્રીમિયા જવાની ઇચ્છા બતાવી. સામારાથી ક્રિમિયા હેઠ ગાડી જતી ન હોવાથી તેમણે જણાવ્યું કે "તમારે મોસ્કો જઈ ત્યાંથી પહેલી ફાસ્ટ ટ્રેનમાં નીકળવું પડશે." આમ દુષ્કાળની આપત્તિ પડવા છતાં રશિયનોએ મારો આદરસત્કાર કરવામાં કાંઇ કસર રાખી નહિ. તે વખતે તેમના ઉદાર હૃદયની મને ખરી કલ્પના આવી.

એક ખેડુતનો પ્રસંગ

હું સામારામાં રહેલો તે દરમ્યાન એક વાર હું એક પ્યાલો દૂધ લાવવાને એક ખેડુતની ઝુંપડીમાં ગયો. તે એક આનંદી પતિપત્નીનું જોડું હતું. તે વખતે મને રશિયન ભાષા જો કે સારી પેઠે આવડતી હતી તો પણ મારા શરીરની કાઠી અને રૂપથી હું કયા રાષ્ટ્રનો છું એ તુર્ત ઓળખાઇ જતું હતું. ખેડુતે કહ્યું "તમે રશિયન બહુ સરસ બોલો છો, પણ જાતે રશિયન જણાતા નથી. તો શું તમે ઇરાની છો, તુર્ક છો, કે બુખારી છો? મને લાગે છે કે તમે બીજાજ કોઇ હશો!"

મેં કહ્યું "હા જી, હું હિંદુ છું. Indoos–"

"ઓહો! તમે હિંદુસ્તાનના છો? આવો આવો, બેસો. tak, tak–અહીંઆ અહીંઆ–હિંદુસ્થાનના વતનીને પહેલીજ વાર જોતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે; આવો, ઘરમાં આવો. હું તમને તાજું દૂધ આપું. મારે તમારા હિંદવાસીઓ સાથે ઘણી વાતો કરવાની છે. આવોને અંદર—"

મારે તેનો આગ્રહ માન્ય કરવો પડ્યો. તે મને અંદર લઇ ગયો; ઘર નાનું સરખું પણ બહુ સરસ હતું. અંદર જતાંજ તેણે હિંદવાસીના આગમનની ખબર ઘરમાં જણાવી. તે સાથેજ તેનાં બધાં

નાનાં છોકરાં—બે છોકરા અને એક છોકરી–દોડી આવ્યાં. એક છોકરો દસ વર્ષનો અને બીજો ૧૪ વર્ષનો હતો; અને છોકરી ૧૬ વર્ષની હતી. તે ત્રણેએ મારી પાસે આવી કહ્યું—

" અમારો રશિયા દેશ તમને કેવો લાગે છે ? "

"વાહ, વાહ! ઘણોજ સુંદર" મેં હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો.

તે છોકરાં મારી સાથે ખુશી ખુશી થઇ ગયાં; અને મને પાસેની એક ખુરસી પર બેસાડી મારા પર પ્રશ્નોનો મારો ચલાવ્યો.

છોકરીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું; " I like the Indian Poet Tagore. મને હિંદુસ્થાનના કવિ ટાગોર બહુ ગમે છે–"

તુર્તજ મોટા છોકરાએ કહ્યું: " I like the Indian Chakravarti arithmetic—મને હિંદુસ્થાનના ચક્રવર્તિનું અંકગણિત બહુ ગમે છે."

ત્રીજાએ કહ્યું " I like the Indian snake charmers—મને તમારા સાપના મદારીઓ બહુ ગમે છે."

તેટલી વારમાં માતાએ પ્યાલા ભરી દૂધ આણ્યું. તે ત્રણે છોકરાંએ પોતપોતાના પ્યાલા આગળ ધર્યાં.

હિંદ પ્રતિ પૂજ્યભાવ

હું મારૂં દૂધ પી જાઉં તેટલામાં ખેડુતે સ્ટવ સળગાવી ચ્હા મૂકી. થોડી વારમાં તે પણ તૈયાર થઇ. જમવાના ટેબલ પર સફેદ રોટીનો ઢગલો પડ્યો; સાથે માખણ પણ પુષ્કળ આવ્યું. તે આખું કુટુંબ પોતાના એક હિંદી મેમાનને લઈ જમવા બેઠું. એટલે છોકરીએ ઘણા આનંદથી પીરસવાનું માથે લીધું. જમતાં જમતાં તે બધાંએ જમવાનું બાજુએ મૂકી મને પ્રશ્નોથી દાટી દીધો. ખરેખર! તેમની હિંદુસ્થાન સંબંધી જિજ્ઞાસા અજબ હતી. તેઓ અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યાં. શું શું પૂછીએ અને શું શું જાણી લઇએ, એની ગરબડમાં બધાં પડી ગયાં. "તમારા લોકો કેવા છે?

તમારો સમાજ કેવો છે? તમારો દેશ કેવો છે? ત્યાંના સાધુઓ કેવા છે? સાપ રમાડનારા મદારીઓ કેવા છે?" એવા એવા હજારો પ્રશ્નો તેમણે પૂછ્યા. તે પ્રશ્નોથી તેમણે મારૂં માથું ધુમ કરી નાંખ્યું. ગ્રાહક મટીને હું પરોણો થયો તે જોઇ તેમના તે ઉપકાર અને આદરસત્કારનો બદલો કેવી રીતે વાળવો તેની મને સમજણ પડી નહિ. મારી પાસે જે પૈસા હતા તે બધા તે છોકરાં પૈકી સૌથી નાના છોકરાને મેં આપવા માંડ્યા, પણ તેણે તે લેવા ના પાડી. તેનાં માબાપે કહ્યું "ના, ના, તમને એ આપત્તિ વખતે કામ લાગશે, માટે રહેવા દો. It is our duty to treat you as a guest–since you are a foreigner and more because you are an Indian–a Nation for whom we have the greatest regard. તમારી મેમાનગીરી કરવી એ અમારૂં કર્તવ્ય છે કેમકે તમે પરદેશી છો, ને વળી જે રાષ્ટ્ર માટે અમને ઘણો આદરભાવ છે તે દેશના હિંદી છો."

ફરીથી મોસ્કો

હું પુનઃ મોસ્કો આવ્યો તે વખતે ત્રીજી કોમ્યુનિસ્ટ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદની બેઠક હતી. હોટેલ–ડી લક્સ પ્રતિનિધિઓથી ભરાઈ ગઇ હતી. તેમાં કેટલાક હિંદીઓ પણ જણાતા હતા. તેઓ દૂર દૂરના સ્થળેથી–જર્મની, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાથી આ પરિષદમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. કાર્યદક્ષ અબ્દુલ રબ તે નવીન મેમાનોનાં મન પોતાના તરફ વાળવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરતો હતો. નવીન આવેલા પરિચિત મંડળમાં મિ૦ લુહારી અને બી. ચટ્ટોપાધ્યાય (સરોજિની નાયડુના ભાઈ) મુખ્ય હતા. ચટ્ટોપાધ્યાયને મળતાં મને બહુ આનંદ થયો.

કોંગ્રેસે અત્યાર સુધી શું શું કર્યું હતું અને શું શું મેળવ્યું હતું તે અહીં જણાવવાની મારે જરૂર નથી. કારણ કે તે સંબંધી બીજાં પત્રો, લેખો વગેરેમાં ઘણાં નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

એક અઠવાડીઉં મોસ્કો રહ્યા પછી એક દિવસ હું મેલ ટ્રેનમાં બેસી સેબાસ્ટપોલ ગયો. મોસ્કોમાં રહ્યો તે દરમ્યાન એક ફાયદો એ થયો કે સેબાસ્ટપોલના આરોગ્ય ભવન પર ત્યાંના અમલદાર તરફથી મને ભલામણ પત્રો મળ્યા.

સેબાસ્ટપોલ

મોસ્કોથી આઝોવના સમુદ્ર સુધી પ્રસરેલો દેશ તદ્દન સરળ અને સપાટ છે. તેમાં પર્વતો બીલકુલ નથી. U. S. S. R. નો આ અતિ ફળદ્રુપ ભાગ ગણાય છે. એજ ફળદ્રુપ પ્રદેશ હસ્તગત કરવા માટે યુદ્ધ વખતે જર્મનીએ પોતાનું લોહી રેડ્યું હતું. આ ભાગ એટલે એક રીતે રૂશિયાનો કોઠાર કહીએ તો ચાલે ! ઉક્રેન ઘઉં જેવા ઘઉં દુનીઆના પડ પર ભાગ્યેજ ક્યાંક થતા હશે. એ ઘઉં સફેદ હોય છે; અને તેના દાણા ઘણા મોટા હોય છે. ઝારના સમયમાં આ પ્રદેશ પર ફ્રેન્ચોની સત્તા હતી; તે વખતે તે સર્વોત્તમ અનાજમાંથી ફ્રેન્ચોના અમીર ઉમરાવો માટે દારૂ કાઢવામાં આવતો. દારૂને માટે તે પ્રદેશ જાણે ફ્રેન્ચોએ રજિસ્ટરજ કરી રાખ્યો હતો. રાજ્યક્રાન્તિથી તે બધી જમીન ફ્રેન્ચો પાસેથી લઇ લેઇ રૂશિયાના ખેડુતોને વાવેતર કરવા માટે આપવામાં આવી છે, અને આજે પણ ત્યાં માત્ર ત્યાં ઘઉં થાય છે.

ખેરાસાન

ખેરાસાન એ ક્રિમિયન દ્વીપકલ્પનું એક રીતે પ્રવેશદ્વાર છે. ત્યાં એટલી નાની નાની ટેકરીઓ છે કે આખો પ્રદેશ કોઇક છાવણી જેવો લાગે છે. પ્રદેશ ડુંગરાળ હોવાથી દુશ્મનો સામે લડવાને માટે તે જગ્યા બહુ અનુકુળ પડે છે. એજ ટેકરીઓ વડે અત્યાર સુધી રૂશિયાનું શત્રુઓથી રક્ષણ થયું છે. જગતમાં ઉત્તમ ફળોની પેદાશની બાબતમાં ક્રીમિયાના જોટાનો બીજો દેશ નથી.

એક દિવસ અને એક રાતના પ્રવાસ પછી હું સેબાસ્ટપોલ

જઈ પહોંચ્યો. હું ત્યાં જતા પહેલાંજ મોસ્કોના આરોગ્ય ખાતાના અમલદારોએ ત્યાંના અમલદારને તાર કર્યો હતો. તેથી હું ઉતર્યો ત્યારથી ત્યાં પહોંચતા સુધી અને પછી પણ મને બીલકુલ અધવડ પડી નહિ. પ્રથમ મને રેવકોમ પાસે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યાંથી ઠેઠ સેનિટેરિયમમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો. ત્યાં પાંચ ડાકટરોએ ભેગા મળી મારી ચિકિત્સા કરી અને તુર્તજ નિર્ણય કર્યો કે મારૂં લીવર વધ્યું છે.

પછી મને એક, હવાબદ્ધ ઓરડીમાં રાખી 'ઓકસીજન બાથ' આપવામાં આવ્યું. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ક્રિમિયા એ રૂશિયાનું સ્વર્ગ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. કોકેસસ ક્રિમિયાનાં બધાં આરોગ્ય સ્થાનો તેનાથી ઉતરતાં ગણાય છે. તે બધાં અત્યારે સરકારના તાબામાં છે; અને તે ખાસ કરીને કામદાર વર્ગને માટે રાખવામાં આવ્યાં છે. કામદારોની પાસેથી દવાદારૂનો કાંઇજ ખર્ચ લેવામાં આવતો નથી. બધી વ્યવસ્થા મફત કરવામાં આવે છે.

બીજાં આરોગ્ય ભુવનો

સેબાસ્ટપોલના ભવ્ય આરોગ્ય ભુવન ઉપરાંત બાલાકલાવા, માલ્ટાટાપુ અને બીજાં પણ કેટલાંક નાનાં નાનાં સ્થળોએ આરોગ્ય ભુવન છે. સેબાસ્ટપોલનું આરોગ્ય ભુવન સમુદ્ર તરફ ઘણી ઉંચી નજરે જોતું હોય એમ લાગે છે. દેશમાં દુષ્કાળ હોવા છતાં અહીં ફળફળાદિ અને અનાજ વગેરે સર્વ પદાર્થો પુષ્કળ મળતા—અને હંમેશાં મળે છે એમ કહેવાય છે. છેલ્લી શોધના સર્વ શાસ્ત્રીય ઉપચારો અને સાધનોથી ત્યાં ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. દરદીઓના વિનોદ માટે નાટકગૃહો જેવાં સાધનો છે; પરંતુ તેનો તેમને પૂરતો લાભ લેવા દેવામાં આવતો નથી. તેમને બતાવવામાં આવતાં નાટકો ઘણાં ટૂંકાં છતાં વિનોદથી ભરપૂર હોય છે અને તે પૂરાં થતાં વધારે વખત લાગતો નથી.

કેટલાક મિત્રો

પંદર દિવસ સુધી આકસીજન બાથ લીધાથી મારી તબીઅતમાં ઘણો સુધારો થયો. હું બરાબર તાજો થઈ ગયો. જાણે કાંઇક તેજનો સંચાર થતાં મને નવીન યુવાનીજ આવી હોય એમ લાગ્યું. ૭ અઠવાડીઆં પહેલાં ત્યાંથી દરદીને જવા દેવામાં આવતા નથી; પણ મને સારૂં લાગતાંજ ત્યાં વધારે દિવસ રહેવું કેદખાના જેવું લાગ્યું, અને ક્યારે તે ૭ અઠવાડીઆં પૂરાં થાય એવો જીવ તલપાપડ થઈ ગયો. હું હંમેશાં સમુદ્ર કિનારે ફરવા જતો અને ત્યાં મારી સમાન વયના એટલે ૨૦–૨૧ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઓળખાણ કરી લેતો. એ પ્રમાણે ત્યાં મને ઘણાં ઓળખાણ થયાં. તે મિત્રો સાથે રહેતાં મને ઘર જેવુંજ લાગતું.

તેમને પણ મારા જેવા હિંદી યુવાન સાથે દોસ્તી કરવામાં બહુ આનંદ આવતો. અત્યાર સુધી તેઓ હિંદી લોકો સંબંધી માત્ર પુસ્તકોમાંજ વાંચતા પણ મને પ્રયત્ક્ષ જોતાંજ તેમને અવર્ણનીય આનંદ થયો. મારા તે મિત્રો પૈકી ઘણા જણનાં નામ હજી પણ મને યાદ આવે છે. તેમાં મેરકિન (Mer kin), લુના (Luna), અલેકઝાંડર રોફ. (Alexander roff) મારા જીવજાન મિત્ર હતા. આ બધાં તેમનાં ટુંકાં નામ છે. એ ત્રણે મિત્રો ઘણા દિલાવર દિલના હતા. કોઇક દિવસ હું તેમને ન મળું, કે મળતાં વાર લાગે તો તેઓ જાતે મારે ત્યાં આવતા, અને મને સેનેટેરિયમથી સમુદ્ર કિનારા પર ફરવા લઇ જતા. તેમની સાથે વાત કરતાં હું મારી બિમારીને ભૂલી જતો. એ લોકોનો સ્વભાવ બહુ માયાળુ હતો. તેમને ઘેર પણ હું કદિ કદિ જતો. ત્યારે તેમનાં માબાપને મારી સાથે વાતો કરવામાં આનંદ પડતો. હું તેમની માતૃભાષામાં વાત કરતો તેથી તેમને બહુ આશ્ચર્ય લાગતું. હિંદી માણસને રશિયન ભાષામાં બોલતો જોઇ તેમને નવાઇ લાગતી.

મા અને દીકરો

એક દિવસ હું લુનાને ઘેર ગયો ત્યારે તે પોતાની મા સાથે લડતો હતો; મોટા અવાજે વાદવિવાદ કરતો હતો; અને દલીલો પર દલીલો આપતો હતો. તેની માને લુના અર્થશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર થાય એવી ઇચ્છા હતી, અને તેને "રેડ આર્મી"માં દાખલ થવું હતું. આ મુદ્દા પર બંને વચ્ચે તકરાર પડી હતી. લુના તે વખતે બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો. તે માને અનેક જાતની ધમકી આપી ઉલટો રડતો હતો; અને ડુસકે-ડુસકે રડી પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરતો હતો. તેણે કહ્યું "બા, શું હું વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવાને લશ્કરમાં દાખલ થાઉં છું એમ તું માને છે? માત્ર મારા દેશને ખાતર લડવા માટે હું લશ્કરમાં જોડાઉં છું; નહિ તો અમસ્થા મારે લશ્કરમાં જઇને શું કામ છે? નાહક આ વચ્ચે વચ્ચે માથાં મારતાં મૂડીદારોના લશ્કર સાથે મને લડાવવાનો તારો વિચાર છે! આપણા પર એ મૂડીદારો કેવો જુલમ કરે છે! જો બધી જ માતાઓ પોતાના છોકરાને તારા જેવું કરવા માંડે તો મહા મહેનતે મેળવેલી સ્વતંત્રતા કોણ જાળવશે? આપણી ક્રાન્તિનું કેવી રીતે સંરક્ષણ થશે? તું મારી મા છે, તો તુંજ કહેને! ખરૂં જોતાં તારૂં તો કર્તવ્ય છે કે તારે મને લશ્કરમાં જવાનું કહેવું જોઈએ."

આમ કહેતાં લુના ફરીથી રડવા માંડ્યો. આખરે માતાએ લુનાને પરવાનગી આપી જેથી તે રેડ આર્મીમાં દાખલ થયો.

બાલાક્લાવા

ક્રિમિયાનું સેનિટેરિયમ જોયા પછી બાલા-કલાવાનું સેનિટેરિયમ જોવાની મને ઇચ્છા થઈ. સેબાસ્ટપોલના જેવી ત્યાં સારવાર નહતી, તો પણ ત્યાં તેના કરતાં ખોરાક વધારે સારો હતો. બાલાકલાવા નાનું શહેર છે અને તે એક અખાત જેવી નાની ખાઈ પર વસેલું છે. શહેરની બંને બાજુએ નજર ન પહોંચે

એટલા ઉંચા ડુંગરોનાં શિખર છે. બાલા-કલાવામાં તોપખાનું છે અને તે સમુદ્રનું ૩૦ માઇલ દૂર સુધી તેમજ બીજી બાજુ પંદર માઇલ દૂર સેબાસ્ટપોલ શહેરનું રક્ષણ કરે છે. આ તોપખાનું તેની શક્તિ માટે બહુ પ્રખ્યાત છે. તે ઠેકાણે હું બે અઠવાડીઆં રહ્યો.

પછી સેબાસ્ટપોલ પાછા આવી પૂનઃ મેં મોસ્કોનો રસ્તો લીધો. પણ મેલગાડી આ વખતે કમી કરેલી હોવાથી મને મુસાફ્રીનો ઘણો ત્રાસ પડયો. ખારકોવ પહોંચતાંજ હું ત્યાં ઉતર્યો. એ શહેર મોસ્કો જેવડું મોટું છે. અને તે ઉક્રેન પ્રાંતની રાજધાની છે. રીપબ્લિક સત્તામાં દક્ષિણ તરફ સૌથી સુંદર, અને આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ શહેર એટલું એકજ છે. ઉપરનાં સર્વ શહેરોનું સવિસ્તર વર્ણન આ નાના પુસ્તકમાં થઇ શકે એમ નથી. પછી ઉક્રેન-મોસ્કો મેલમાં મુસાફરી કરવાની ત્યાંથી પરવાનગી મેળવી હું મોસ્કો આવી પહોંચ્યો. મોસ્કો આવતાંજ આખી પરિસ્થિતિ ફરી ગયેલી લાગી. હિંદી લોકો અંદર અંદર લડયા હોવાથી U. S. S. R. માં તેમની પ્રતિષ્ઠા રહી નહતી. તેમનું માન ઘટી ગયું હતું. લડવૈયાઓ પોતપોતાને સ્થળે જતા રહ્યા હતા; એ વાત ખરી પણ તેમના સંબંધે રૂશિયનોનો અવળો ગ્રહ હજી પણ દૂર થયો ન હતો; કારણ કે લડવૈયા જતાં જતાં પોતાનું થોડુંક લશ્કર પાછળ રાખી ગયા હતા.

પાછા ફરવાની ઇચ્છા

મોસ્કો પાછા આવ્યા પછી ત્યાં થોડાજ વખતથી આવતાં ઇન્ડીપેન્ડંટ, લીડર, સ્ટેટ્સમેન, પત્રોમાં હિંદુસ્થાનની ચળવળો વિષે વાંચતાં મને લાગ્યું કે હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળ છેલ્લી હદે પહોંચી છે. તે વાંચતાંજ હું તદન અધીરો બની ગયો; "હિંદુસ્થાન આ વખતે નહિ તો ક્યારે જવું ? મારા દેશના સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં આ વખતે મારે ભાગ લેવોજ જોઇએ." ઈત્યાદિ વિચારો

મારા મનમાં ઉભરાયા. મોસ્કો આવી પહોંચતાંજ હું તે ઉદ્યોગમાં લાગ્યો. ઈરાનથી અફઘાનિસ્થાનને રસ્તે હિંદુસ્થાન જવાનો પરવાનો મેળવવાની મેં ખટપટ શરુ કરી. પણ અફઘાન કોન્સલને મેં કરેલી વિનંતી ફોગટ ગઈ. તેણે મને જણાવ્યું કે—" અલ્લા હજરતની તમને અફઘાનિસ્તાન જવાની મના છે; પરવાનગી નથી."

બનાવટી 'ઉસ્માની' હિંદી લોકોનો સ્વભાવ બહુ ચમત્કારિક છે. તે તોછડા છે અને તેમના વર્તન અને કાર્યમાં વ્યક્તિગત અભિમાન ખાસ કરીને જોવામાં આવે છે. આ વાત હું મોસ્કોમાં નહતો તે દરમ્યાન જણાઈ આવી. એક વિઘ્નસંતોષી માણસે મારો પીછો લીધો હતો. મારા વિરુદ્ધ ત્યાંના અધિકારીઓના કાન ભંભેરવા માટે તેણે સતત પ્રયત્ન કર્યા. મારી બેઆબરૂ કરી ત્રાસ આપવામાં તેણે એક પણ ઉપાય બાકી રાખ્યો નહિ. તે કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટર નેશનલ લાયબ્રેરીમાંથી મારી સહી કરીને પુસ્તકો લાવતો. એ પ્રમાણે એણે ઘણાં પુસ્તકો લીધાં હતાં. હું મોસ્કો પાછો આવ્યો ત્યારે એ વાત મારા જાણવામાં આવી એટલે હું તો આશ્ચર્ય ચકિત થયો. શૌકત ઉસ્માનીએ લીધેલાં પુસ્તકોનું એક આખું લિસ્ટનું લિસ્ટ કારકુને મારી આગળ રજુ કર્યું. હું સીધો લાયબ્રેરિયન પાસે ગયો અને પૂછ્યું કે આમાંથી તમે એક પણ પુસ્તક મને આપ્યું છે? તે કહે " ના, ના, તમને નહિ; ઉસ્માનીને આ બધાં પુસ્તકો મેં આપેલાં છે."

"પણ ઉસ્માની તો હુંજ છું." મેં કહ્યું.

મારો ઓળખીતો લાયબ્રેરિયન હમણાં કામગીરી પર ન હતો. તેની જગ્યાએ બીજો કોઇ આવ્યો હતો, તેણે ફરીથી કહ્યું—"લાયબ્રેરીમાં મેં તમને તો કદિ જોયાજ નથી."

મેં એક કાગળની કાપલી પર સહી કરી અને તેને બતાવી કહ્યું " જુઓ આ મારી સહી ઇસ્યુ કાર્ડમાં કરેલી સહીને બરાબર

મળતી આવે છે?”

“ના, બીલકુલ નહિ.”

“હવે એપ્રિલ માસની ૨૬ મી તારીખ કાઢો જોઇએ. તેમાં પણ આવીજ સહી મળે છે કે નહિ, જુઓ !”

“હા—” તેણે કહ્યું.

તે ઠેકાણે મારી સહી હતી. અને લીધેલાં બધાં પુસ્તકો તે તારીખે મેં પાછાં આપ્યાં હતાં. લાયબ્રેરિયને મારી ક્ષમા માંગી અને લિસ્ટ પાછું લીધું. પછી ખોટી સહીઓ કરી પુસ્તકો લઇ જનારની તપાસ શરૂ થઇ, પણ તેનું શું પરિણામ આવ્યું તેની મને ખબર નથી.

આભાર દર્શન

મોસ્કો છોડ્યા પહેલાં ક્રાન્તિના કેટલાક આગેવાનોની મેં મુલાકાત લીધી; પણ તે બધી મુલાકાતોનો હેવાલ આ નાના સરખા પુસ્તકમાં આપી શકાય એમ નથી. મારે કેટલાક જણનો આભાર માનવાનો છે. તેમના મારા પર જે ઉપકાર થયા છે તેનો મારાથી બદલો વાળી શકાય એમ નથી. ચળવળના મુખ્ય આગેવાન રેનસ્ટેનના મારા પર ઘણા ઉપકાર થયા છે. તેમજ ફ્રાઇન બર્ગ, પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી પેટ્રોફ અને લુનાચારસ્કી એ બધાએ મારી સાથે ભાઇચારાથી વર્તી મને અનેક રીતે મદદ કરી હંમેશને માટે તેમનો ઋણી બનાવ્યો છે.

બાકુ તરફ પ્રયાણ

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના સપ્ટેંબરની ૨૧મીએ હું મોસ્કો છોડી બીજે દિવસે મિનરલ મેનશન ગામે પહોંચ્યો. ત્યાં મારે એક માણસને મળવાનું હતું. એ ગામ કોકેશિયન પ્રાંતનું એક નમુનેદાર સ્થળ છે. ત્યાં લાંબી દાઢીવાળા એફેડી, જ્યોર્જિયન અને આર્મિજીઅન લોકોની વસ્તી વધારે છે. રૂશિયામાં આરોગ્યની બાબતમાં

તે જાણીતું સ્થળ છે.

ત્યાંનું કામ પરવારતાં હું આગગાડીમાં બેસી બાકુ ગયો. તે ઠેકાણે એક સુખ સગવડતા ભરેલી હોટેલમાં મેં મુકામ કર્યો. બાકુ એ નમૂનેદાર ઇરાની શહેર છે. ત્યાંના રસ્તા બહુ પહોળા અને સ્વચ્છ છે. મકાનો ઘણાં ઉંચાં છે. વિજળીક બત્તી અને થીએટરોથી શહેર ઘણું સુંદર લાગે છે. ત્યાંના લોકો મોટે ભાગે આર્મિજીયન અને તુર્કી જાતના છે. રશિયનો બહુજ થોડા છે; પણ યહુદીનું પ્રમાણ કાંઇક વધારે છે.

બાકુ રશિયાના કેરોસીનનું મુખ્ય સ્થળ છે; તેથી ત્યાંનું આકાશ હંમેશાં ધૂમાડાથી છવાયલું રહે છે. કેરોસીનના કેન્દ્ર સ્થળ તરીકે બાકુ વિષે જેટલું લખીએ એટલું ઓછું છે; જો કે તેના કુવા વિષે ઘણે ઠેકાણે લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે સંબંધી બીજી દૃષ્ટિએ પણ ઘણું લખી શકાય એમ છે. અગાઉ જે નાના નાના જમીનના ટુકડા હતા, તે પદ્ધતિ હવે બદલાઇ જતાં સોવેયેટ સરકારની આગેવાની નીચે તેનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું છે; અને પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા તેમના ધંધાને સોવિયેટ સરકારે ઘણો મહત્વનો બનાવ્યો છે. એ પ્રમાણે એકીકરણ થવાથી તે બધી જમીન રાષ્ટ્રની મિલકત ઠરાવવામાં આવી છે; અને તેના પર કામદારોની સત્તા છે. આ ફેરફારથી એ કામદાર વર્ગને ઘણું સુખ થયું છે. ગુફા જેવી અંધારી જગ્યામાં રહેવું પડતું તેને બદલે ત્યાં આગળ નવીન પદ્ધતિનાં મકાનો બાંધી મોટી વસાહત કરવામાં આવી છે.

તુર્કીને મદદ

આ વખતે તુર્કીનું ભવિષ્ય અનિશ્ચિત હતું; દારૂગોળા અને હથીઆરોના ડુંગરના ડુંગર બાકુમાં આવી પડ્યા હતા; અને લશ્કર આવીને ભરાતું હતું; ત્યાંથી તે બધો દારૂગોળો અને લશ્કર ટ્રાન્સ જઇ યુવાન તુર્કીને મદદ કરતાં હતાં. તે સંબંધી વધારે

માહિતી મેળવવાને હું જલદીથી ટર્કિશ કોન્સલ ઇસ્માઇલ સુલે પાસે ગયો. તે પાંત્રીસ વર્ષનો મજબુત યુવાન હતો. તેણે કહ્યું, "અમારો દેશ અત્યારે ઘણી કફોડી સ્થિતિમાં છે. જો આજ સોવિયેટ રૂશિયાની અમને મદદ ન હોત તો પરદેશીઓના હુમલાથી અમે દુઃખદાયક સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોત. અમને માથું ઉંચું કરવાની તાકાતજ નહતી. અમારા શત્રુ અમારી નજીકમાં લગભગ ૨૬ માઇલના અંતરે છે. અંગોરાની પશ્ચિમે એસ્કીશેર શહેરમાં તેનું થાણું છે. અમે આજ ઘણા ત્રાસી ગયેલા છીએ. બોલ્શેવિકો દીર્ઘાયુ થાવ. તે દારૂગોળો તો શું, પણ માણસો આપીને પણ મદદ કરે છે."

કોન્સલનું ભાષણ સાંભળી દરેક સ્વાતંત્ર્યવાદીને માઠું લાગ્યા વિના રહે નહિ

તે પછી હિંદુસ્થાન પાછા ફરતા પહેલાં મેં ઇરાનમાં કેટલાક દિવસ ગાળ્યા. મારે ઇરાન સંબંધી ઘણું કહેવાનું છે, પણ તે આ ભાગમાં ન કહેતાં હું આગળના ભાગમાં કહીશ. માત્ર રૂશિયાનું વર્ણન સમાપ્ત કરતાં પહેલાં જે એક બે ખાસ બાબતો મારા મનમાં ઉગી રહી છે તે અહીં જણાવીશ.

બે અનુમાનો

પ્રથમ તો સોવિયેટ યુનિયનનાં ગામડાં—ખાસ કરીને રૂશિયાનાં ગામડાં—તેમાં થયેલી સુધારણા અને ઘટનાને બાદ કરીએ તો—હિંદુસ્થાનનાં ગામડાં જેવાં છે. તેમાં ખરૂં જોતાં એકમેકને સહકાર અને સંગઠનજ જણાઇ આવે છે. પાશ્ચાત્ય લોકોને સોવિયેટ કલ્પનાનો તિરસ્કાર ઉપજે છે. પંચાયત પદ્ધતિને તેઓ ધિક્કારે છે. સામાજિક રચના સાથે તે કલ્પનાને વિરોધ હોવાથી તેમને તે માન્ય નથી. તેમનું કહેવું એવું છે કે દરેક બાબતમાં રહેલું વ્યકિતગત મહત્વ તેનાથી નષ્ટ થાય છે પરંતુ પાશ્ચાત્યોથી ઉલટું પૂર્વ તરફના લોકોને તે કલ્પનામાં નવીન કિંવા અયોગ્ય કાંઇજ લાગતું નથી, કારણ કે પૂર્વસ્થ સમાજે વ્યક્તિ

કરતાં સમાજને હમેશાં વધારે મહત્વ આપ્યું છે. પૂર્વ તરફ સૈબિરિયાથી ચીન સુધી, તુર્કસ્થાનથી હિંદુસ્થાન સુધી, તેમજ કોકેસસથી ઇરાન સુધી સર્વત્ર એક સરખીજ સામાજિક વહેવાર વ્યવસ્થા છે. આજે પૂર્વના લોકો કોમ્યુનિસ્ટોનાં તત્વો કિંવા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સુધરેલી પંચાયતોનાં તત્વોને જાણે પોતાનાં જ તત્વો તરીકે માન આપે છે, તેનાં બે મુખ્ય કારણો છે. એક કારણ એ કે તે લોકો પાશ્ચાત્ય મૂડીદારોની આધીનતા નીચે દબાઇ ગયા છે, અને બીજું કારણ એ કે તેમના સામાજિક રીત રિવાજ રૂશિયાના રીત રિવાજ સાથે ઘણા મળતા આવે છે.

બીજો એક મુદ્દો એ છે કે રૂશિયન ભાષા અને પૂર્વસ્થ ભાષાઓ વચ્ચે પણ ઘણુંજ સરખાપણું જણાઇ આવે છે; પરંતુ આ મુદ્દાનો સારી પેઠે ખુલાસો તો કોઇક ભાષા શાસ્ત્રીજ કરી શકે. તે ભાષાનો સંસ્કૃત અને ફારસી સાથે ઘણો નિકટનો સંબંધ લાગે છે. ઓગ્ની, બ્રાટ, માટ્રા—એ અગ્નિ, ભ્રાતૃ માતૃ શબ્દોને કેટલા બધા મળતા આવે છે! તે શબ્દોના જે અર્થ સંસ્કૃતમાં છે તેજ રૂશિયન ભાષામાં પણ છે. જુદા નથી. આમ રૂશિયન ભાષાનો પૂર્વ સંબંધ સંસ્કૃત સાથે હોવો જોઇએ એવું અનુમાન કરવાને પુષ્કળ આધાર મળે છે.

વોલ્ગા અને ઑક્સસના કાંઠાનાં ગામડાં, અને ગંગાના કિનારાનાં ગામડાંમાં ઝાઝો ફેર નથી. જો કાંઇ ફેર જણાતો હોય તો તે એટલોજ કે હિંદુસ્થાનનાં ગામડાંનો સહકાર, સામાન્ય રીતે સાર્વત્રિક ધનનો સંચય અને સામાજિક સંબંધ, એ રૂશિયાના જેટલાં વિકાસ પામેલાં નથી; રૂશિયાના ગામડાંમાં સામાજિક અને આર્થિક સંબંધ એકમેક સાથે ઘણો નિકટનો રહે છે; તે કદિ તૂટી શકતો નથી.

પૂર્વસ્થ દેશની ભાવના વિષે અત્યાર સુધીમાં ઘણું લખાઇ

ચાર તહનામાં

ગયું છે. માત્ર કેટલાંક વ્યવહારિક ઉદાહરણોજ આ સ્થળે હું આપવા માગું છું. એટલે આ ભાગ પૂરો થશે. રૂશિયાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ પૂરૂં થતાં, તેને કાંઇક આરામ મળ્યા પછી તેણે ચાર મહત્વનાં તહનામાં કર્યા તે વખતે હું મોસ્કોમાંજ હતો. એ તહનામાં નીચે પ્રમાણે થયાં છે:—

ઇરાન સાથે—તા. ૨૬ ફેબ્રુવારી ૧૮૨૧;

અફઘાનિસ્થાન સાથે—૨૮ મી ફેબ્રુવારી ૧૯૨૧;

બુખારા સાથે—૪ થી માર્ચ ૧૯૨૧;

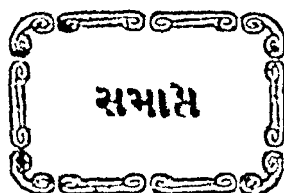
અને તુર્કી સાથે—૧૬ મી માર્ચ ૧૯૨૧.

અફઘાન તહનામા વખતે અફઘાનિસ્થાન તરફથી સરદાર અબદુલ હાદીએ તહનું કાર્ય કર્યું. તે તહનામાથી અફઘાનિસ્થાન, ઇરાન અને તુર્કીના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીયત્વને સબળ ઉત્તેજન મળ્યું. તેનાથી લુસેન કોન્ફરન્સ અને ગ્રીક વિગ્રહ વખતે તુર્કીને મદદ થઇ. તેનાથીજ એક રીતે પૂર્વસ્થ રાષ્ટ્રોમાં સંગઠનના તત્વનો ઉદય થયો એમ કહેવાને હરકત નથી. તે ઉદય મૂડીવાદીઓની લૂંટાલૂંટ વખતે પ્રજાનાં લોહી ચૂસતી વખતે બીલકુલ થયો ન હતો !

સોવિયટનો જયજયકાર

ચીન અને બીજે જ્યાં જ્યાં ઝારના વખતમાં જે જે સધવડો આપવામાં આવી હતી તે સધવડો ઉદારતાથી તેવી ને તેવીજ કાયમ રાખવામાં આવી. પૂર્વ તરફનાં રાષ્ટ્રો સાથે તેમને જે અપમાનકારક શરતો હતી તે રદ કરવામાં આવી. બલ્કે તે કરારના ફાડીને ટૂકડેટૂકડા કરી નાખવામાં આવ્યા. ૩૧ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૭ ના જે એંગ્લો-રૂશિયન કરારથી ઇરાનના ભાગલા પડ્યા હતા તે કરાર રદ કરી ઇરાનનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર

કરવામાં આવ્યું. સોવિયેટ રાજ્ય સત્તાએ ઝારના સમયના કરાર બદલી નાખી રેઝાખાન અને તરૂણ ઇરાનનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. જે કરજ હતું તે ઉદારતાથી છોડી દેવામાં આવ્યું. રૂશિયન બેંકો અને તારની સવડો સંપૂર્ણ સરકારની દૃષ્ટિએ ઇરાની સરકારને આપવામાં આવી. આનું પરિણામ એ થયું કે સોવિયેટ પદ્ધતિનો જ્યાં ત્યાં જયજયકાર થયો. ઇરાને સોવિયેટ સત્તા આગળ પોતાનું મસ્તક આનંદથી નમાવ્યું. ઇરાનની લોકશાહી આજ સોવિયેટ રૂશિયાને પોતાને બંધનથી મુક્ત કરનાર, અને ઉદ્ધારક તરીકે માન આપે છે. સ્વતંત્ર ઇરાન આજ સોવિયેટ રૂશિયાનાં યશોગાન ગાય છે.

પરિશિષ્ટ-૧

રેડ આર્મીમાં પ્રવેશ કરતી વખતે સૈનિકોને એક પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી હતી અને દર વર્ષે મે માસમાં તે ફરીથી બોલી જવી પડતી હતી. તે પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે:—

Before the working class of Russia and of the whole world, I swear to bear my calling honourably; to perform my training conscientiously; and zealously to gaurd public and military property from damage or loss.

I swear straightly and unflinchingly to observe revolutionary discipline, and unhesitatingly to obey all the orders of the Commanders appointed by the workers' and Peasant's Government.

I swear to abstain myself and to withhold my comrades from all actions lowering the dignity of a citizen of the Soviot Republic; to direct all my actions and thoughts towards the great-aim of the literacy of all the workers.

I swear, at the first call of the Workers' and Peasants' Government to come to the defence of the Soviet Republic against all perils and attacks by any of its foes, and in battle for the Russian Soviet-Republic for the work

of socialism and the brotherhood of the peoples, to spare neither my energies nor my life itself.

If by malicious intent I break this my solemn promise, then may universal contempt be my lot, and may I be punished by the stern hand of the revolutionary law.

લેન્સબરી.

પરિશિષ્ટ–૨

The Internationale.

(આ વિશ્વરાષ્ટ્રીય ગીત ક્રેમલિન ટાવરની ઘડીઆળમાં, રાત્રે બરાબર બાર વાગે શરૂ થાય છે, અને અર્ધો કલાક ચાલુ રહે છે. એ ગીત મૂળ રૂશિયન ભાષામાં છે અને તેનું અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર નીચે આપ્યું છે.)

(1)

Arise, ye starvelings, from your slum-bers,
A-rise, ye crim–i–nals of want,
For reason in revolt now thunders,
And at last ends the age of can't

Now a-way with all su-per-sti-tions,
Servile masses, a–rise! a–rise!
We 'll change forthwith the old con-di-tions,
And spurn the dust to win the prize.

Then, comrades, come ral-ly
The last fight let us face,
The–In–ter–na–tion–al-'e,
U-nites the hu-man rece.

(2)

These kings defile us with their power,
We want no war within the land;
Let soldiers strike for peace call louder,
Lay down arms and join hand in hand.

Should these vile monsters still determine,
Heroes to make us in despite;
They'll know full soon the kind of vermin
Our bullets hit in this last fight!

Then, comrades, come ral-ly,
The last fight let us face,
The In-ter-na-tion al–'o
U-nites the human race.

(Chorus) Then Comrades, etc.

(૧) જીવંત મુડદાંઓ! ઉઠો, આંખ ઉપરનાં પડળ કાઢી નાંખો. દારિદ્રયને લીધે ગુનેહગાર બનેલાઓ! જાગૃત થાવ! જુઓ તે બંડખોર બુદ્ધિ ગર્જના કરે છે. અને આખરે ઢોંગીપણાનો જમાનો ખલાસ થયો છે! જૂની ધર્મભોળી માન્યતાને હવે લાત મારો. તત્કાળ જૂની પરિસ્થિતિ બદલી નાખો, સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણે ગુલામગીરીને લાત મારીએ! સ્વાતંત્ર્યના ઝંડા હેઠળ આપણે ઉભા રહીએ અને આ આખરના યુદ્ધનો સામનો

કરીએ—આ વિશ્વ રાષ્ટ્રીયત્વ આખી માનવ જાતિને એકત્ર કરે છે.

(૨) આ રાજાઓ પોતાની સત્તાના જોર પર આપણી ધૂળધાણી કરે છે. આપણને જગતમાં ક્યાંય યુદ્ધ જોઇતું નથી. સૈનિકો સંપનો પોકાર કરો, શાંતતાને માટે પ્રચંડ ગર્જના કરો. તમારાં હથીઆરો નીચે મૂકો, અને ભ્રાતૃભાવના સંબંધથી હાથમાં હાથ મેળવો. આ ક્રૂર રાક્ષસ આપણા વિરોધને ન ગણકારતાં જો પોતાનું બલિદાનજ આપવા ઇચ્છતો હોય તો તેના પર આપણે આપણી બંદુકોથી કેવું હળાહળ ઝેર વરસાવી શકીએ છીએ તે આપણે આખરના સંગ્રામમાં બતાવી આપીએ.*

પરિશિષ્ટ—૩

રૂશિયા અને ઇરાનના અરસપરસ કોલ કરારોની કેટલીક કલમો ઘણી રમુજી છે. ૨૬ મી ફેબ્રુવારી ૧૯૨૧ ના રોજ સોવિયેટ ઇરાન વચ્ચે જે તહ થયો તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છેઃ—

"R. S. F. S. R. આજથી જાહેર કરે છે કે વસાહતની સરકારે જે જુલમ ચલાવ્યો હતો, જે જુલમી ધોરણ તેણે અત્યાર સુધી અખત્યાર કર્યું હતું—તે જુલમ, તે ધોરણ આજે નાબુદ થયાં છે. રૂશિયાની એવી ઇચ્છા છે કે ઇરાની લોકો સુખ શાંતિમાં અને સ્વતંત્રતાથી રહે. રૂશિયા જાહેર કરે છે કે અગાઉ થયેલાં તહનામાં, કોલકરાર જેનાથી ઇરાનીઓના જન્મસિદ્ધ હક્ક નષ્ટ થયા છે તે તહનામાં અને કોલ કરારની આજે કાંઇ કિંમત નથી. તે રદ છે. એ સિવાયના રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતાને જે ધોરણથી ધોકો પહોંચે, જેનાથી તેમનું સ્વાતંત્ર્ય જરા પણ ખંડિત થાય, અને જેનાથી

* 'ચિત્રમયજગત'ના આધારે.

તે રાષ્ટ્રો યૂરોપીઅન લૂંટારાઓ (Robbers) ના જુલમ અને લોભના ભોગ થઇ પડે એવું કોઈ પણ ધોરણ રૂશિયા હવે કદિ પણ સ્વીકારશે નહિ. રૂશિયા આજે બીનશરતે આ પ્રમાણે જાહેર કરે છે."

તુર્કી સાથે જે કરાર થયા તે આ પ્રમાણે હતા: " R. S. F. S. R. અને તુર્કીની ગ્રેન્ડ નેશનલ એસેમ્બલી, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેની ભ્રાતૃભાવનાનું યોગ્ય રીતે પાલન કરશે. લોકોના સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવાના હક્કને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ આવશે નહિ; તેમજ સામ્રાજ્યવાદીઓ સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવતાં ચાલુ મૈત્રિ કબુલ રાખી તેનો બચાવ કરવામાં આવશે.

નીચેનો ઉતારો તો બહુ મઝાનો છે:—

" બંને રાષ્ટ્ર પૂર્વ દેશોના સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને અનુમતિ આપે છે, તેમના સ્વતંત્ર્યનો, તેમજ ઇચ્છાનુસાર સહકાર રચવાનો તેમનો હક્ક ઉભય રાષ્ટ્રોને માન્ય છે. બંને બળવાન રાષ્ટ્રો એકમતે જાહેર કરે છે કે પૂર્વસ્થ રાષ્ટ્રોનું સ્વાતંત્ર્ય અમને કબૂલ છે, અને સ્વાતંત્ર્યના અસલ તત્વ ઉપરજ તેને આ રાષ્ટ્રો માન્ય રાખે છે."

જુલમથી ત્રાસ પામેલાં પૂર્વ તરફનાં રાષ્ટ્રો સંબંધી સોવિયેટ યુનિયનના ધોરણ, અને પાશ્ચાત્ય મૂડીદારોના ધોરણ વચ્ચે કેટલો બધો મહત્વનો તફાવત છે તે ઇરાનના પ્રાઇમ મિનિસ્ટરના તેમજ આગા મેકોજાર (જેમણે સોવિયેટ યુનિયન અને ઇરાન વચ્ચે થયેલા તહનામા પર બીજી ઓક્ટોબર ૧૯૨૧ના રોજ સહી કરી હતી તે)ના શબ્દોમાંજ કહેવું ઠીક પડશે:—

" The triumph of the Soviet policy is due to the recognition by Persia of the fundamentel difference in the policies of the Soviet

કરીએ–આ વિશ્વ રાષ્ટ્રીયત્વ આખી માનવ જાતિને એકત્ર કરે છે.

(૨) આ રાજાઓ પોતાની સત્તાના જોર પર આપણી ધૂળધાણી કરે છે. આપણને જગત્‌માં ક્યાંય યુદ્ધ જોઇતું નથી. સૈનિકો સંપનો પોકાર કરો, શાંતતાને માટે પ્રચંડ ગર્જના કરો. તમારાં હથીઆરો નીચે મૂકો, અને ભ્રાતૃભાવના સંબંધથી હાથમાં હાથ મેળવો. આ ક્રૂર રાક્ષસ આપણા વિરોધને ન ગણકારતાં જો પોતાનું બલિદાનજ આપવા ઇચ્છતો હોય તો તેના પર આપણે આપણી બંદુકોથી કેવું હળાહળ ઝેર વરસાવી શકીએ છીએ તે આપણે આખરના સંગ્રામમાં બતાવી આપીએ.*

પરિશિષ્ટ–૩

રૂશિયા અને ઇરાનના અરસપરસ કોલ કરારોની કેટલીક કલમો ઘણી રમુજી છે. ૨૬ મી ફેબ્રુવારી ૧૯૨૧ ના રોજ સોવિયેટ ઇરાન વચ્ચે જે તહ થયો તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે:—

“R. S. F. S. R. આજથી જાહેર કરે છે કે વસાહતની સરકારે જે જુલમ ચલાવ્યો હતો, જે જુલમી ધોરણ તેણે અત્યાર સુધી અખત્યાર કર્યું હતું–તે જુલમ, તે ધોરણ આજે નાબુદ થયાં છે. રૂશિયાની એવી ઇચ્છા છે કે ઇરાની લોકો સુખ શાંતિમાં અને સ્વતંત્રતાથી રહે. રૂશિયા જાહેર કરે છે કે અગાઉ થયેલાં તહનામાં, કોલકરાર જેનાથી ઇરાનીઓના જન્મસિદ્ધ હક્ક નષ્ટ થયા છે તે તહનામાં અને કોલ કરારની આજે કાંઇ કિંમત નથી. તે રદ છે. એ સિવાયના રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતાને જે ધોરણથી ધોકો પહોંચે, જેનાથી તેમનું સ્વાતંત્ર્ય જરા પણ ખંડિત થાય, અને જેનાથી

* ‘ચિત્રમયજગત’ના આધારે.